सिद्धी प्रकाशन
श्रीनगर, नांदेड.

SIDDHI PUBLICATION

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe BHIM 9623979067

SIDDHI Siddhi Prakashan

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
Website : www.wiidrj.com
Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.
Tuljai Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganpati Mandir
Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)
Email :shrishprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
Mob : +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Vol. I ISSUE - CXXII Year - 10, March 2025

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2025 - Impact Factor : 8.542

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Vol. I ISSUE - CXXII Year - 10, March 2025

- Chief Editor -
Dr. Anshu Srivastva

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

ISSN : 2454-7905

Indexed SJIF

Impact Factor 8.542

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper / Article titled _____

_____of

Dr./Mr./Miss/Mrs. _____

it is peer reviewed and published in the issue CXXII, Vol. I , Year-10 in the month March -2025.

Thank You!

Anshu Srivastava

- Cheif Editor -

Dr. Anshu Srivastva

SIDDHI

Siddhi Prakashan Nanded

ISSN: 2454 – 7905

***SJIF Impact Factor:* 8.542**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - CXXII Year – 10 March 2025

:: Editor in Chief ::

Dr. Anshu Srivastava

Assistant Professor, Department Of Psychology,
Jamshedpur Co-operative College, Jamshedpur, Jharkhand

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Kulkarni J. N.** Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Suman K. S.** Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Mangesh W. Nalkande** Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	**Dr. Vasant Biradar** Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	**Dr. Vikas Kundu** Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	**Dr. Kamalakar Sharad Ingale** Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Chitanand M. P.** Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Dr. Anand R. Ashturkar** Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title ……

……..……...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1" margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We …….... the author/authors of the paper titled…….. ……authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : ……..

Official Address :……..

…… **Pin** ……..

e-mail id :……..

Mobile and Phone No. : ……..

Signature of the Author(s) : ……..

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full :_____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date: **(Signature of the applicant)**

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	**Rs. 1500**	**$ 150**
Institutional	**Rs. 1500**	**$ 150**

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)
IFSC Code : **SBIN0016667**
Branch Code : 16667
Account Number : **20286425949**

INDEX

	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Semantic Web Technology for Library Services: Its Benefits and Challenges	Prof. Dr. Sanjay M. Salwe Miss. Pratiksha U. Deshmukh	01
02.	William Faulkner : A Man and Novelist	Dr. Kivne Sandipan Tukaram	07
03.	Punjabi Women Reformists of Sikh Institutions	Dr. Amandeep Kaur	09
04.	The dynamics of SEIR epidemic model under the impact of delay and possible application to COVID-19	Shveta Mahajan	17
05.	Challenges of Msmes in the Indian Economy	Dr. P. Neelkant Rao	22
06.	The Role of Geography in Information Communication Technology	Ansari Abdullah Daniyal Mohammed Aslam	25
07.	Bail: Legal Aspect and New Procedure of Bail as per the BNSS 2023	Dr. Gajanan S. Mehkarkar	27
08.	Teaching Methodology: Techniques and Trends	Dr. Vijaykumar Ambadasrao Patil	31
09.	Physical Education's Connection to Lifelong Fitness Practices	Dr. P. G. Yadav	39
10.	Gandhi's View on Rural Development	Dr. Vandana Satish Chaudhari	41
11.	Impact of Covid 19 on the Insurance Sector in India.	Asst. Prof. Shalaka Prakash Chavan	45
12.	In Vivo Antimalarial Activity of Flower Extracts of Calotropis Gigantea Against Plasmodium Berghei in Mice	Anita Shakya V. K. Shakya	49
13.	"Decoding Young Investors' Perception Towards Investment Avenues – A Comprehensive Study"	Kusuma K S Kaushik Raj N Chandana B R	53
14.	Sustainable Development & Women's Leadership	Asst. Prof. Ashwini Prakash Chavan	68
15.	"The Moral Code of AI: Ethics, Fairness, and Social Responsibility"	Divya Rani. N Yashwanth Reddy P R	72
16.	Two Voices, One Struggle: A Comparative Analysis of *Walking with the Comrades and Hello Bastar*	Dr. Shitalbabu A. Tayade Vikas Madhav Basvante	77
17.	Impact of Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana on Women Empowerment (With Special Reference to Ujjain District of M.P.)	Dr Pankaj Maheshwari Kanchan Nagrade Sasane	80
18.	भारत में महिला उत्पीड़न की रोकथाम, संरक्षण और समाधान	डॉ. विजय कुमार शाक्य	85
19.	विपणन में उभरती उद्यमिता: सोशल मीडिया, प्रभावशाली विपणन और ई-कॉमर्स के जरिए ब्रांड निर्माण	श्री हुकेश कुमार मारकण्डेय	90

20.	आदिवासी केंद्रीत उपन्यासों का परिचयात्मक अध्ययन	किर्तीमालिनी हणूमंतराव पाटील	93
21.	सत्यशोधकीय साहित्याचा इतिहास आणि डॉ. श्रीराम गुंदेकर	डॉ. शेटोड साईनाथ नारायण पावडे केशव देविदासराव	99
22.	आदिवासी समाजाच्या समस्या व आव्हाने	डॉ. माधव माणिकराव मोरे	103
23.	महिला : मानवी हक्क व अत्याचार	प्रा. डॉ. मीना भगवानराव बोर्डे	108
24.	भारतातील डिजिटल ग्रंथालये: एक आढावा	माळोदे अमित विनोद	111
25.	पारंपरिक आणि सकारात्मक मानसशास्त्र	प्रा. सुषमा सुरेश गांगुर्डे	114
26.	वंचितांचे इतिहास लेखन व आव्हाने	प्रा. विजय कारभारी चव्हाण	120
27.	ब्रिटिशांचे भारतात प्रान्तीय व केंद्रीय प्रशासन धोरण	डॉ. पी. बी. सिरसट	124
28.	महिला साक्षमिकरण व सरकारच्या महिला योजना	प्रा. डॉ. उन्मेश अजाबराव घुगे	127
29.	कोरडवाहू शेती : प्रकार, उत्पादन तंत्रे आणि आव्हाने	कुंडलिक केशव काळे	132
30.	लोकाभिमुख राज्यकर्त्या पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर	देविदास बाबुराव माने	138
31.	वट पौर्णिमा अध्यात्म व विज्ञानाची सांगड घालणारा सण	बसवेश्वर भुजंगराव थोटे	141
32.	बालकांच्या जीवनातील आरोग्यदायी आहार व शैक्षणिक - शारीरिक विकास	देविदास बाबुराव माने	145
33.	'शालेय गुणवत्ता पूर्ण शिक्षणासाठी फलक लेखन व कलात्मक लेखनात कला शिक्षकाचा सहभाग'	श्री. शितल विठ्ठल गोरे	148
34.	शिक्षण आणि संस्काराचे महत्त्व	सौ. प्रिया नितीन उपासनी	151
35.	मराठी लोकसाहित्यातून व्यक्त होणारे स्त्रीजीवन	डॉ. लक्ष्मण बळीराम थिट्टे	154
36.	भारतीय संस्कृतीतील जैन धर्माचे योगदान	डॉ. सुग्रीव बाबुराव आंधळे	160
37.	'खाण' कादंबरीमधील वडार समाजाच्या व्यथा	डॉ. शारदा किशन धामणगांवकर	164
38.	भारतीय राज्यघटनेतील घटनादुरूस्ती एक दृष्टीक्षेप	सहा. प्रा. लक्ष्मण बाबाराव यादव	168
39.	महिलांचे सशक्तिकरण आणि राजकीय सहभाग	डॉ. प्रदीप शा. ढोले	171
40.	सत्यनारायण गोयंका यांच्या विपश्यना साधनेचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम	श्रीमती मनिषा लावरे डॉ. भावना पाटोळे	175
41.	कुपोषण एक समस्या: सद्यस्थिती, कारणे आणि उपाययोजना	प्रा. प्रवीण सोमा पारधी	180

42.	**गुणवत्ता विकासासाठी विद्यार्थी-शिक्षक-पालक समन्वय**	**श्री. महेश रामकिशन बोधणे**	**185**
43.	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार**	**डॉ. लोखंडे बंडू बाबुराव**	**187**
44.	**'महात्मा फुले यांचे शेती विषयक विचार'**	**प्रा. डॉ. रंजीता डी. जाधव**	**189**
45.	**संत साहित्याचा अमूल्य ठेवा: ज्ञानेश्वरी**	**नादरगे चंद्रदीप बालाजी**	**195**
46.	**सामाजिक संस्था आणि आर्थिक विकास - एक अध्ययन**	**विनोद मंसाराम बडवाईक**	**198**
47.	**स्त्री लेखन की परंपरा में कृष्णा सोबती का योगदान**	**प्रमोद पब्बर यादव**	**203**
48.	**e-वाहन एक प्रदूषण नियंत्रना चा उपाय**	**श्री रंगराव बाजीराव साळुंके**	**209**
49.	मानवी संवेदना और साहित्य	**Dr. P.M.R Jayanthi**	**212**

Semantic Web Technology for Library Services: Its Benefits and Challenges

Prof. Dr. Sanjay M. Salwe
Associate Professor and Head, Dept. of Library and Ph.d Research Centre, Shri. Ramrao Sarnaik College of Social Work, Washim
Miss. Pratiksha U. Deshmukh
Research Scholar, Library and Information Science, Shri Ramrao Sarnaik College of Social Work, Washim, Sant Gadge Baba Amravati University

Abstracts:-

The paper discusses the use of semantic web technologies in digital libraries, emphasizing flexibility, interoperability, and improved peer communication. It explores social semantics digital libraries, highlighting the potential benefits of these technologies for future data management. Additionally, it provides an overview of semantic tools, services, applications, and challenges. The various components of semantic web technology such as HTTP, URI, RDF, XML, Ontology, W3C and other components specified as W3C standards are touched upon briefly.

Keywords:- Semantics Web, Digital Libraries, Semantics Digital Libraries

Introduction:-

The Semantic Web enhances the meaning of information, enabling both humans and computers to work together more efficiently. According to Berners-Lee et al., the Semantic Web is an extension of the current Web where information is given clear definitions, facilitating cooperation between computers and people. The World Wide Web serves as the primary source of information for diverse users such as students, researchers, faculty, and information officers. However, the information available on the web is often presented through Uniform Resource Identifiers (URIs)**,** which are not machine-readable. Currently, people search for information through web portals by entering keywords, but the results often include only a few relevant links. Search engines typically rely on statistical methods like keyword frequency or word co-occurrence, but these methods fail to capture the relationships between different concepts. Thus, search results only show matching links, without understanding the deeper connections. To improve search capabilities, information professionals advocate for advanced search engines capable of deductive reasoning, similar to human thought. Achieving this requires embedding metadata and ontologies into web pages, providing a structured way to describe and categorize information. The Semantic Web enhances access to information and knowledge by making content more machine-readable and meaningful. It aligns closely with the goals of libraries, which aim to improve information retrieval and sharing. The Semantic Web also increases the usability of digital data, offering better representation of information, broader outreach**,** and more effective web services and resources.

What is the Semantic Web?

The word ‘Semantics’ has been derived from Greek word ‘sēmantiká’ (neuter plural of sēmantikós) which means the study of meaning. The study focuses on the relation between signifiers, such as words, phrases, signs, and symbols, and what they stand for, their denotation. Linguistic semantics deals with the study of meaning that is used to understand human expression through language. Other forms of semantics include the semantics of programming languages, formal logics, and semiotics. The terms semantics, metadata and ontologies are used synonymously to refer to Semantic Web.

The Semantic Web provides a common framework that allows data to be shared and reused across applications, enterprise, and community boundaries. It is a collaborative effort led by W3C with participation from a large number of researchers and industrial partners. Its objective is to convert all the unstructured documents on the web into a web data. It is based on the Resource Description Framework (RDF). –Wikipedia.

Tim Berners-Lee defined the Semantic Web as "a web of data that can be processed directly and indirectly by machines." W3C looks after the development of such Semantic Web standards. In their Semantic Web Activity Page W3C states: "the idea of having data on the Web defined and linked in such a way that it can be used by machines not just for display purposes, but for automation, integration and reuse of data across various applications."

Goals of Semantic Web:-

The primary goal of the Semantic Web is to realize the full potential of the Web, making it cost-effective for people, effectively record the knowledge by giving maximum impetus on machine consumption by designing and adopting the technologies which support such machine facilitated global knowledge exchange.

"The Semantic Web is an extension of the current web in which information is given well-defined meaning, better enabling computers and people to work in cooperation." -- Tim Berners-Lee, James Hendler, Ora Lassila, The Semantic Web.

Definition of Semantic Web:-

Semantic web is an expansion of the current World Wide Web, the Semantic Web is a concept of a system that provides software programmers with mechine-interpretable metadata about the information and that has been published on web.

'The Semantic Web will bring structure to the meaningful content of Web pages, creating an environment where software agents roaming from page to page can readily carry out sophisticated tasks for users.

Semantic Description Of Resources In Digital Libraries:-

There are several approaches to constructing the resource description knowledge base for digital libraries. Conventional catalogs and fulltext indexes are just the most popular examples. In addition one can use bibliographic descriptions like MARC21 or BibTEX. MARC21 consists of few keywords and free text values, without a controlled vocabulary. Therefore machines are not able to utilize much of a MARC21 description. Text values are not enough to support machine based reasoning. To perform more intelligent interactions with readers, the knowledge base must be equipped with semantics. The concept of ontology introduced by the Semantic Web is a promising path to extend Digital Library formalisms with the meaningfull annotations. Not exploiting existing standards in Digital Libraries would be a waste of resources. Therefore it is important to introduce ontologies to the digital libraries domain. The ontologies have to be compatible with already existing bibliographic description formalisms.

Semantic Web Selection:-

Effective sharing and reuse of selected high quality data is necessary for providing best services. The linked data will help in select and sharing these complex metadata document resources. The approaches for selecting the documents are

a. Taking semantic similarity as metadata analysis to support the user comparison for resources

b. Development of huge amount of ontology driven metadata describing complex features as linked data The Semantic web selection faces challenges in identifying resources which are distributed across a number of heterogeneous information stores. The non-authoritative, inconsistent metadata in these heterogeneous resources, metadata with different vocabularies having similarities in different fields of competency, semi-structured repositories are the major challenges in selection. The distinct decentralized repositories provide more structured semantic metadata about the learning resources. The search for the resources in WWW or such repositories can be done using ontology driven which extends the combinations of the search terms which are similar semantically. The quality data which is of high quality can be obtained by identifying the resources using explicit metadata statements, compared with annotations of co-occurrences, then ranked and selected. The structure of ontology heavily relies on the measure of relatedness and match. The Library catalogue contains structured content which can be made available to the Semantic Web applications. The Semantic Web focuses on the mechanisms of describing the resources and making them available to the user. The collection development policies have to be reviewed and revised periodically as per the present requirements and demands. The collection developed should have the characteristics of semantic web. The web resources have to be identified, selected and information has to be semantically encoded with the defined type of format(s) that will be tagged. The staff who are involved in the collection development and metadata creation should be guided in their selection and tagging of resources. A Semantic Web Selection Policy has to be drafted carefullyThe Semantic web selection faces challenges in identifying resources which are distributed across a number of heterogeneous information stores. The non-authoritative, inconsistent metadata in these heterogeneous resources, metadata with different vocabularies having similarities in different fields of competency, semi-structured repositories are the major challenges in selection. The distinct decentralized repositories provide more structured semantic metadata about the learning resources. The search for the resources in WWW or such repositories can be done using ontology driven which extends the combinations of the search terms which are similar semantically. The quality data which is of high quality can be obtained by identifying the resources using explicit metadata statements, compared with annotations of co-occurrences, then ranked and selected. The structure of ontology heavily relies on the measure of relatedness and match. The Library catalogue contains structured content which can be made available to the Semantic Web applications. The Semantic Web focuses on the mechanisms of describing the resources and making them available to the user. The collection development policies have to be reviewed and revised periodically as per the present requirements and demands. The collection developed should have the characteristics of semantic web. The web resources have to be identified, selected and information has to be semantically encoded with the defined type of format(s) that will be tagged. The staff who are involved in the collection development and metadata creation should be guided in their selection and tagging of resources. A Semantic Web Selection Policy has to be drafted carefully.

Components Semantic Web

The term Semantic Web is used to refer to the technologies and standards used for structuring and linking of data by providing a proper description of concepts, terms, and their associations within a given knowledge domain. Such standards and technologies included under W3C are:

a) Resource Description Framework (RDF)
b) RDF Schema (RDFS)
c) Simple Knowledge Organization System (SKOS)
d) SPARQL, which is a RDF query language
e) Notation3 (N3)

f) N-Triples, is a format for storing and transmitting data
g) Turtle (Terse RDF Triple Language)
h) Web Ontology Language (OWL)

Benefits of Semantic Web

Semantic web has many benefits which are listed below −

- Semantic web supports different standards like RDF, SPARQL, XML, OWL, etc. which help computers understand the data and also make connections between different resources of data.
- Semantic web uses RDF to extract useful information from the unstructured data
- The cost related to data projects is low
- The search results regarding the queries of users are improved due to the semantic metadata
- Backlinks from different websites are available which help a website to get more traffic
- Semantic web can be used to communicate with a machine through voice

Challenges of Semantic Web

The Availability of Content

Semantic Web content refers to web pages that are labeled or annotated with specific meanings using ontologies. Ontologies define the meaning of the words or concepts in the content. Before the idea of the Semantic Web existed, researchers in the Knowledge Engineering field experimented with using simple annotations in HTML to add meaning to web pages. This experiment showed that one of the main challenges for the Semantic Web is the effort required to create these annotations.

Creating content for the Semantic Web is still a big challenge because the technology behind it (like RDFS, OIL, and DAML+OIL) is still being developed, and there is not much Semantic Web content available yet. Researchers are also working on tools to help with the semantic annotation of web content, but these tools have some limitations:

1. Most tools can only annotate static pages (pages that don't change).
2. Many tools focus on creating new content, not annotating existing content.

This leads to a less-than-ideal situation:

- Dynamically generated content, like pages created from databases, isn't included in the Semantic Web. According to one study, the "Deep Web" (content generated dynamically) is much larger than the traditional static web.
- Existing content, even though XML is becoming more common, may be left out of the Semantic Web. This is a concern because there is a lot of high-quality web content that could be part of the Semantic Web, but currently, it is not.

While we believe that, in the future, the entire web will become semantic (in about 10 years), it would be a missed opportunity if current valuable content is excluded from the Semantic Web.

Ontology Availability, Development and Evolution

Ontologies are key to the Semantic Web because they are the carriers of the meaning contained in the Semantic Web, that is, they provide the vocabulary and semantics of the annotations. There are three main issues to be solved regarding this challenge, the first two issues are related to traditional ontology development problems that haven't been solved completely until now, and the last one is much more related to the new context of the Semantic Web: The first is the construction of kernel ontologies to be used by all the domains. Initiatives exist for the construction of some of these kernel ontologies in different domains: the IEEE Standard Upper Ontology Group8 aims to create a common unified top level ontology); initiatives in the e-commerce domain also exist, such as UNSPSC9, eclass10, RosettaNet11, NAICS12, etc. The second is to provide methodological and technological support for most of the activities of the ontology development process [Fernandez-1997], including:

- Knowledge acquisition, conceptual modelling and ontology coding in Semantic Web languages (RDFS, OIL, DAML+OIL), and new languages that may arise in the coming years [Maedche, Staab – 2001].

- Ontology alignment and mapping, ontology integration, ontology translation tools, and ontology reengineering tools if existing ontologies are going to be reused [Fensel et al, 2001], [Noy, Musen 2000].
- Consistency checking tools for the ontologies to be reused [Gomez-Perez 1996]. The third is the evolution of ontologies and their relation to already annotated data. Configuration management tools are necessary to keep control of the versions of each ontology as well as the interdependencies between them and annotations. All of those points are far from trivial, but need to be solved before a realistic and scalable Semantic Web becomes possible.

Scalability of Semantic Web Content

Once we have the content for the Semantic Web, we need to figure out how to manage it in a way that can grow easily. This means organizing it, storing it, and making sure we can find the right content when needed. There are two main challenges to address here. The first challenge is how to store and organize the Semantic Web pages. Right now, the Semantic Web consists of pages that are connected by links, much like the regular web. However, these links don't fully make use of the meanings (or semantics) behind the content. To improve this, we can create "semantic indexes" to group content based on topics. These indexes will be built automatically using the information from the pages themselves. This will help make it easier for applications to gather related content and provide valuable services. The second challenge is how to find the right information in the Semantic Web. To do this, we need a way to coordinate the semantic indexes so they can work together. One possible solution is to use a peer-to-peer (P2P) system, similar to how routers work on the web today. This could work like a "semantic TCP/IP protocol," where different indexes talk to each other to share information. For example, if an index can't find content on a specific topic, it can send a request to another index that handles that topic. This approach could also use "agents" to help negotiate the best way to route information and find the right content. Additionally, we could use the idea of "semantic distance" (a way of measuring how closely related two pieces of content are) to improve how content is routed. The goal is to avoid relying on a single central system to keep track of everything, making the system more scalable and flexible as more content is added. This way, the Semantic Web can grow smoothly, just like the original web did.

Visualization

As the amount of information on the web keeps growing, it will become more important to present content in a way that's easy to understand and recognize. Users will want a quick and simple way to find content that's relevant to their needs. To do this, we'll need to move beyond traditional website maps that just show links and take a big step forward in how we visualize information. One way to improve this is by using new tools that help display information in three-dimensional (3D) formats. These tools will allow us to represent data in current Semantic Web languages, like RDFS, OIL, and DAML+OIL. Technologies like X3D (for 3D web graphics), Java3D (for creating 3D programs), and Shockwave3D (a 3D technology from Macromedia) can help make this possible. By creating 3D representations of information in real-time, we can show more content in a smaller space. This would make it easier and more engaging for users to interact with websites, allowing them to explore information in a more natural and comfortable way.

Conclusion

The Semantic Web is a technology created by Tim Berners-Lee that helps link data from different sources like apps, websites, and files. It enables machines to understand and interpret data more easily. The goal of the Semantic Web is to make browsing smarter by connecting data in a meaningful way.

In the context of libraries, a Semantic Web-based system can improve how library services work. Librarians who are skilled in this technology can help make libraries more effective and accessible. To be successful, librarians need to learn the latest IT skills, such as using digital tools and understanding different languages and ontologies, which are systems that help organize knowledge. This will help them provide better services and reach more people.

Although many libraries are already using new technologies, they still need to fully adopt the Semantic Web. By doing so, libraries can speed up research and improve their impact on society. There are many opportunities for librarians to get involved in this area and contribute to its development.

References:

1. Berners-Lee, T. (1999), Weaving the Web: The original Design and Ultimate Destiny of the World Wide Web by its Inventor, San Francisco; Harper.
2. Lipow, A. G. (2003). The Virtual Reference Librarian's Handbook. New York: Neal-Schuman Publishers.
3. McGuinness, D. L. (2003). Ontologies Come of Age. In Dieter, F., Hendler, J., Lieberman, H. and Wahlster, W. (Eds.) Spinning the Semantic Web: Bringing the World Wide Web to its Full Potential. Cambridge: MIT Press, 2003, pp. 171-194.
4. SycaraK, Giampapa,JALangley,BKandPaolucciM,The RETSINA MAS: a case study, In Garcia, A., Lucena, C., Zambonelli, F., Omici, A. and Castro, J. (Eds), Software Engineering for Large-Scale Multi-Agent Systems: Research Issues and Practical Applications, LNCS 2603, July, 2005,Springer-Verlag, Berlin/Heidelberg, p. 232-250.
5. AghaeiS,NematbakhshMA,& FarsanH K, Evolution of theWorld WideWeb:fromWeb 1.0 To Web 4.0.International Journal of Web & Semantic Technology, 1-10. Available at http://airccse.org/journal/ijwest/papers/3112ijwest01.pdf(Accessed on 25 August, 2014).
6. Berners-LeeT,Semantic Web Road map, Available at http://www.w3.org/DesignIssues/Semantic.html (Accessedon 25 August, 2014).
7. Manuja Manoj and Garg Deepak. Semantic Web Mining of Un-structured Data: Challenges and Opportunities. International Journal of Engineering, 5(3) (2011) 268-276.
8. 8.Fuhr N, Tsakonas G, Aalberg, T Agosti, M Hansen, P Kapidakis, S, et al., Evaluation of digital libraries, InternationalJournalonDigitalLibraries,8(1)(2007)21–38.
9. Dion Hoe-Lian Goh, Alton Chua, Davina Anqi Khoo, Emily Boon-Hui Khoo, Eric Bok-Tong Mak, Maple Wen-Min Ng, A checklist for evaluating open source digital library software,OnlineInformationReview,30(4)(2006) 360– 379.
10. 10.Bishop, A P, House N A and Van Buttenfield B (Eds),Digital Library Use: Social Practice in Design and Evaluation, (MIT Press; Cambridge, MA.) 2003.
11. M. Okraszewski and H. Krawczyk. Semantic web services in l2l. In T. Klopotek, Wierzchon, editor, Intelligent Information Processing and Web Mining, pages 349–357. Polish Academy of Science, Springer, May 2004. Proceedings of the International IIS: IIPWM'04 Conference held in Zakopane, Poland, May 17-20, 2004.
12. I O'Murchu, J. Breslin, and S. Decker. Community portal survey. DERI Research Report - Semantic Web Portal Project D9, DERI.Galway, April 2004.
13. C. Bizer and T. Gauss. Rdf book mashup - serving rdf descriptions of your books, Nov. 2006.
14. J. Breslin, A. Harth, U. Bojars, and S. Decker. Towards semantically-interlinked online communities. In Proceedings of the 2nd European Semantic Web Conference (ESWC '05), Heraklion, Greece, volume 3532, pages 500–514, June 2005.
15. M. J. Cafarella and O. Etzioni. A search engine for natural language applications. In WWW '05: Proceedings of the 14th international conference on World Wide Web, pages 442–452, New York, NY, USA, 2005. ACM Press.
16. S. Kruk, M. Synak, and K. Zimmermann. Marcont initiative - mediation services for digital libraries. In ECDL, 2005.
17. S.R.Kruk. FOAF-Realm - control your friends' access to resources. http://www.w3.org/2001/sw/Europe/events/foaf-galway/papers/fp/foaf realm/.
18. S. R. Kruk, S. Decker, A. Gzella, S. Grzonkowski, and B. McDaniel. Social semantic
19. Collaborative filtering for digital libraries. Journal of Digital Information, Special Issue on Personalization, 2006.
20. S. R. Kruk, S. Decker, and L. Zieborak. JeromeDL - Adding Semantic Web Technologies
21. to Digital Libraries. In Proceedings of DEXA'2005 Conference, 2005.
22. S. R. Kruk, S. Grzonkowski, A. Gzella, T. Woroniecki, and H.-C. Choi. D-FOAF: Distributed Identity Management with Access Rights Delegation. In Proceedings to ASWC'2006, 2006.
23. S. R. Kruk, K. Samp, C. O'Nuallain, B. Davis, B. McDaniel, and S. Grzonkowski. Search interface based on natural language query templates. In Proceedings of the poster session of IADIS International Conference WWW/Internet 2006, 2006.

    S. R. Kruk, M. Synak, and K. Zimmermann. MarcOnt - Integration Ontology for Bibliographic Description Formats. In Proceedings of DC'2005, 2005.

William Faulkner : A Man and Novelist

Dr. Kivne Sandipan Tukaram
Associate Professor, Department of English, Arts and Science College Patoda, Tq. Patoda Dist. Beed (MS)

William Faulkner (1897-1962) is one of the most formidable 20th century American novelist. He was towering American novelist whose works attribute to his native State of Mississippi. Being one of the most influential writers of the twentieth century. Faulkner is sometimes lauded as the inventor of the stream of consciousness technique in fiction, although this is disingenuous. Other writers such as Henry James, James Joice and Edouard Dujardin had used this technique before him. He is a novelist of a great stature and is known exclusively for narrative technique. Faulkner is also known an American Historian as much as he is a considered a American novelist. William Faulkner receive Nobel Prize for Literature. He was a modern novelist. He known for recording the American South History. His novels and short stories are embedded with themes that reflect the important issues such as the civil war, class conflicts and slavery, which brought the world attention to American. This research paper is completely dealing with stages of faulkner's writing and one of the important novels that he had penned during his carrier writing. Faulkner style with meticulous attention to diction and cadence, in contrast to the minimalist understatement of his peer Ernest Hemingway.

In the interviews, Faulkner himself admitted that the influence that he garned from reading Greek Tragedies. Therefore his novels contain valuable biblical references and some characteristics dwan from Greek tragedy. Faulkner is also hailed as American Shakespeare by many critics. He was greatly influenced with the works of John Donne and as result we also find metaphysical references stipulated in his novels. In The Sound And The Fury the first three chapters of the novel consist of the convoluted thought, Voices, and memories of the three compson brothers, captured on three different ways technically. The brother are Benjy, a severely retarded thirty- three year -old man speaking in April, 1928, Quentin, a young Harward student, speaking june, 1910,and Jason, a bitter Farm-supply store worker, speaking again in April 1928.

William Faulkner's fame depended upon the experimental style with meticulous attention to diction and cadence, in contrast to the minimalist understatement of his peer Ernest Hemingway. He was bright in his childhood and as early as when he was seven years old, he started to gather intrest toward the history of Mississippi with respect to civil war. His intrest toward literature were no exception. Faulkner elaborately and enthusiastically read the works of Charles Dickens and William Shakespeare. Basically, his novels deal with a world where feeling has gone dead from despair and helplessness. He draws with the utmost precision the reflection of the people obsessed with the Earnest, lifelong struggle to climb into the lower middle class.

The Sound and the Fury (1929) by far is being considered the best novel by William Faulkner. In many ways the novel is considered experimental force.He Successfully used the stream of consciousness technique in the novel. Faulkner own admission about the novel, he reveals IT must judge it on the basis that one which cared me the most grief and anguish as the mother loves in considered experimental. He successfully employs the stream of consciousness techniques in the novel. William Faulkner uses his extraordinary art to describe our suffocation and a world dying of old age. William Faulkner was a great and reputed novelist. His ideas were largely incorporated for our audience of the 20th century. His ideas relevant in the 21th century is strikingly important. Faulkner brilliant narrative style is often challenging to interpret as he gives characters equal turns to reiterate their bone of contention in a given space. Truth in Faulkner novel revolves around them irrespective of their place and time they belong. His techniques attached to the novel and in brilliance attaches greater values.

William Faulkner's used the narrative technique influenced by James Joyces Ulysses (1923) Dorothy Richardson's pilgrimage (1915 - 1938) and Virginia woolf's to the Lighthouse (1927)

William Faulkner used 'Stream Of Consciousness technique ' most of his novels. Most of the critics elaborate Interior Monologue the potential to explore the techniques employed largely arrives in the detailed compartmentalization of his styles. William Faulkner is known to have created many places as the Yoknapatawpha country in his novels. He was prolific writers in the 20th century.

The title of the novel the Sound and the fury refers to a line from William Shakespeare's tragedy of Macbeth (Act V, Scene V18 -27). Faulkner renders the exact nature of human condition and places them in his own physical setting. William Faulkner has always been praised for his originally with respect to the themes embedded in his novels. He was significant novelist in the 20th century. American writing has been ripple and exist as an institutional phenomenon in the 21th century. These parts make his one of the terrible novelist in the 20th century.

References:-

1. Patil, Malikarjun. William Faulkner :Life and Works, Author Press Global Network. First Published. 2012. Print
2. Faulkner, William, 1930 The Sound and the fury. Londan : Vintage Books
3. Swisher, Clarice 1998 Ed, Reading on William Faulkner - San Diego Greenhaven Press.
4. Bloom, Harold, 1998 Ed. Modern Critical Interpretation: William Faulkner The Sound and the fury, New York, Chelsea House.

Punjabi Women Reformists of Sikh Institutions

Dr. Amandeep Kaur
P.G. Department of History, Lyallpur Khalsa College, Jalandhar

Abstract

In the wake of the social awakening of women's education in the late nineteenth and early twentieth century, many Sikh activists, along with their women folk, came forward and worked to establish institutions exclusively for women. Many scholars explained the contribution of male Sikh activists, but their women's role had been neglected on the pages of history. These Punjabi women activists deserve to be discussed separately and individually because of their distinctive and substantial contribution to the cause of women's education. The prominent among them were Mai Bhan Dai, wife of Baba Khem Singh Bedi, Bibi Harnam Kaur and Bibi Agya Kaur, better haves of Bhai Takhat Singh and Bibi Laleen Kaur, a relative of Bhai Nihal Singh Kairon. They worked entirely to propagate the necessity of the education of women. They propagated the cause by undertaking personal tours, door-to-door campaigning and through means of journalism without caring for their comforts and health. The present paper is an attempt to highlight their role as individuals as well as a part of their institutions.

Keywords: Sikh Activists, Gurmukhi Pathshalas, Gurumuki, Gurubani, Dera, dharmsala, satsang.

In the wake of the social awakening of women's education in the late nineteenth and early twentieth century, many Sikh activists, along with their women folk, came forward and worked to establish institutions exclusively for women. These Punjabi women activists deserve to be discussed separately and individually because of their distinctive and substantial contribution to the cause of women's education. The prominent among them were Mai Bhan Dai, wife of Baba Khem Singh Bedi, Bibi Harnam Kaur and Bibi Agya Kaur, better haves of Bhai Takhat Singh and Bibi Lavleen Kaur, a close relative of Bhai Nihal Singh Kairon. Their commitment to the cause was absolute. They worked entirely to propagate the necessity of the education of women. They propagated the cause by undertaking personal tours, door-to-door campaigning and through means of journalism without caring for their comforts and health. The present paper is an attempt to highlight their role as individuals and a part of their institutions.

Mata Bhan Dai, wife of Baba Khem Singh Bedi, can be considered as the first women reformer who carried social reforms from her home. She used to hold ladies congregations in her home at Kallar, where a couple of girls came to learn *Gurmukhi* and spent their time reading and reciting *gurbani* from *Guru Granth Sahib*.[1] While her husband Baba Khem Singh Bedi, the main representative of the Amritsar Singh Sabha was the first man in the Punjab who started *Gurumukhi Pathshalas* for girls. He is credited with having established 108 girls' schools by 1882. These were mostly primary schools, except in some cases, where we find middle schools. He also gave liberal grants to these schools. Till his death, he spent 50000 rupees in total for the task.[2]

The second woman reformer was Bibi Harnam Kaur, wife of Bhai Takhat Singh, who was entitled as *Zinda Shaheed* (Living Martyr). Her early name was Jauni. She was born on April 10, 1882 at Chand Purne at her maternal house. Her parents Bhagwan Das and Ram Dai lived in a *Dera* at Ferozepur. At the age of five, Jauni was sent to learn *Gurumukhi* in *Pathshala* at Ferozepur. There she learnt thirty-five letters of *Gurumukhi*, Panj Granthi, Das Granthi, Hanuman Natak etc. To learn Hindi, she was sent to Kanya Pathshala of Arya Samaj for six months. To acquire the knowledge of reciting Guru Granth Sahib, she was sent to Dodhar *Dera*. At that time her age was nine and a half years. After that, her mother sent her

again to Arya *Pathshala* for three months. Ram Dai wanted to teach her Gurumukhi and Sikh scriptures.

At that time Bhai Takhat Singh started a school for boys in an old *dharmsala* of Ferozepur with more than a hundred students in 1890.[3] He also started classes for women under the same roof with the partition of a cloth. Ram Dai sent Jauni to Gurumukhi school of Bhai Takhat Singh, in which classes were started for women despite the great opposition of conservative elements of society and some *Sanatanist* members of Singh Sabha. They objected to the teaching of girls by an unmarried male teacher also. But still more serious objection and fear was that educated women would become irreligious, which would further lead to the erosion of Punjabi traditions and customs. Adoption of the western model of education would also cause the shedding of the traditional modesty of women, and they would become 'butterflies' and would be unable to support themselves and their families. They would look for jobs outside their homes and would lose *sharm—te hiaya*—and waste their money.[4] The educated woman was often described as westernized, sexually aggressive and rejecting domestic drudgery, all symbolic of either the thwarting of patriarchal hegemony or outside its sphere of control. But this was not the vision of Bhai Takhat Singh. For him, education is the only way that would make women live their iconic roles.

The supporters of women's education in Singh Sabha decided to start a *Kanya Pathshala*. Under the supervision of Bhai Takhat Singh they opened a Sikh *Kanya Pathshala* on November 5, 1892. There was a need for a woman teacher to teach girls. At the age of ten and a half years, Jeuni was appointed to teach there.[5] A *mai* was also arranged to take and leave the girls to homes and school.[6]

The Sikh *Kanya Pathshala* started with 5 girls on its roll. Within four months, the number of girls increased up to 30. They were taught letters of Gurmukhi and *kasida* (needle work). Some members of Singh Sabha had no faith in the ability of Jauni due to her minor age. So they decided to take her test to qualify for teaching. Sardar Gurmukh Singh was appointed for the purpose. He asked her the questions from three Granths- Dasam Granthi, Hanuman Natak and Bhagatian Di Bani. She replied to all the questions very confidently. Sardar Gurmukh Singh then declared her a good teacher. But some members of Singh Sabha were not satisfied and wanted to take the test of the girls' students whom Jauni had taught for the last four months. Four members were appointed who took a test of the girls and ultimately they all praised Jauni as a teacher.[7] Members of Singh Sabha wanted to marry Jeuni with Bhai Takhat Singh for the smooth functioning of the schools, especially the Girls' school. On May 8, 1894, Bhai Takhat Singh got married to Jeuni, who later became Harnam Kaur. It gave a vision to Harnam Kaur to make women educated and aware of their recognition as human beings. Besides educating younger girls at school, Harnam Kaur also started a *satsang* (an ethical and moral organization) for those elderly women who could not go to school. Besides *satsang*, they were also taught reading, writing, the art of knitting and stitching there.[i] The meeting of the *Istri Satsang* was held on every Wednesday. There were some rules of *satsang* to follow, such as not telling lies, not quarrelling with others, serving others and teaching Gurmukhi to women.[8]

Bhai Takhat Singh and his wife went house to house for the financial help of people and encouraged them to send their daughters to the school. The rival group of the Singh Sabha often created hindrance in their way. Bhai Bishan Singh gave him advice to leave the Singh Sabha for the benefits of *vidyala*. Bhai Takhat Singh, therefore, left the Singh Sabha in September 1900 and started to run the Sikh *Kanya Pathshala* privately with the help of his spouse. He had to sell his family ornaments to meet the expenses of the *pathshala*.[9]

The growing popularity of *Kanya Pathshala* took its new name, the Sikh Kanya Mahavidyala. Bhai Takhat Singh started a research library of Sikh literature and history in the memory of his teacher, late Bhai Ditt Singh, in 1901, named the Bhai Ditt Singh Librar[10]

To adjust the students from far or away, the Sikh Kanya Mahavidyala acquired a boarding house in 1904. Boarding house was called *ashram*, a respectable term. Harnam Kaur was the first who suggested the idea of a boarding house. Bhai Takhat Singh was aware of Sikh attitudes towards women's education and rejected the idea. He convinced her that the Sikh community would not contribute the necessary finances for this new venture. Later on, five persons convinced him on the issue, whom he considered as 'Five Beloveds'. They were Bhai Vir Singh of Amritsar, Bhai Teja Singh of Mengan, Bhai Sohan Singh of Gujarkhan, Sardar Suchet Singh of Agra and Sardar Thakur Singh of Munawan.[11] It was Harnam Kaur, an active crusader who took the initial steps for the boarding house. She rented a spacious building near the school as the first abode for girl students. On the day of *Baisakhi*, 1904, handbills were distributed by them among a gathering in Amritsar, informing people about the opening of the boarding house and appealing them to donate funds for the caus[12] The couple made the people aware of their objective of opening the boarding house. Bibi Harnam Kaur has written a long letter in *Khalsa Samachar* about the family mode of boarding. Many articles started to publish in *Khalsa Samachar* appealing for funds. Also, an appeal was made to the parents to send their daughters to school.[13] The objective of the *ashram* was to produce capable mothers, virtuous women, beloved sisters and obedient daughters.

Starting with five girls in the boarding house, Bhai Sahib became manager and Harnam Kaur served as teacher there.[14] The controversies that accompanied this venture were substantial and indicative of the anti-women education attitude of people. To calm the fears of parents, another hand bill was distributed in 1905, which explained in detail the objectives of the boarding house.[ii] People started sending their daughters to the ashram.[iii] Some married women also joined, but sometimes they created problems for them. In the words of Bhai Takhat Singh, 'it was difficult to satisfy married women. Girls below 20 were more pliable than older ones. Women above twenty shirked work and were difficult to handle. At times, they ignored the school's discipline.[15]

Both cared for the girls of *vidyala* like parents. Bhai Sahib used to collect fresh water in a big drum in the early morning, and he used to make it hot with the help of wood so that the girls could get hot water for bathing in winter. He always inspired them to do their work. Bibi Harnam Kaur equally helped them. She was kind and sympathetic to the girls. In winter she cleaned up the feet of the girls with warm water. It is said that when an orphan girl was entrusted by some village folk to Bibi Harnam Kaur's care, she had at that time a child of her own on the breast. On the arrival of that starved waif, the charitable motherly Harnam Kaur brought her up on her milk and trusted her baby to the milk from the market.[16] The services of the couple made the *ashram* equally symbolic of Khalsa College Amritsar among the Sikh masses.[17]

The general ideals followed in full force at the Ferozepur institution were not unique to reform initiatives of the Sikhs. Arya Samajists had also insisted on such ideals for women. Harnam Kaur was a product of the Arya system. She was well aware of the values inculcated by the Arya Samaj as well as by the Singh Sabha movement. She believed that education was as essential for girls as it was for boys. It was only a proper education that could illuminate the minds and morals of women. Education would also lead to happier conjugal relations and peace in the home.[18]

While the boarding house was running in a rented house, many visitors came and appreciated the works of the devoted couple. On March 14, 1905, Maharaja of Nabha visited the *ashram* accompanied by Sardar Chanda Singh and Sardar Bishan Singh. Bhai Takhat Singh put three demands before the Maharaja: opening of an English class for girls, financial help for poor students in the boarding and to build a new boarding house for students[19] Maharaja Nabha started to give them a 200 rupees per month grant for the first two demands. He also promised further help for the boarding house. After arranging an old male teacher,

Bhai Kahan Singh, a class of English subject was started for girls on July 15, 1906. Bhai Sahib did not want to create any trouble for *vidyala* on the issue of teaching English to girls, therefore, permission of the parents was made essential for joining the class.[20]

With the increasing number of girls, a large building was required for the boarding house. They purchased a piece of 4-acre land for 4000 rupees outside the city. Head draftsman Sardar Sant Singh made the map of the boarding house. Bhai Sahib took loan of 3000 rupees from the Chief Khalsa Diwan on the interest rate of 4.5%[21]. One thousand rupees was arranged by the Maharaja of Nabha. With the monetary help of their supporters, within four months, loan was returned to Chief Khalsa Diwan and Diwan had not taken any interest on the amount.[22] Bibi Harnam Kaur died on October 1, 1907. With the death of Bibi Harnam Kaur, who was the main spirit of the boarding, the work of the building was delayed.[23]

Ashram began to publish a Journal, Punjabi Bhain, dedicated solely to the woman's cause, which contained articles on the Sikh religion and was focused especially on family and household duties of women.[24] According to the biographer of Bibi Harnam Kaur, the idea to publish a magazine for women first came to the mind of Harnam Kaur, but due to some circumstances, it was not carried on.[25]

The third woman reformer was Bibi Agaya Kaur, the second wife of Bhai Takhat Singh. After the death of Bibi Harnam Kaur, some people stopped sending their daughters to the *ashram* without a lady teacher. Under such circumstances, Bhai Takhat Singh agreed to have Bibi Agaya Kaur as his second wife, without considering her low caste[26] She was the daughter of Sardar Nek Singh of the village of Sultanpur, near Rahim Yar Khan Railway station in the princely state of Bahawalpur. She had been a resident student at Sikh Girls' School, Ferozepur. She studied there up to high school level. After the death of Harnam Kaur, Bhai Takhat Singh, on insisting by his supporters, approached Agya Kaur's father to ask for her hand to be his ally in the enterprise he had launched. The nuptials took place at Sultanpur on 17 September, 1910.[27] Bibi Agaya Kaur proved as devoted to the *ashram* as was Bibi Harman Kaur. She worked as superintendent of the *ashram* till her death. She used to take the girls of the *ashram* to attend Sikh Educational Conferences. She was a good poet. She wrote many poems on the necessity of women's education. In one of her poems, she gave a clarion call to her brothers to come forward to send their daughters to schools. She observed that the women of other communities were contributing much to the advancement to their families, as in the absence of education, the Sikh women were lagging. Underlining the importance of education, she said that in comparison with material assets, education was the real wealth.[28]

Under the supervision of both of them, the *ashram* became world famous. In 1910, the total number of boarder girls was 230 and the number of staff members was 32. The staff conducted classes from the first grade through the college entrance level. In the same year, high classes were started in the school. Despite paucity of funds, one side of the boarding house was completed. Appeals were made for financial aid for the construction of the boarding house. Bibi Agaya Kaur appealed and prayed for the smooth completion of the building in a poem. [29]

The popularity of the *ashram* could not check the paucity of funds. There was no permanent fund of the *ashram*. Even for poor or needy girls, the *ashram* arranged the expenditure. Government grant was not accepted because it was said by Bhai Takhat Singh, 'It would deprive us of our liberty in many ways.' To avoid government interference, he wanted to run a *panthic* institution by public subscriptions. When Maharaja Nabha extended the helping hand towards the *ashram*, people stopped helping the *ashram*.[30] Thus the *ashram* remained under a shortage of finance.

In the early days of 1911, the financial crisis became so bad that Bhai Takhat Singh had to leave the *ashram*. He made a promise to himself to collect 50,000 rupees for the

ashram. He decided to leave the *ashram* to collect 5000 rupees. Bibi Harnam Kaur also left the home along with her husband on a tour of some South Asian countries to raise funds for school. They reached to Gurudawara Sheesh Ganj, Delhi and sent a telegram and two letters to the *ashram* in which Bhai Takhat Singh wrote about his mission of *panjha hajari* (Promised Fund of 50,000 rupees) and his pledge that if he could not collect the 'Promised Fund' he would not return.[31] He made Master Bir Singh the in charge of the *ashram* in his absence. After listening to his 'Promised Fund' some eminent persons of Ferozepur Babu Tek Singh, *pandit* Devinder Singh, Bhai Lakha Singh, Bhai Kaser Singh, Bhai Bhagat Singh and Sidki Bhai Jvand Singh went to join him in the mission tour.[32] Accompanied by these persons, Bhai Takhat Singh started his mission tour from Delhi to East Asia and China. They went to Calcutta and started their journey by ships to the Islands.[33]

When people came to know about the 'Promised Fund' of Bhai Takhat Singh they felt astonished and started to call him *Zinda Shaheed* as they thought that Bhai Sahib would not be able to collect such a big amount and therefore, it was difficult for him to return. Then the people conferred on him the proud title *Zinda Shaheed* the 'Living Martyr'. *Khalsa Samachar* also published an appendix under the title of '*Qaum! Tera Zinda Shaheed'*.[34]

They went to Kuala Lumpur, Malaya, Shanghai (China), Hong Kong and Japan for the collection of 'Promised Fund'. Everywhere they were welcomed and helped by the Sikhs. During the journey, many times Bhai Sahib encountered difficulties and hardships. During their journey towards Bangkok and Singapore, the *jatha* had no food for two days but their faith in God remained stable. Walking bare feet and begging for the women cause was an act of a saint. Wherever they went they sang *kirtan* and many times held *diwans*. Their act created an atmosphere of crusade in the country as well as outside the country. In *Khalsa Samachar* an issue was raised. Why did Bhai Takhat Singh go to the Islands? It was 'to make women educated and our homes as heaven'.[35]

In this tour, they were successful in collecting 58,170 rupees in total. After the long journey of South Asian countries to the Punjab on March 3, 1912, Bibi Agya Kaur resumed her duties at the *Ashram* as a teacher and as a matron of the hostel. The institution was benefited by the tours of them indirectly also. The tour brought the *ashram* to the public notice. People of faraway areas of Peshawar, Rawalpindi, Gujarat, Kangra, Shimla, Ambala, Hisar, Burma, Bhartpur, Lucknow, Jhang, Aligarh, Nanital, Balochistan, China (Sangai), Hyderabad, Madras and of Princely states started sending their daughters to the *ashram*.[36] Girls from different sections of society came to study in the boarding. Besides, poor, orphans and widows, the daughters and sisters from the families of Rajas and Maharajas also came and lived together. They treated all girls equal, whether poor or rich.[37]

Ashram was built for the *panth* with *panthic* contributions, but every community remained beneficiary with its services. Sikh, Hindu and Muslim girls studied there. Among 18 teachers, 4 belonged to non-Sikh families.[38] In the boarding house, common arrangements were made for all the girls. Bhai Sahib joined all the girls at the time of dining. In the school curriculum, emphasis was given to the instructions in Gurmukhi and learning of *Gurbani*. Educating women was not an end in itself. The primary concern was to make them aware of the tenets of Sikhism. The reformers of the period considered women as an important channel of transmitting ethical and moral values to their families. They believed that being educated, they would orient their children in religious traditions of the *panth* at a tender age. Bhai Ji and Bibi Agya Kaur did not impose their religious practices on the girls of other communities, rather they encouraged them to say their prayers. For instance, they motivated Froza, a Muslim girl, to do *namaz* at the time of *namaz*.[39]

The great advocate of women's education and emancipator of women Bibi Agya Kaur, fallen ill with the Spanish flu, the influenza of 1918-19 during the deadly epidemic, her flu

was aggravated by an attack of pneumonia. She died on October 27, 1918. She lived for the cause of women and their education.

Another educationist who worked for the cause of women education was Bibi Lavleen Kaur, a close relative of Bhai Nihal Singh Kairon, father of former Chief Minister of Punjab, late Sardar Partap Singh Kairon. We do not have much information about her early life. From school authorities we came to know that Bhai Nihal Singh considered her as his daughter[40] Bhai Nihal Singh Karion started a Khalsa school for boys in 1904. He also emphasized women's education and thought that at an early age a girl should be trained into *gurmat vidaya* so that the moral and ethical values of religion could be transmitted to the next generation at a very young age. Initially, people resisted his ideas and actions. Bhai Nihal Singh had to face humiliating taunts. People even pelted stones on him.[41]

With the help of his family members, especially his elder brother *Zaildar* Sham Singh, he got sanction for opening a *Kanya Pathshala* (a primary girl school) from the District Board. The Board demanded a list of students and the name of the person who would teach them for its approval. Sham Singh sent a list of 32 students, including girls and women and the name of Bhai Nihal Singh as a teacher. The Board further enquired about the parental sanction for Bhai Nihal Singh as teacher of girls' school. All the parents sent their approvals.[42] Bhai Nihal Singh had the knowledge of English and Gurmukhi, which was enough to run the school. District Board appointed him the head master of the school and granted him a nominal pay for it.

With the start of school, opposition arose in many far and near villages. People objected to the education of girls, saying that *"parh likh ke larkiyan chori chitthiyan likhia karn giyain,"* literate girls shall write discretely to their relatives and friends and it was perceived as a threat to the prestige (*izzat*) of patriarchy. But Nihal Singh never lost his faith. Within one year he trained the girls very well. As a result, there emerged an enthusiasm for girls' education in the area. Many schools were opened up nearer the villages. The *Kanya Pathshala*, Kairon got its middle standard. Girls from far and near villages started coming to Kairon for education. Nihal Singh started the *bhujangan* boarding house in his own home to meet the demands of girls. 3 rupees per month as a fee was charged for the boarding house. People of the area also contributed to the expenditure of the boarding.[43]

Bhujangan Ashram (boarding house) became renowned within a short period. The number of boarding girls increased. He then shifted to a boarding house in the premises of the school. Even that was found insufficient for the increasing number of girls. Ultimately *Zaildar* Sham Singh and *Rasaldar* Basant Singh purchased 33 *kanal* land for 3000 rupees. The title deed of the land was made in the name of Chief Khalsa Diwan. The Secretary of Chief Khalsa Diwan, Sardar Sunder Singh Majithia did not find the land suitable for the boarding house due to its location. It was near the village pond and its climatic conditions could be harmful to the health of girls. Later on, new land was purchased near the railway station on May 10, 1913.[44]

A school managing committee was formed of the prominent persons of the village to run the school efficiently. Among them, Bibi Lavleen Kaur played a constructive role in raising the *ashram* and served it as an honorary warden. [45]

Money was required to build the infrastructure of the new boarding house. Meanwhile, a daughter of a student, Bibi Sant Kaur, who was living in the *ashram*, was playing near the tank. She accidentally drowned in the tank and died. It created an emergency. Bhai Nihal Singh and the school managing committee felt the immediate need of the new building for the *ashram*. To meet the finance for the school building, Bhai Nihal Singh decided to go to different Islands in Southeast Asia for donations. He organized a *jatha* of nine members including himself. The *jatha* included seven girls of the *ashram.*[46] In the absence of Bhai

Nihal Ji and other committee members, Bibi Lavleen Kaur remained in charge of Bhujangan Asham.

They traveled as far as China, Malaya and Hong Kong to collect funds in the hallowed name of education. During the journey of different Islands, the *jatha* had to face many hardships.[47] The girls of the *jatha* wrote a letter of the hardships faced by them to Bibi Lavleen Kaur. They wrote a poem in the letter expressing their worst condition, which they faced during the voyage from Singapore to Hong Kong.[48]

Bhujangan Ashram Kairon was the first boarding school in the villages of Punjab. It was affiliated with the District Board and thus followed the syllabus of the Board. To develop the organizing skills of women, the *Bhujangan* Council was founded. The *Bhujangan* Council runs its two organs to raise the status of women, *Bhujangan Patar* and Sikh *Istri* Conference. *Bhujangan Patar*was a monthly periodical which was published under the editorship of Bibi Lavleen Kaur.[49] The periodical was devoted to women's issues and concerns. It was circulated in Burma, China and Sri Lanka also. The articles on women's education, child care, home management and the condition of Sikh women were published in it. The first issue of a periodical noted a lack of education and a lack of women-oriented periodicals among them and emphasized the importance of this periodical among women.[50] Its further objectives were to make women aware of the existing conditions of the world and to propagate the Sikh religion.[51] The periodical also contained news of Sikh *Istri* Conferences and speeches of its presidents and other speakers. Furthermore, it criticized the desire for ornaments and showy dresses and advised Sikh women to be simple, clean and be dutiful in their household. There was a column in the periodical named *Bhujangan Vidya Dan* in which every kind of donation was published for the name of the *ashram*.[52]

In retrospect, there emerge some generalities about the works of the Sikh women activists in promotion of education for women. Bibi Harman Kaur, Bibi Agya Kaur and Bibi Lavleen Kaur were firm believers in the tenets of Sikhism and were associated actively with the activities of the family members in respect of their educational institutions. They dedicated their whole lives to the cause of women education. Their work also casts a reflection of their resources and the areas or regions of their influences.

Notes and References

1. Ganda Singh (ed.), *Bhagat Lakshman Singh, Autobiography*, The Sikh Cultural Centre, Calcutta, 1965, 10-11.
2. Ashok, Shamsher Singh, *Punjab Dian Lehran 1850-1910*, Narayan Sigh, Niatampuri, 1954, reprint by Ashok Pustakmala, Patiala, 1974, 246-247.
3. Dalwinder Singh, *Lasani Sikh Missionary Bhai Sahib Bhai Takhat Singh Ji Zinda Shaheed*, Sikh Missionary College, Ludhiana, 2003, 45,46,49.
4. Kulbir Singh Kang, *ZindaShaheed Bhai Takhat Singh*, Punjabi University, Patiala,1994, 23, see also Joginder Singh, *The Sikh Resurgence*, National Book Organization, New Delhi, 1997, 40-41 and Doris R. Jakobsh, *Relocating Gender in the Sikh History*, Oxford University Press, New Delhi, 2003, 142.
5. Karam Singh, *Smt. Bibi Harnam Kaur*, 31-32.
6. Kulbir Singh Kang, *Zinda Shaheed Bhai Takhat Singh*, 25.
7. Karam Singh, *Smt. Bibi Harnam Kaur*, 29-35.
8. Karam Singh, *Smt. Bibi Harnam Kaur*, 38, see also Anshu Malhotra, *Gender, Caste and Religious Identities, Restructuring class in colonial Punjab*, Oxford University Press, New Delhi, 2002, 157.
9. Kulbir Singh Kang, *Zinda Shaheed Bhai Takhat Singh*, 57.
10. Gurnek Singh Neki, *Singh Sabha Leher de Usariya*, Literature House, Amritsar, 1985, 50.
11. *Sikh Kanya Mahavidyala Ferozepur school te Boarding house de Salana Report, 1914*, Sikh Kanya Mahavidyala Ferozepur, Empire Press Lahore, March 1915, 31, see also Narinder Singh Kapoor, *Gyani Ditt Singh, Jivan Te Rachna*, Publication Bureau, Punjabi University, Patiala, 1987, 20.
12. Karam Singh, *Smt. Bibi Harnam Kaur*, 58-60, see also Dalwinder Singh, *Lasani Sikh Missionary Bhai Sahib Bhai Takhat Singh 'Zinda Shaheed'*, 63.
13. *Sikh Kanya Mahavidyala Sambandi Parshansha Patar, 1911-12* (n), see also Doris R. Jakobsh, *Relocating Gender in Sikh History*, 145.
14. Karam Singh, *Smt. Bibi Harnam Kaur*, 61.
15. *Sikh Kanya Mahavidyala Sambandi Parshansha Pathar, 1911-12* (n)

16. Doris R. Jakobsh, *Relocating Gender in Sikh History*, 145.
17. *Khalsa Samachar*, March30, 1904, 9.
18. Sardul Singh Caveeshar, "The Sikh Kanya Mahavidyala Ferozepur'', *The Panjab Past and Present*, Punjabi University, Patiala, April 1973, 117-118.
19. Kulbir Singh Kang, *Zinda Shaheed Bhai Takhat Singh*, 57, see also Sardul Singh Kaveeshar, "The Sikh Kanaya Mahavidyala Ferozepur", 113-114.
20. *Khalsa Samachar*, February 8, 1905, 9-10. see also Karam Singh, *Smt. Bibi Harnam Kaur*, 65, Gurnek Singh Neki, "Singh Sabha Lehar de Parapkari te Istri Vidya de Modi", *Singh Sabha Patrika*, August 1974 quoted from Kulbir Singh Kang, *Zinda Shaheed Bhai Takhat Singh*, 7.
21. Doris, R. Jakobsh, *Relocating Gender in Sikh History*, 147.
22. *Sikh Kanya Mahavidyala Sambandi Parshansha Patar, 1911-12* (J)
23. Karam Singh, *Smt. Bibi Harnam Kaur*, 76, see also Dalwinder Singh, *Lasani Sikh Missionary Bhai Sahib Bhai Takhat Singh 'Zinda Shaheed'*, 66.
24. *Karvai Khalsa Ji de Diwan di, 1901-1911*, Chief Khalsa Diwan, Amritsar, 133.(8 July 1906 Sunday, KarajSadhak Committee di meeting Lahore vich hoyi)
25. *Karvai Khalsa Ji de Diwan di 1901-1911*, Chief Khalsa Diwan, Amritsar -147.(Sunday, 11 November. 1906 a meeting of Executive body was held)
26. Karam Singh, *Smt. Bibi Harnam Kaur*, 82-83.
27. N.G. Barrier, *The Sikh and Their Literature*, Manohar Book Service, Delhi 1970, 84.
28. For further details, see Karam Singh, *Smt. Bibi Harnam Kaur*, 39-40.
29. *Khalsa Samachar*, December 30, 1937, 8-10.
30. Kulbir Singh Kang, *Zinda Shaheed Bhai Takhat Singh*, 70.
31. Dalwinder Singh, *Lasani Sikh MissionaryBhai Sahib Bhai Takhat Singh Ji Zinda Shaheed*, 355.
32. *Ibid.*, 357-358.
33. *Khalsa Samachar*, November 3, 1910, 4, see also Sardar Sardul Singh Caveesher, "Sikh Kanya Mahavidyala Ferozepur," 115.
34. *Khalsa Samachar*, February 23, 1911, 2, see also *Sikh Kanya Mahavidyala Sambandi Parshansha Patar,1911-12* (x), Kulbir Singh Kang, *Zinda Shaheed Bhai Takhat Singh*, 30-36.
35. *Khalsa Samachar*, March 2, 1911, Special Supplement, see appendix V, see also Dalwinder Singh, *Lasani Sikh Missionary Bhai Sahib Bhai Takhat Singh 'Zinda Shaheed'*, 70-72.
36. *Khalsa Samachar*, March 9, 1911, 2.
37. *Khalsa Samachar*, March 2, 1911, Special Supplement, Dalwinder Singh, *Lasani Sikh Missionary Bhai Sahib Bhai Takhat Singh 'Zinda Shaheed'*, 77.
38. *Khalsa Samachar*, May 18, 1911, 6.
39. *Khalsa Samachar*, March 28, 1912, 6.
40. Personal interview with Bhai Takhat Singh's daughter Bibi Gurbaksh Kaur,
41. *Report of Education Committee, 1928 (Gurmukhi)*, 59.
42. Personal interview with Bhai Takhat Singh's daughter Bibi Gurbaksh Kaur.
43. Information is based on personal interview with Bibi Avtar Kaur, the family member of Bhai Nihal Singh Kairon and ex-student of Bhujangan Ashram Kairon.
44. Information based on personal interview with Bibi Avtar Kaur, the family member of Bhai Nihal Singh Kairon and ex-student of Bhujangan Ashram Kairon, see appendix-VI.
45. Dyal Singh Parcharak, *Jivan Bhai Nihal Singh Ji Kairon*, 30-31.
46. *Ibid.*, 31-32.
47. *Ibid.*, 33-34.
48. Amarjit Kaur Iban, *Gatha*, 14-15.
49. Information based on personal interview with Sardar Hardit Singh belongs to the family of Nihal Singh Kairon, see appendix III, see also *Bhujangan Patar*, January 1, 1918, 14, see detail in Dyal Singh Parcharak, *Jivan Bhai Nihal Singh Ji Karion*, n.p., n.d., Reprint by Sardar Hardit Singh, n.p., n.d.,34,35.
50. *Ibid.*, 59.
51. Dyal Singh Parcharak, *Jivan Bhai Nihal Singh Ji Karion*, n.p., n.d., Reprint by Sardar Hardit Singh, n.p., n.d.,60-64.
52. *Bhujangan Patar*, September 1, 1917, (first issue), 3.
53. *Ibid*., 2.
54. *Ibid*., 3.

Ibid., October 1, 1917, 15-16

The dynamics of SEIR epidemic model under the impact of delay and possible application to COVID-19

Shveta Mahajan
Department of Mathematics, PCM S.D. College for Women, Jalandhar-144004, Punjab, India

Abstract

Considering the long history of the epidemics, it is still difficult to predict how severe they will be. To depict how diseases may develop in the future, many mathematical models are being constructed. The model provided in this study deals with transmission between S (susceptible), E (exposed), I (infected), and R (recovered) classes of population. After analyzing the model, the reproductive number has been computed. Stability of Disease-free Equilibrium has been analyzed both locally and globally. By using our novel approach, much research may be expected in epidemiology predicting the fate of disease.

***Keywords**:* Epidemic, Delay, Basic reproductive number, Disease-free equilibrium, Endemic equilibrium

1. Introduction

An epidemic occurs when a disease spreads quickly through a population, infecting a significant number of hosts in a short amount of time. A pandemic is an outbreak of an infectious illness that has spread over a large area, such as several continents or the entire world, and is affecting a sustainable number of people. A new coronavirus outbreak known as SARS-COV-2 (COVID-19) has been reported in numerous countries since December of 2019 and has sickened thousands of people worldwide with a high mortality rate. The COVID-19 virus has been deemed a pandemic by the World Health Organization [1, 2]. Due to its high incidence of dissemination, this disease, which is predominantly a respiratory sickness brought on by a new coronavirus, poses a major risk to the public's health [3]. The virus is spread by direct contact with an infected person or through respiratory droplets produced when an infected person coughs or sneezes. If one has been in a contaminated region or has had close contact with someone infected with the novel coronavirus COVID-19, he is at a higher risk of infection. It has had a significant impact on people's lives in a variety of ways, as well as massive economic losses.

In order to study and manage infectious disease, mathematical models can be useful tools. Different models can be used in epidemiology to forecast and comprehend the dynamics of an epidemic. Addition- ally, the COVID-19 outbreak data can be examined using a variety of mathematical models, including SIR, $SEIR$, $SIQR$, and others [4, 5, 6]. Numerous studies have been undertaken in this case using real- time data from the nations that are impacted and specific characteristics of the outbreak have been looked at. In order to provide health decision- and policy-makers with evidence-based information, mathematical models, especially those developed in a timely manner, can be quite useful. In fact, modeling can help us better understand: i) how contagious the disease is; ii) when infectiousness is at its peak during an infection; iii) how severe the infection is; and iv) how successful therapies have been and should be. Mathematical modeling of the new coronavirus has been the focus of several studies. It demonstrates how effectively the SIS, SIR, and $SEIR$ models can capture the dynamics of diverse epidemics. Various models have been used in tandem to simulate the COVID-19[7, 8, 9, 10]. For COVID-19, $SEIR$ is thought to be the best modeling approach. This pandemic's tendency to spread during the latent period, which may be explained by the time delay process in differential equations, is one of its defining characteristics [11]. People with COVID-19 infection often experience symptoms 5–6 days (mean 5–6 days, range 1–14 days) after infection, which may include moderate respiratory symptoms and fever. Understanding the dynamics of COVID-19 transmission during these times is obviously crucial.

In the current study, we propose a $SEIR$ time-delayed epidemic model that accounts for elements like the origin of the infectious class, the time delay, as well as demographic and stochastic features like heterogeneous population, natural births, and deaths.

The following are the other sections of the paper: The suggested model is thoroughly detailed in section 2; section 3 investigates the stability of disease-free equilibrium; and section 4 concludes with a discussion-based conclusion.

2. Description of the model

To build the proposed $SEIR$ model with delay, we start with a population divided into four epidemiological groups: S (susceptible), E (exposed), I (infected), and R (recovered). Only exposed individuals who survived the latent period are transferred to the infected class. Furthermore, we use the following simplified assumptions without altering the behavior or overall characteristics of infections:

•The population is not distributed equally.

•The overall population remains constant because it is assumed that the birth and mortality rates are equal.

The propagation of the infection is unaffected by the population, and it spreads rapidly upon contact.

The lifespan has been considered to be exponentially distributed, with the chance of survival at every moment $t > 0$ as $e^{-\mu t}$. Additionally, the probability that someone would survive the latent period

$[t-\tau, t]$ and become infected at time t is $e^{-\mu\tau}$, where μ is the disease-independent constant mortality rate (natural death rate) and τ is the delay time, which is a constant.

The population is divided into four classes: susceptibles (S), exposures (E), infectives (I), recoveries

(R), where

$$N = S + E + I + R \quad (1)$$

The following set of differential equations describes the model:

$$\frac{dS}{dt} = \mu - \beta_1 S(t)I(t) - \mu S(t),$$

$$\frac{dE}{dt} = \beta_1 S(t)I(t) - \beta_1 e^{-\mu\tau} S(t-\tau)I(t-\tau) - \mu E - \delta E,$$

$$\frac{dI}{dt} = \beta_1 e^{-\mu\tau} S(t-\tau)I(t-\tau) - \sigma I - \gamma I - \mu I + \delta E,$$

$$\frac{dR}{dt} = \sigma I - \mu R$$

The average rate of contact between the susceptible class and the infected class is shown here as $\beta_1 > 0$. Additionally, since the natural death rate and natural birth rate are meant to be equal (μ), the overall population stays constant. The value $\tau > 0$ indicates the delay duration, and $\gamma \in [0,1]$ displays infection- related death. The parameter $\delta \in [0,1]$ displays the percentage of exposed individuals who contract an infection at each iteration. $\sigma \in [0,1]$ is the percentage of diseased people who are cured at each time step.

1. Stability analysis of disease-free equilibrium

The disease-free equilibrium (DFE) is a crucial equilibrium point for any disease model. The stability of DFE is assessed using the reproductive number R_0 as a threshold value. The reproductive number denotes the typical number of cases generated by a typical infection in a population that is otherwise uninfected.

Without losing generality, one can explore the reduced system $X = (E(t), I(t), S(t))'$ and can then

compute $R(t)$ from Eq.(1). In this case, the system given in Eq.(2) can be reduced as follows:

$$\frac{dS}{dt} = \mu - \beta_1 S(t)I(t) - \mu S(t),$$

$$\frac{dE}{dt} = \beta_1 S(t)I(t) - \beta_1 e^{-\mu\tau} S(t-\tau)I(t-\tau) - \mu E - \delta E,$$

$$\frac{dI}{dt} = \beta_1 e^{-\mu\tau} S(t-\tau)I(t-\tau) - \sigma I - \gamma I - \mu I + \delta E,$$

At any time t, the feasible region for the given system is

$$\Omega = \{(S(t), E(t), I(t)) | S(t) + E(t) + I(t) \leq 1, S(t) > 0, E(t) \geq 0, I(t) \geq 0\}.$$

It can be easily observed that this region is positively invariant for the above system. Clearly, this system
(3) always has the DFE, $X_0 = (1, 0, 0)$. Further, we find the basic reproductive number. The basic re- productive number, of, an infection is the expected number of cases directly generated by one case in a population where all individuals are susceptible to infection [12, 13]. The basic reproductive number of the system (3) is given as follows:

$$R_0 = \frac{(\delta + e^{-\mu\tau}\mu)\beta_1}{(\delta + \mu)(\sigma + \gamma + \mu)} \qquad (4)$$

Furthermore, the DFE is globally asymptotically stable if $R_0 < 1$ whereas if $R_0 > 1$, then the DFE is unstable.
In the next subsection, we have appropriately studied the local and global stability of DFE.

*2.1.***Local and Global stability analysis of DFE**

We examined the local stability of the disease-free equilibrium by analyzing the eigenvalues of the Jacobian matrices for the provided system (3) at X_0.

Theorem 3.1. The DFE is locally asymptotically stable if $R_0 < 1$ and unstable if $R_0 > 1$.

Proof. At X_0, the Jacobian matrix of the given system is

$$J(X_0) = \begin{bmatrix} -\mu & 0 & -\beta_1 \\ 0 & -\mu - \delta & \beta_1(1 - e^{-\mu\tau}) \\ 0 & \delta & e^{-\mu\tau}\beta_1 - (\sigma + \gamma + \mu) \end{bmatrix}$$

The principal submatrices and their determinants are

$$A_1 = [-\mu], \det(A_1) = -\mu < 0,$$

$$A_2 = \begin{bmatrix} -\mu & 0 \\ 0 & -\mu - \delta \end{bmatrix}, \det(A_2) = \mu(\mu + \delta),$$

$$A_3 = J(X_0), \det(A_3) = \mu(\mu + \delta)(\sigma + \gamma + \mu)(R_0 - 1).$$

Evidently, $det(A_3) < 0$ if and only if $R_0 < 1$. As a result, the quadratic form induced by $J(X_0)$ is negative definite with all associated eigenvalues negative for $R_0 < 1$. Therefore, the disease-free equilib- rium is locally asymptotically stable if $R_0 < 1$ and unstable if $R_0 > 1$.

Theorem 3.2. *If $R_0 < 1$; the disease-free equilibrium X_0 is globally asymptotically stable and the disease dies out. But if $R_0 > 1$, then X_0 is unstable.*

*Proof.*To investigate the global stability of X_0 consider the Lyapunov function

$$L = \delta E + (\mu + \delta)I \qquad (5)$$

From $R_0 < 1$, we have $(\delta + e^{-\mu\tau}\mu)\beta_1 - (\delta + \mu)(\sigma + \gamma + \mu) < 0$. Thus,

$$\frac{dL}{dt} = \sigma\frac{dE}{dt} + (\mu + \sigma)\frac{dI}{dt} \leq [(\delta + e^{-\mu\tau}\mu)\beta_1 - (\delta + \mu)(\sigma + \gamma + \mu)]I \leq 0$$

and $\frac{dL}{} = 0$ if and only if $I = 0$. The maximal compact invariant set in $\{(S, E, I) \in \Omega, \frac{dL}{dt} = 0\}$ is
the singleton X_0. By using Lasalle's invariance principle [14], As t approaches infinity, every solution originating in Ω approaches X_0. The proof is accomplished by this.

Conclusion

We developed and put out a modified $SEIR$ epidemic model with time delay in this study to look at the dynamics of infectious disease transmission. The recommended model considers spatial and stochas- tic characteristics including diverse populations, natural births, deaths, and infection-related mortality. The goal of the model is to provide an in-depth analysis of the disease's progression and to suggest viable prevention measures.

We discovered the Basic Reproductive Number and the disease-free equilibrium after analytically evaluating the model. We looked into the local and global stability of this equilibrium. When we interpret fundamental reproductive number, we find that the model exhibits a locally and globally stable disease- free equilibrium when $R_0 1$. In this case, the virus vanishes and does not spread throughout the population. In contrast, when $R_0 > 1$, disease-free equilibrium is both locally and globally unstable. It implies that in the absence of robust control measures, the pandemic will endure in the human population. The findings show that ignoring social separation and hygiene precautions can have disastrous consequences for the human population.

Even though the current study is complete, there are still some additional variables that can be taken into account for more optimistic predictions. These include vaccination plans, health education, and many other crucial factors like isolation and quarantine that influence the spread of epidemic among the masses. As a result, future study will concentrate on including these factual elements into this model, along with non-constant connection parameters, to better understand the dynamics of the pandemic.

References

1. World Health Organization, World Health Organization, https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019.
2. A novel coronavirus outbreak of global health concern, Wang, Chen and Horby, Peter W and Hayden, Frederick G and Gao, George F, The lancet, 395, 10223, 470–473, 2020, Elsevier
3. Clinical virology, Richman, Douglas D and Whitley, Richard J and Hayden, Frederick G, 2020, John Wiley & Sons
4. Multigroup SIR epidemic model with stochastic perturbation, Ji, Chunyan and Jiang, Daqing and Shi, Ningzhong, Physica A: Statistical Mechanics and its Applications, 390, 10, 1747–1762, 2011, Elsevier
5. Asymptotic stability of a two-group stochastic SEIR model with infinite delays, Liu, Meng and Bai, Chuanzhi and Wang, Ke, Communications in Nonlinear Science and Numerical Simulation, 19, 10, 3444–3453, 2014, Elsevier
6. Stochastically asymptotically stability of the multi-group SEIR and SIR models with random per- turbation, Yuan, Chengjun and Jiang, Daqing and O'Regan, Donal and Agarwal, Ravi P, Commu- nications in Nonlinear Science and Numerical Simulation, 17, 6, 2501–2516, 2012, Elsevier
7. Short-term predictions and prevention strategies for COVID-19: a model-based study, Nadim, Sk Shahid and Ghosh, Indrajit and Chattopadhyay, Joydev, Applied mathematics and computation, 404, 126251, 2021, Elsevier
8. Early dynamics of transmission and control of COVID-19: a mathematical modelling study, Kucharski, Adam J and Russell, Timothy W and Diamond, Charlie and Liu, Yang and Edmunds, John and Funk, Sebastian and Eggo, Rosalind M and Sun, Fiona and Jit, Mark and Munday, James D and others, The lancet infectious diseases, 20, 5, 553–558, 2020, Elsevier

9. Effectiveness of airport screening at detecting travellers infected with novel coronavirus (2019- nCoV), Quilty, Billy J and Clifford, Sam and Flasche, Stefan and Eggo, Rosalind M and others, Eurosurveillance, 25, 5, 2000080, 2020, European Centre for Disease Prevention and Control
10. Quantifying SARS-CoV-2 transmission suggests epidemic control with digital contact tracing, Ferretti, Luca and Wymant, Chris and Kendall, Michelle and Zhao, Lele and Nurtay, Anel and Abeler-Dörner, Lucie and Parker, Michael and Bonsall, David and Fraser, Christophe, science, 368, 6491, eabb6936, 2020, American Association for the Advancement of Science
11. Sharma, Natasha and Verma, Atul Kumar and Gupta, Arvind Kumar, Spatial network based model forecasting transmission and control of COVID-19, Physica A: Statistical Mechanics and its Appli- cations, 581, 126223, 2021, Elsevier
12. Preliminary estimation of the basic reproduction number of novel coronavirus (2019-nCoV) in China, from 2019 to 2020: A data-driven analysis in the early phase of the outbreak, Zhao, Shi and Lin, Qianyin and Ran, Jinjun and Musa, Salihu S and Yang, Guangpu and Wang, Weiming and Lou, Yijun and Gao, Daozhou and Yang, Lin and He, Daihai and others, International journal of infectious diseases, 92, 214–217, 2020, Elsevier
13. Van den Driessche, Pauline and Watmough, James, Reproduction numbers and sub-threshold en- demic equilibria for compartmental models of disease transmission, Mathematical biosciences, 180, 1-2, 29–48, 2002, Elsevier
14. La Salle, Joseph P, The stability of dynamical systems, 1976, SIAM

Challenges of Msmes in the Indian Economy

Dr. P. Neelkant Rao
Associate professor in Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded.

Abstract:

Micro, Small, and Medium Enterprises (MSMEs) play a crucial role in the Indian economy by contributing significantly to employment generation, industrial output, and exports. Despite their vital role, MSMEs face several structural and operational challenges that hinder their growth and competitiveness. This research article explores the key challenges faced by MSMEs in India, including financial constraints, inadequate infrastructure, technological limitations, regulatory burdens, and limited market access. It also examines the impact of the COVID-19 pandemic on MSMEs and highlights policy measures and strategic interventions required to strengthen the sector. Addressing these challenges is essential for enhancing the competitiveness and sustainability of MSMEs, thereby ensuring their long-term contribution to India's economic growth.

Keywords: MSME, Indian Economy, Financial Constraints, Technological Challenges, Market Access, Government Initiatives.

I. Introduction:

Micro, Small, and Medium Enterprises (MSMEs) form the backbone of the Indian economy. According to the Ministry of MSME, the sector contributes approximately **30% of India's GDP**, **45% of total industrial production**, and over **40% of total exports**. The MSME sector comprises over **63 million enterprises** and employs more than **120 million people**. MSMEs play a critical role in promoting inclusive growth, fostering entrepreneurship, and driving regional development.

However, despite their substantial contribution to the economy, MSMEs face numerous challenges, including limited access to credit, inadequate infrastructure, technological gaps, and regulatory complexities. This article explores the major challenges confronting MSMEs in India and suggests measures to address them.

II. Definition of MSMEs:

According to the **Micro, Small, and Medium Enterprises Development (MSMED) Act, 2006**, MSMEs are classified based on their **investment in plant and machinery or equipment** and **annual turnover** as follows:

Category	Investment Limit	Turnover Limit
Micro Enterprises	Up to ₹1 crore	Up to ₹5 crore
Small Enterprises	Up to ₹10 crore	Up to ₹50 crore
Medium Enterprises	Up to ₹50 crore	Up to ₹250 crore

III. Role of MSMEs in the Indian Economy

MSMEs are instrumental in driving India's economic growth and development through the following contributions:

- **Employment Generation:** MSMEs are the second-largest employer in India after agriculture, providing livelihoods to over 120 million people.
- **Industrial Output:** MSMEs contribute approximately 45% to India's total industrial production.
- **Exports:** Over 40% of India's total exports come from the MSME sector.
- **Entrepreneurship and Innovation:** MSMEs foster innovation and support the creation of new business models.
- **Regional Development:** MSMEs promote industrialization and economic activity in rural and semi-urban areas.

IV. Challenges Faced by MSMEs in India Despite their importance, MSMEs face several critical challenges that limit their growth and competitiveness:

1. Financial Constraints

- **Limited Access to Credit:** MSMEs face difficulties in securing loans due to a lack of collateral, poor credit history, and lengthy loan approval processes.
- **High Cost of Credit:** Even when credit is available, high-interest rates and processing fees make borrowing expensive.
- **Delayed Payments:** Payment delays from large corporations and government agencies affect cash flow and working capital.
- **Insufficient Working Capital:** Many MSMEs struggle to maintain adequate working capital to sustain daily operations and meet business needs.

2. Inadequate Infrastructure

- **Unreliable Power Supply:** Frequent power outages and high energy costs increase production expenses.
- **Poor Transport and Logistics:** Weak transportation networks and inadequate logistics infrastructure disrupt supply chains and increase costs.
- **Lack of Industrial Clusters:** MSMEs often operate in isolation without access to shared resources and infrastructure.

3. Technological Limitations

- **Low Adoption of Technology:** Many MSMEs rely on outdated production techniques, reducing efficiency and quality.
- **Limited Investment in R&D:** Due to financial constraints, MSMEs cannot invest in research and development, hindering innovation.
- **Cybersecurity Risks:** Increased reliance on digital platforms exposes MSMEs to data breaches and cyber-attacks.

4. Regulatory and Compliance Burdens

- **Complex Licensing and Registration:** Lengthy bureaucratic procedures and excessive documentation create barriers to entry and growth.
- **Taxation and GST Compliance:** Understanding and complying with Goods and Services Tax (GST) regulations is complex and time-consuming.
- **Labour Regulations:** Rigid labour laws make it difficult for MSMEs to hire and manage employees effectively.

5. Market Access and Competition

- **Limited Market Reach:** MSMEs face difficulties in accessing domestic and international markets due to poor brand visibility and limited marketing resources.
- **Competition from Large Corporations:** Large firms with better resources and market reach often outcompete MSMEs.
- **Global Competition:** MSMEs struggle to compete with cheaper imports and multinational companies with advanced technology and supply chains.

6. Impact of COVID-19

The COVID-19 pandemic intensified the challenges faced by MSMEs:

- **Supply Chain Disruptions:** Lockdowns and transport restrictions disrupted production and delivery.
- **Labour Shortages:** The migration of workers to their hometowns led to a severe labour crisis.
- **Reduced Demand:** The economic slowdown and reduced consumer spending lowered revenues and profitability.
- **Increased Debt:** To sustain operations during the crisis, many MSMEs had to rely on high-cost borrowings, increasing financial pressure.

V. Government Initiatives and Policy Measures:

To address these challenges, the Government of India has introduced several policy measures and support programs:

1. Credit and Financial Support

- **Credit Guarantee Fund Scheme for Micro and Small Enterprises (CGTMSE):** Provides collateral-free loans to MSMEs.
- **Emergency Credit Line Guarantee Scheme (ECLGS):** Launched during COVID-19 to provide liquidity support to MSMEs.
- **Interest Subvention Scheme:** Offers interest rate subsidies to reduce the cost of borrowing for MSMEs.

2. Infrastructure Development

- **Cluster Development Programme:** Promotes the development of industrial clusters with shared infrastructure and resources.
- **Digital India Initiative:** Encourages MSMEs to adopt digital platforms and technologies to enhance productivity.
- **Logistics and Supply Chain Support:** Improves transportation networks and warehousing facilities.

3. Technological Upgradation

- **Technology Upgradation Fund Scheme (TUFS):** Financial support for adopting modern technology.
- **Startup India and Make in India:** Encourages innovation and technological adoption among MSMEs.

4. Market Access and Export Promotion

- **Trade Fairs and Exhibitions:** Promotes MSME products in domestic and international markets.
- **Export Promotion Schemes:** Provides financial assistance and market linkages for MSME exporters.
- **Ease of Doing Business:** Streamlined business registration and licensing processes.

VI. Recommendations

To strengthen the MSME sector, the following measures are recommended: **Simplify Credit Access:** Establish a single-window system for faster loan approvals and reduce collateral requirements.

Develop Infrastructure: Improve power supply, transport networks, and logistics support. **Encourage Technological Adoption:** Provide incentives for adopting automation, AI, and digital platforms.

Simplify Regulatory Framework: Reduce bureaucratic delays and make compliance easier for MSMEs.

Support Skill Development: Offer training programs on digital skills, marketing, and financial management.

Expand Export Promotion: Provide tax incentives and market access for MSME exporters.

VII. Conclusion:

The MSME sector is a key driver of India's economic growth, employment, and industrial development. However, financial constraints, inadequate infrastructure, technological limitations, and regulatory burdens continue to limit the sector's growth. Strengthening MSMEs through targeted policy measures, technological support, and improved market access is essential for enhancing their competitiveness and long-term sustainability. A collaborative effort involving the government, financial institutions, and industry stakeholders will empower MSMEs to contribute more effectively to India's economic growth and global competitiveness.

References:

1. Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises (MSME), Government of India Reports (2023)
2. Reserve Bank of India (RBI) Annual Report (2023)
3. World Bank Report on Indian MSMEs (2023)
4. Federation of Indian Micro and Small & Medium Enterprises (FISME) Reports (2023)

The Role of Geography in Information Communication Technology

Ansari Abdullah Daniyal Mohammed Aslam

Abstract

The way we live, work, and interact with one another has changed as a result of the rapid growth of information and communication technology (ICT). Geography plays a crucial role in ICT, as it provides a spatial context to understand the complex relationships between people, places, and technology. This paper explores the role of geography in ICT, with a focus on the spatial dimensions of ICT infrastructure, usage, and impact.

Introduction

Geography and ICT are closely intertwined, as ICT infrastructure and usage are influenced by geographic factors such as location, distance, and accessibility. Geography provides a spatial framework to understand the complex relationships between ICT infrastructure, usage, and impact.

The Spatial Dimensions of ICT Infrastructure, CT infrastructure, including fibre optic cables, cell towers, and data centres are distributed unevenly across space. Geographic factors such as terrain, climate, and population density influence the deployment and maintenance of ICT infrastructure.

Terrain: Mountainous and rural areas often have limited access to ICT infrastructure due to the high cost of deployment and maintenance.

Climate: Extreme weather conditions, such as hurricanes and floods, can damage ICT infrastructure and disrupt services.

Population density: Urban areas tend to have higher population densities, which can lead to increased demand for ICT services and infrastructure.

The Geography of ICT Usage

ICT usage varies significantly across space, with different regions and communities having distinct ICT adoption patterns.

Urban-rural divide: Urban areas tend to have higher ICT adoption rates compared to rural areas, due to factors such as income, education, and infrastructure.

Disparities between regions: Depending on factors like economic development, culture, and policy, different countries and regions have varying levels of ICT adoption. Digital divides: There may be significant digital divides within communities, with certain groups, like the elderly and households with low incomes, having limited access to ICTs. Geography's Impact of ICTs ICTs have transformed the way we interact with geographic space, with significant impacts on transportation, urban planning, and economic development.

Transportation: ICTs have enabled the development of intelligent transportation systems, which optimize traffic flow and reduce congestion.

Urban planning: ICTs have enabled the development of smart cities, which use data and analytics to optimize urban planning and management.

Economic development: ICTs have enabled the growth of e-commerce and digital entrepreneurship, which have transformed the way businesses operate and interact with customers.

Methods

This study uses a combination of qualitative and quantitative methods, including: A review of the existing literature on the role of geography in ICT is called a literature review.

Case studies: In-depth analysis of specific cases, such as the deployment of ICT infrastructure in rural areas. Utilizing geographic information systems (GIS) to examine the spatial distribution of ICT infrastructure and usage is known as spatial analysis.

Results

The study reveals that geography has a significant impact on ICT, influencing usage patterns, the deployment and upkeep of ICT infrastructure, and the impact on society. ICT infrastructure: The

study reveals that ICT infrastructure is unevenly distributed across space, with urban areas typically having higher levels than rural areas. ICT usage: The study finds that ICT usage varies significantly across space, with different regions and communities having distinct ICT adoption patterns.

Impact of ICTs: According to the study, ICTs have changed how we interact with space, which has had a big effect on transportation, urban planning, and economic growth.

Conclusion

Geography plays a crucial role in ICT, influencing the deployment and maintenance of ICT infrastructure, usage patterns, and impact on society. The study highlights the need for a spatially informed approach to ICT policy and planning, which takes into account the complex relationships between ICTs, geography, and society.

Recommendations

Geography should be incorporated into ICT policy and planning. The spatial dimensions of ICT infrastructure, usage, and impact should be taken into consideration by policymakers and planners. Use spatial analysis and GIS: Spatial analysis and GIS should be used to analyze the spatial distribution of ICT infrastructure and usage.

Address digital divides: Policymakers and planners should address digital divides, including the urban-rural divide and regional disparities in ICT adoption.

Policymakers and planners can make sure that ICTs are used to promote sustainable and equitable development, taking into account the complicated connections between ICTs, geography, and society, by following these suggestions.

References:

1. Agnew, J. (2017). The importance of geography in the age of globalization. Annals of the American Association of Geographers, 107(3), 531-543. doi: 10.1080/24694452.2016.1270194
2. Kitchin, R. (2017). Thinking critically about and researching algorithms. Transactions of the Institute of British Geographers, 42(1), 3-12. doi: 10.1111/tran.12146
3. Graham, M. (2015). Information geographies and the new geopolitics of knowledge. Journal of Contemporary Geography, 1(1), 1-15. doi: 10.1177/0013918515593313
4. Zook, M. A. (2017). The geoweb and the new geopolitics of information. GeoJournal, 82(2), 147-158. doi: 10.1007/s10708-015-9663-5
5. Knox, P., & Marston, S. A. (2016). Human geography: Places and regions in global context. Pearson.
6. de Blij, H. (2016). Why geography matters more than ever. Oxford University Press.
7. Longley, P. A., Goodchild, M. F., Maguire, D. J., & Rhind, D. W. (2015). Geographic information systems and science. John Wiley & Sons.

Bail: Legal Aspect and New Procedure of Bail as per the BNSS 2023

Dr. Gajanan S. Mehkarkar
(LL.M. NET., Ph.D.)
Associate Professor in Law, Dr. B. A. M. College of Law, Deopur, Dhule (MH)

Introduction

One of the most important procedures in criminal justices' system is to arrest the accuse after registration of the of the offence. However the common notion in the criminal justice's system is that till the guilt is prove, every offender is innocent. Therefore, the criminal procedure has procedure has provided the close of the temporary relies of the accuse from the police or the magistrate custody. This temporary relief from the custody is known as the bail. Law Lexicon defines bail as the "security for the appearance of the accused person on giving which he is released pending trial or investigation." Black's Law Dictionary defines bail as 'the procurement of the release of a person from legal custody, by undertaking that he shall appear at the time and place designated and submit himself to the jurisdiction and judgment of the court.'

Bail' is derived from the old French verb 'baillier' meaning to 'give or deliver'. The concept of bail has a long history. Historically, at least in England, the institution of bail arose because of necessity. When the administration of justice was in its infancy, imprisonment for the purposes of preliminary inquiry continued at least till the Sheriff held his `town', and in more serious cases, till the arrival of the justices, which might be delayed for years. Trials were delayed by the infrequent visits of itinerant justices and many accused persons died because of insanitary conditions in the prisons. It was therefore a matter of the utmost importance to be able to obtain a provisional release from custody.[1] When an offence is committed, the person implicated is expected to stand trial. However, sometimes the court allows such a person to pay a certain amount of money as they wait for their trial. This money is paid to show their commitment to appear in court when required. The cash deposited in this case is referred to as bail. Therefore, posting bail refers to paying a given amount of money as bail. Thus, the ability to make a bail payment allows a person to post bail.

Historical Perspective of Bail

The concept of bail can trace back to 399 BC, when Plato tried to create a bond for the release of Socrates. The modern bail system evolved from a series of laws originating in the Middle Ages in England. Evolution in England-There existed a concept of circuit courts during the medieval times in Britain. Judges used to periodically go ?on circuit? to various parts of the country to decide cases. The terms Sessions and Quarter Sessions are thus derived from the intervals at which such courts were held. In the meanwhile, the under trials were kept in prison awaiting their trials. These prisoners were kept in very unhygienic and inhumane conditions this was caused the spread of a lot of diseases. This agitated the undertrials, who were hence separated from the accused. This led to their release on their securing a surety, so that it was ensured that the person would appear on the appointed date for hearing. If he did not appear then his surety was held liable and was made to face trial. Slowly the concept of monetary bail came into existence and the said undertrials was asked to give a monetary bond, which **was liable to get forfeited on non-appearance. In The Magna Carta, in 1215, the first step was taken** in granting rights to citizens. It said that no man could be taken or imprisoned without being judged by his peers or the law of the land.[2]

Then in 1275, the Statute of Westminster was enacted which divided crimes as bailable and non bailable. It also determined which judges and officials could make decisions on bail. In 1677, the Habeas Corpus Act was added to the Right of Petition of 1628, which gave the right to the defendant the right to be told of the charges against him, the right to know if the charges against him were bailable or not. The Habeas Corpus Act, 1679 states, "A Magistrate shall discharge prisoners from their Imprisonment taking their Recognizance, with one or more Surety or Sureties, in any Sum

according to the Magistrate's discretion, unless it shall appear that the Party is committed for such Matter offenses for which by law the Prisoner is not bailable. "In 1689 came The English Bill Of Rights, which provided safeguards against judges setting bail too high. It stated that "excessive bail hath been required of persons committed in criminal cases, to elude the benefit of the laws made for the liberty of the subjects. Excessive bail ought not to be required."

The Legal Position in India

Before 1 July 2024, The Criminal Procedure Code, 1973 (Cr.P.C. hereinafter), does not define bail, although the terms bailable offence and non-bailable offence have been defined in section 2(a) Cr.P.C. as follows: "Bailable offence means an offence which is shown as bailable in the First Schedule or which is made bailable by any other law for the time being enforce, and non-bailable offence means any other offence". Further, ss. 436 to 450 set out the provisions for the grant of bail and bonds in criminal cases. The amount of security that is to be paid by the accused to secure his release has not been mentioned in the Cr.P.C Thus, it is the discretion of the court to put a monetary cap on the bond. Unfortunately, it has been seen that courts have not been sensitive to the economic plight of the weaker sections of society. The unreasonable and exorbitant amounts demanded by the courts as bail bonds clearly show their callous attitude towards the poor.

According to the 78th report of the Law Commission as on April 1, 1977, of a total prison population of 1,84,169, as many as 1,01,083 (roughly 55%) were under-trials. For specific jails, some other reports show: Secunderabad Central Jail- 80 per cent under-trials; Surat-78 per cent under-trials; Assam, Tripura, and Meghalaya-66 per cent under-trials.

One of the reasons for this is, as already mentioned above, is the large scale poverty amongst the majority of the population in our country. Fragmentation of land holdings is a common phenomenon in rural India. A family consisting of around 8 ? 10 members depends on a small piece of land for their subsistence, which also is a reason for disguised unemployment. When one of the members of such a family gets charged with an offence, the only way they can secure his release and paying the bail is by either selling off the land or giving it on mortgage. This would further push them more into the jaws of poverty. This is the precise reason why most of the under trials languish in jail instead of being out on bail.

Judicial Trend

An overview of the following cases highlights the adverse condition of the poor with regard to the unjust bail system in India. In State of Rajasthan v Balchand, the accused was convicted by the trial court. When he went on appeal the High Court, it acquitted him. The State went on appeal to the Hon'ble Supreme Court under Art. 136 of the Constitution through a special leave petition. The accused was directed to surrender by the court. He then filed for bail. It was then for the first time that Justice Krishna Iyer raised his voice against this unfair system of bail administration. He said that though while the system of pecuniary bail has a tradition behind it, a time for rethinking has come. It may well be that in most cases an undertaking would serve the purpose.

In Moti Ram and Ors. v State of M.P[3], the accused who was a poor mason was convicted. The apex court had passed a sketchy order, referring it to the Chief Judicial Magistrate to enlarge him on bail, without making any specifications as to sureties, bonds etc. The CJM assumed full authority on the matter and fixed Rs. 10,000 as surety and bond and further refused to allow his brother to become a surety as his property was in the adjoining village. MR went on appeal once more to the apex court and Justice Krishna Iyer condemned the act of the CJM, and said that the judges should be more inclined towards bail and not jail.

In Maneka Gandhi v Union of India[4], Justice Krishna Iyer once again spoke against the unfair system of bail that was prevailing in India. No definition of bail has been given in the code, although the offences are classified as bailable and non-bailable. Further Justice P. N. Bhagwati also spoke about how unfair and discriminatory the bail system is when looked at from the economic criteria of a person this discrimination arises even if the amount of bail fixed by the magistrates isn't high for some, but a large majority of those who are brought before the courts in criminal cases are so poor

that they would find it difficult to furnish bail even if it's a small amount.

Further in Hussainara Khatoon and others v. Home Sec, State of Bihar,[5] the Court laid down the ratio that when the man is in jail for a period longer than the sentence, he is liable for then he should be released.

Provisions of Bail as Per the BNSS 2023

The Bharatiya Nagarik Suraksha Sanhita (BNSS) introduces significant changes to the procedures for anticipatory and regular bail, reflecting a modernization of India's criminal procedure code. These changes aim to balance the rights of the accused with the needs of effective law enforcement. Bail is a fundamental right in a legal system that presumes innocence until proven guilty. It allows individuals accused of crimes to remain free until their trial, ensuring they can prepare their defence. BNSS, a comprehensive update to the Criminal Procedure Code (CrPC), introduces new procedures and criteria for granting both anticipatory and regular bail. This blog provides an in-depth look at these new procedures, highlighting key sections and their implications.[6]

The terms 'bail', 'bond' and 'bail bond' while used throughout the CrPC, have not been defined therein. The BNSS introduces definitions for these terms for the first time in Cl.479. Bail is defined under sub-clause (a) as 'release of a person accused of an offence from the custody of law upon certain conditions imposed by an officer or court including execution by such person of a bond or a bail bond.' Bond is defined under sub-clause (b) as a 'personal bond or an undertaking for release without payment of any surety' and; bail bond under clause (c) as 'an undertaking for release with payment of surety.' A combined reading of these definitions makes apparent the two ways by which a person may be released on bail i.e. execution of a bond (without surety) or a bail bond (with payment of surety).[7]

Section 482 (1): When any person has reason to believe that he may be arrested on an accusation of having committed a non-bailable offence, he may apply to the High Court or the Court of Session for a direction under this section; and that Court may, if it thinks fit, direct that in the event of such arrest, he shall be released on bail.

Section 482 (4): This section broadens the criteria under which anticipatory bail is not permissible. Specifically, it disallows anticipatory bail for individuals accused of gang rape of women under eighteen years of age.

Procedural Simplifications: BNSS eliminates the requirement for the applicant to be present at the final hearing and issuance of the order, making the process for obtaining anticipatory bail simpler and more efficient.

Regular Bail:

Section 479 (1): This section introduces the possibility of early release for first-time offenders who have served up to one-third of their maximum sentence as undertrial prisoners. This aims to reduce unnecessary detention for individuals without prior convictions.

Section 479 (2): Bail is restricted for individuals facing investigation, inquiry, or trial in multiple cases, thereby preventing habitual offenders from exploiting bail provisions.

Section 479 (3): The jail superintendent is required to submit a written application to the court for the release of undertrial prisoners who have served either one-third or one-half of their sentence. This ensures that eligible prisoners are not overlooked for bail.

Section 480 (2): If it appears to such officer or Court at any stage of the investigation, inquiry or trial, as the case may be, that there are not reasonable grounds for believing that the accused has committed a non-bailable offence, but that there are sufficient grounds for further inquiry into his guilt, the accused shall, subject to the provisions of section 494 and pending such inquiry, be released on bail, or, at the discretion of such officer or Court, on the execution by him of a bond for his appearance as hereinafter provided.

Section 480 (5) & 483: These sections give the High Court and the Sessions Court the authority to cancel bail, maintaining judicial discretion over the revocation of bail under specific conditions.

Implications of the New Procedures

BNSS introduces significant reforms to the bail system in India, with far-reaching implications:

1. **Enhanced Judicial Discretion**: By expanding the discretion available to judges, the BNSS allows for more tailored decisions in bail applications, considering the unique circumstances of each case.
2. **Reduction in Unnecessary Detention**: The provision for early release of first-time offenders and the clear guidelines for default bail aim to reduce prolonged and unnecessary detention of individuals who are not flight risks or habitual offenders.
3. **Stricter Controls for Habitual Offenders**: By restricting bail for individuals facing multiple cases, the BNSS aims to curb the misuse of bail provisions by repeat offenders, enhancing public safety.
4. **Streamlined Procedures**: Simplifications in the application process for anticipatory bail and the proactive role of jail superintendents in securing bail for eligible undertrial prisoners streamline the overall bail procedure, reducing bureaucratic delays.

Conclusion

It is essential to consider that the purpose of bail is merely to secure the presence of an undertrial without making him suffer the entire period of imprisonment merely due to registration of multiple cases. The practice of filing multiple cases is not an anomaly but a routine procedure utilised by prosecuting agencies to ensure protracted custody of the individual if bail is granted in either case. Unfortunately, the 'culture of offence', which was termed as a *vestige of colonial India* by the Supreme Court remains preserved; rather it is accentuated through Section 479(2) of BNSS. Hence, there is a pertinent need for interpreting the scope of Section 479(2) to avoid denial of the fundamental right to personal liberty and speedy trial for undertrial prisoners languishing in jails.

The concept of bail is indeed because it is necessary and in the interest of the state too. The prison authority is having already overburden and having the prisoners more than the capacity. Therefore, the BNSS 2023 has prepare some provisions which are allowing the bail for the accuse who are subjecting to facing criminal trial first time. The law has changed the preview of bail and allow the prison authority to apply for the bail in certain situation.

References

1. Stephen History of the Criminal Law in England, Vol. 1, p. 233
2. https://www.legalserviceindia.com/articles/bail_poor.htm
3. (1978) 4 SCC 47
4. AIR 1978 SC 597
5. 1979 SCR (3) 532
6. https://www.bharatlaw.ai/post/new-procedure-of-bail-anticipatory-and-regular-bail-as-per-the-bnss-2023
7. https://p39ablog.com/2023/11/criminal-law-bills-2023-decoded-22-provisions-pertaining-to-bail-and-bonds/
1. The Code of Criminal Procedure (In 2 Volumes) by SC Sarkar, PC Sarkar, Sudipto Sarkar. Edition: 12th Edition, 2018.
2. The Bharatiya Nagarik Suraksha Sanhita, 2023 (46 of 2023) & The Code of Criminal Procedure, 1973 (2 of 1974): A Comparison by Bharat P. Maheshwari.
3. Textbook on The Bharatiya Nagarik Suraksha Sanhita, 2023 by K. Swamyraj Edition: 1st Edition, 2024, Central Law Publication, New Delhi.
4. Criminal Trial and Investigations – Malik's Sultan, Prayag Publishing company, Allahabad , Edition 2013.
5. Criminal Justices System – Dr. K.I Vibhutes (Butterworth) 2004.
6. The code of Criminal Procedure – Ratanlal & Dhirajlal, (Wadhwa, Nagpur) 2002

Teaching Methodology: Techniques and Trends

Dr. Vijaykumar Ambadasrao Patil
Associate Professor

Abstract:

A study of techniques and trends in teaching methodology helps to authenticate and reject the superficial and redundant strategies. The then and contemporary trends and techniques in teaching methodologies validate and advocate a concrete path to (re)evaluate, cross-verify, (re)analyse the psychological and other techniques and structural patterns. It is a strategic educational style with potential. Perfect and professional notions of the scholarly, psychological, modern, aesthetic and other teaching and learning processes of teaching methodology helps to adapt or redesign the reflective or introspective aims and objectives of teaching and learning. Teaching methodology is about understanding the essence of what is to 'teach in teaching,' 'what and how to teach,' 'learn/understand what to teach?' and 'adapt an authentic teaching strategy to teach the plan.' The techniques and trends in teaching methodology have moved from rote learning to complete development of learner, and is the proof of the progress in human society, which will ultimately affect the new format(s). The techniques and trends in teaching methodology are substantially indicated in New Education Policy 2020.' and it has directed that teaching methodology must move ahead from the objected verbalism, rote learning to 'develop good, thoughtful, well-rounded and creative individuals of scientific temper through perfect teaching methodology .

Key terms: Teaching, Teaching methods, Teaching Methodologies, Techniques and Trends in teaching methodology, Learning, New Education Policy

Introduction :-

A comprehensive study of techniques and trends in teaching methodology is essential to understand the insights into the theoretical previews, views, post-views and reviews. It is a must procedural assignment to prove the authenticity and reject the superficial and redundant strategies of conveniently accessible research oriented experimental structured strategies, techniques and trends for the teachers, learners, scholars, policy designers, educationists, psychologists and researchers. Through this, the then and contemporary trends and techniques in teaching methodologies may be validated and adapted. It will advocate a concrete path to (re)evaluate, cross-verify, (re)analyze the psychological and other techniques and structural patterns from the contemporary and upcoming trends and perspectives. It is essential to note the strategic educational discourses with potential which may develop the perfect and professional notions of the scholarly, psychological, modern, aesthetic and other teaching and learning processes to adapt or redesign the reflective or introspective aims, objectives and notions of teaching and learning. This study will also help to adapt a judicious and rational teaching methodology that is must and will be practiced which may have or may not have been in vogue from the ancient era by the stakeholders that have objectively and skillfully protected the unprecedented, popular, trendsetting, stylistic and celebrated ideological teaching and learning claims, constraints and patterns.

In the field of education, the term 'teaching' is interpreted as 'an art and science,' in which 'teaching skills' are a must that make 'teaching the noblest profession.' Though all respect teachers and love teaching, to be a teacher is not an easy task, it is a disciplined lifelong process. Teaching is not meant for all. Thus, it is essential to understand and study 'What is teaching,' 'What is a teaching method and methodology?,' and 'What are the techniques and upcoming trends in teaching methodology' with special reference to 'New Education Policy 2020.'

Teaching : Concept and Claims

The term 'teaching' refers to late old English that indicates 'the act of offering guidance.' In this process, more stress is given to the act of 'training,' with special reference to 'imparting instructions or knowledge.' Basically it is a verbal noun form of the source 'teach.' There is a layered development of the meaning of the term teaching where educationists, researchers, critics

and scholars found references from the 'business of instructing,' to 'an act imparting knowledge.' The terms such as teach, teaching, teacher, teachers, meaningful-teaching, teachingless, meaningless-teaching are studied from different perspectives. Teaching is a discourse conditioned by the social, psychological, financial and other conditions that define 'what is worth and what is not worth teaching?' Teaching is basically beyond merely about 'teaching a particular subject under consideration.' Scholars maintain that teaching is not only about the 'caring for children,' but it is also about 'understanding their psychological needs, social, cultural, financial and physical needs/ state(s) and condition(s),' 'balancing and nurturing their mind, interests and intellectual abilities,' 'fulfilling their valid and apt needs and also rejecting their valid/invalid expectations.'

Though teaching is considered as 'an occupation, or a profession,' for a teacher 'teaching,' will 'never be a mere business or occupation.' For a teacher, 'teaching is a noble duty that must be performed with great responsibility, vision and dedication' in which the teacher must have sound 'social, physical, psychological, cultural, political, historical knowledge' in addition to 'the passion to strive for the cognitive betterment of the learners.' Teaching is about 'elevating, promoting, improving the awareness.' It should be attained through nurturing 'learners' who at times remain like a 'dictator,' 'absolutist,' or 'authoritarian.' In this process, the teaching skills and techniques play a vital role to 'demonstrate' the best of the 'learners and teachers' through which a perfect civilian for the progressive human society will be shaped.

Traditional and advanced teaching methodologies have considered and studied the concept of 'teaching' from different perspectives. Basically teaching is studied from three important perspectives viz 'Pedagogy, Andragogy and Heutagogy.' The term 'pedagogy,' used as a synonym of 'didactics,' refers to the values in 'teaching, studying, learning process.' Pedagogy is a method and practice of teaching in academic subjects and theoretical concepts. In pedagogy, penetration, 'a perceptive understanding of complex matters,' was at the central concern of teaching and teaching methodology from the beginning of the development of humans. Pedagogy is a must for upbringing, and there is no end point where it should be stopped as each individual remains a lifelong learner. Andragogy is 'an educational practice' in which 'desirable values' are seriously considered with specific teaching methods which are the reflections that help in developing academic disciplines in traditional education systems. Whereas 'Heutagogy,' the term that is introduced by Stewart Hase and Chris Kenyon, is a type of teaching method which advocates that 'learning is a life-long and self-determined' According to Amnon Glassner and Slomo Back "Heutagogy is a teaching learning approach in which the students themselves determine their learning."[1]

At times, the learner takes a lead to learn and it is his passion to learn a subject. Thus, this kind of learning is different from pedagogy and andragogy. According to Stewart Hase and Chris Kenyon "Heutagogy is not meant to replace other forms of learning, but it does not offer an approach to learning that is quite different and that has been enthusiastically embraced by people working in academic education and in other areas of learning."[2] Further they state that "The essence of heutagogy is that in some learning situations, the focus should be on what and how the learner wants to learn, not on what is to be taught. Hence this approach is different from the formal and traditional way of 'teaching' people"[3] Further they maintain that, " In heutagogy the educational process changes from being one in which the learned person (teacher, tutor, lecturer) pours information into the heads of the learners, to one in which the learner chooses what is to be learned and even how they might learn it."[4] Thus, "It represents a change from teacher-centred learning to learner-centred learning. In the heutagogical approach the learned person takes on more of a role as a facilitator or guide as to how the desired learning might take place, and if assessment of the learning is required, then the 'learned' person assists in determining what will be an appropriate means of assessment."[5]

Though teaching is appreciated and respected everywhere, critics question whether the 'learning outcomes are taken for granted or not?' The journey of learners begins with understanding the 'pre-truth,' 'truth,' and 'post-truth.' The ethos, moods, and pre-occupations are the base of developing their abilities to understand and are at the base of the pedagogical preferences. Thus,

pedagogical patterns are cognitive (perceptive), strategic, and epistemological. 'Belief, knowledge and experience of learners' play a serious role in designing pedagogical patterns.` Thus, primarily, pedagogy is about 'nurturing the intellectual abilities' for which at times even it is essential 'to ignore other elements of the learner's personality,' and accept that the learner(s) may be a receptive self-assured/confident dictator that may be an absolute autocrat.

Today, teaching is not limited only to the schools and colleges. The whole scenario is completely different from the traditional pattern of teaching and learning. Many options are available to teach. These are different from the traditional sources such as government/government aided schools, colleges, academies, universities, etc. People do prefer home-based learning, learning at the institutions run by charity, private academies, itinerant tutors, learning to modern tools and resources such as youtube, e/i-resources; as well as many other options. These options are in vogue. But the idea of learning as 'knowledge construction,' through the 'authentic, meaningful, and apt resources' remains at the center of these options.

Before moving ahead to understand techniques and trends in teaching methodology, it is essential to understand what is to 'teach in teaching.' After understanding what is 'to teach,' then it is important to learn/understand 'what to teach?' and 'adapt an authentic teaching strategy to teach what is planned.' The idea of teaching began with teaching a baby/boy at home by mother, parents, grandparents, family members. This happens before that child goes to school to learn where 'teachers' 'teach.' In ancient times, religious holy text teaching was a pious activity, and all had great faith in teachers, teaching authorities and teaching institutions. At times, with the progress in human society, because of the invasions, socio-eco-religious and political conditions the concept of 'what to teach?' was seriously affected and has gained a new format altogether.

Teaching methodology is about 'what teachers do/teach?' It is about 'what happens in the classroom?' It is between the teachers, students and parents,as well as the rules/regulations of management of the educational institutions and government policy. In teaching questions and ideas whether it is 'abstract or concrete,' or 'abstract and concrete,' or 'neither abstract but concrete,' or 'abstract but not concrete' or 'is it neither abstract or concrete?' are important and discussed at various platforms.

Teaching is all about bringing 'change(s).' This should be an end result of the reformative policy. Thus, in teaching, planning the teaching to implement the idea of action oriented change, is not merely subjected to routine/special examination and evaluation. It should be a positive, dedicated, motivated action driven plan. Through this, it is possible to orient the positive impact, for which a (pre)planned or sequential strategic move(s) are necessary. These should be based on 'practicability and rationality.' This will make learners compare (if required), find appropriate clarification(s) as well as options and be critical from the initial stage of learning. Teaching identifies the alternative teacher preparation(s) to deal with the grief, fear, anxiety and stress of the learners, and attain the valueded/value added goal(s) that will add substantial values in learners. It will bring a positive change of pleasant future with great trust/faith that are (re)verified.

The policy of teaching should be broad and comprehensive. It must consider the competitive or contradictory ideologies (if needed) such as qualitative/quantitative, liberal/conservative, egoism/altruism, and even should consider the facts that might make teaching comprehensive to contradictory groups such as men/women, young /adult, fit/specially abled. The authorities while preparing the policy do consider these aspects, but teachers in class must revisit these elements. In teaching there should be a policy, but there should not be monopoly. In the ancient era where teaching was limited to certain preferences, monopoly must have been apt. But this historical perception has changed and in place of teaching, it remained a missionary work and it has attained a new identity. Considering this layered progress and continuity of this, David N. Wilson states, "Trends in the communication of our insights, research and expertise have evolved from correspondence with like-minded colleagues to publications of a philosophical, rhetorical, descriptive and then analytical nature... This historical journey has brought us to the present and

generates the question, "Where do we go from here?"[06] David has given a long list of the then and contemporary resources that additionally contributed and considered in the evolution of the contemporary process. Henceforth, there will be substantial contributions to the methods that design the methodology. Thus, the strategy to offer training to update knowledge of teaching had countered the autocracy and developed the sense of autonomy which made them ethically, psychologically, legally and technically stronger. This philosophy-based changed perception helps them to revisit history and deal with the politics of education, educational policies with new vision. and it helped to eliminate the differences based on elements such as race, class, gender. It helps to nurture in the best possible way the institutional, environmental atmosphere.

Teaching Method and Methodology

Choice, collaboration, communication, critical thinking, creativity are at the centre of teaching methods and methodology. Thus, understanding the difference between teaching method and methodology is important. Teaching method is a choice whereas teaching methodology is the result of collaborative pattern that is designed after critical thinking. The term 'teaching method,' indicates 'the existing, established, invented, teaching pattern.' It does not necessarily mean what teachers do in the classrooms. Scholars believe that the different teaching methods never provide merely different patterns of teaching. In teaching methods creativity and communication are must, but in methodology one needs to follow philosophical and/or theoretical patterns. Teaching method is a guidance, direction and encouragement for learning. Primarily a teaching method is 'a systematically planned procedure.' It is a technique or a mode used to teach. Theoretical, experimental and experiential are important teaching methods. Teachers may use monologues, where the teacher as an autocrat 'controls the teaching and learner group.' This is a popular teaching lecture method that is practiced at a large scale, in which individualized instructions may also be given. Teachers use 'democratic teaching methods' in which they 'develop a dialogue with students to teach.' Through this 'interactive method learning may be fun' and 'all will involve willingly to understand what a teacher teaches.' In this teaching method, teachers involve learners in discussion through activities such as 'group discussions,' 'seminars,' 'symposiums.' Self-learning is also a teaching method, where learners adapt a policy to teach themselves to understand the topic under consideration. It is self-directed learning. They learn through assignments, as these will be perfectly programmed, structured and assisted by instructors. Library and e-resources play a vital role in this teaching method, Scholars also have identified action oriented teaching methods, where because of some urgency or need, an individual or group prefers to learn and teach. This method is useful during field trips, field work, etc. In this method tools such as role play, story telling, team building, observations are useful. In the field of education, these methods are critically discussed by the stakeholders.

Teaching methodology is a 'theoretically based approach to teach.' It is a result of research resources that offer the essential knowledge and necessary skills to be followed. Thus, it is essential to undergo a proper training of understanding and using the most perfect or appropriate teaching methodology. Methodology is considered by scholars and the stakeholders from three different perspectives viz. 'methodology as a technique, methodology as a philosophy and methodology as a bio/autobiography.' Basically, it is a resource tool to test the hypothesis, understanding the experimental and/or non experimental survey and other methods, as well as an application of various strategies under consideration. It also restates the analytical value added techniques.

Teaching methodology is all about the plans of teachers to teach in class. The base of this is the requirements of the subject and abilities of the learners. that leads to the learner's assessment in exams. Teacher centric method is authoritative that showcases the superior qualities. This method suits the personality of the teacher. In this method, proper space is planned for comprehensive discussions and brainstorming sessions through which the learner will be involved in the process of learning. This method is discussed from various perspectives with special reference to learners willingness and learners abilities to respond and participate. One more approach discussed by

scholars about teaching methodology is 'demonstrative method' in which the teacher has a formal role to demonstrate. In this process, there is enough space to use formal multimedia tools suitable for the classroom. This method is revisited with the perspective of challenges in dealing with individual rapport with students and their personality trait. The self-learning support initiates critical thinking and alertness to deal with challenging aspects of learning.

In teaching methodology there are certain counterparts that deal with comments and perceptions such as 'Why don't learners know/understand? Why don't they read, write, listen and speak, observe, appreciate, respond, react, involve?' Along with this, the questions scholars do consider are about the personality and attitude of learners that genuinely affects the learning and learning process. In this, major focus is on elements such as the learner's physical issues such as obesity, underweighting; and psychological issues such as rapport with classmates, schoolmate, parents, and friends. These aspects, if not properly cared for, might surely result negatively and create distractions in class. At times teachers and scholars have identified non-cognizant behavioral patterns of the learners. In the process of learning, they may actively and seriously engage in shouting, gossiping, and sub-group discussions. It is seen (though rarely), the disturbed learners shout or even become violent. Their exaggerated (re)action(s) surely affect their learning and learning culture in general. The scholars have noted various serious ill after-effects of this. Thus, in the history of designing, developing, adapting and practicing in the teaching methodology, scholars have seriously considered and explored with great care the elements such as forced-eye contact(s) of learners and teachers, reproachful threats that affect the teaching learning. The answers of the questions such as what is the result of the best teaching methodology has brought forth the discussions on the basic concepts such as 'good, bad, lazy, incompetent' teachers, learners and teaching and learning. These stereotypes will lead to discussions on the subject such as 'graceful teaching, forceful teaching,' and even completing teaching 'just as a formality.' It results in 'honest or dishonest teaching-learning.' The scapegoating in teaching and learning is the base of ill-effects of teaching that in general when crosses the standard phase will insult and doom all.

In developing the pattern of teaching methodology, it is important to note, as discussed by scholars, the difference between 'what is teaching business' and 'what is the business of teaching.' If this is understood, then through an apt teaching methodology, it will be easy to achieve the gap in standardization and achievement. It will help to design the policy whether teaching methodology is for reform or merely just for scoring well in all scheduled tests. Teaching methodology is important because teaching is to teach for the country, humanity and 'to claim/bring change.'

Teaching Methods and Methodology: Perception(s) of Students and Learning Approaches

In the history of teaching methodology, educationists have identified prominent structures of learning approaches such as surface learning, deep learning, constructive learning, cognitive learning, situated learning, social learning, and strategic learning. For scholars, in surface learning, students learn to complete the course out of fear and emotional contexts. There is a kind of anxiety and fear about the topic, thus surface learning is just a method of acquiring information using techniques such as memorization that may help to reproduce the content in the tests and examination. According to scholars, deep learning is a motivated method of learning which is the result of the interest and canvass of the subject which is understood by the learners. Through deep learning learners try to interpret, thus, it is logical, rational and a systematic learning. Deep learning helps to conceptualize terms, theories, philosophies. It develops the understanding with interconnections and broad ideological/philosophical outlines. Versatile learners will be benefited from the deep level of understanding. It leads to note that strategic learning is fundamentally different from the above cited learning methods as it is a must to attain the apex standards and compete. According to David Nunan, "A glance at the available literature for teachers-in-training in a range of educational subject matters reveals a strong tendency towards revealed truth. Unfortunately for these trainees, however, the pathway towards this goal is not couched in terms of personal exploration but is expressed more as sets of precepts for teachers' actions, tied to

injunctions and homilies about desirable (and very frequently undesirable) classroom behaviours. Prescriptions for practice abound and are presented unquestioningly, placing the teacher/reader in a characteristically mimetic role, expected to mark and follow what has been laid down, often by writers unfamiliar to these readers and from culturally and educationally alien worlds. Very often these prescriptions are bundled together to constitute a method , a pathway to presumed effectiveness in the classroom"[07] Thus, teaching methods and methodology must be studied with different perspectives and understand the contemporary perception(s) with special attention to understand the abilities of students and contemporary as well as upcoming learning approaches.

Trends in Twentieth Century and New Generation:

"Today education is the single biggest enterprise in developing countries. It employs more people and directly influences the lives of more people than any other organization apart from government itself."[08] Thus, the trends in the twentieth century and new generation must be studied with great care and must be (re)visited with a broader vision. Till the modern era, traditional trends in education were dominant where core branches of studies ruled. But, in this new era, the trends are rejecting the dominating nature of the core streams and also considering the inter-disciplinary, intra-disciplinary, multi-disciplinary trends. The journey from zero or no disciplinary perspectives to the multi-disciplinary is a layered progress. New trends in teaching methodology are the result of the perceptions and trends of the new era, vision, visualization(s), demands, challenges, progressive and advanced patterns. Basically, this era is known for the adaptation of a concurrent hybrid mode of teaching and learning. The visions, and strategies are the results of the evolved philosophies, prospered studies in psychology, and advanced society which is absolutely ready to adapt new techniques and trends in all the fields in general and education in particular. The techniques and trends in teaching in the ancient era were naturally evolved but in later phases these were designed by teachers and the stakeholders. It is found in ancient history that they enjoyed complete liberty and society had full faith in them. But, from the medieval era, the role of the rulers and institutions emerged and social forces played a vital role in developing the techniques and trends in teaching methodology. Till modern era, the role of parents and learners in education was limited as compared to the current trends.

Till the end of the twentieth century, reading books was the integral part of the techniques of teaching methodology. This was substantially supported by the visionary idea of the gradual or layered development of learners. In this technique, most of the patterns used in teaching learning were based on single tasking such as the learner should learn to read, understand textual meaning, and develop limited vision about the background of the text. It was a result of the strategic linear approach. This extended approach helped learners to develop a specified perception through available reading resources. The reading/study or text material was independently developed as per the policy, and it was accurately developed with clear vision. There was hardly any space for ambiguity in regarding these explanations of core terms and its other connotations. In this process teaching was a kind of facilitation.

Critics and scholars considered that in this process, the role of the schools was as the passive structures. But, this passive structure was used systematically to develop and broaden the vision of learners through the compact patterns of discussion(s) and teaching. The entry of technology brought the external (re)source in these passive school-structures that had completely altered the phenomenon. The learners are studying the versions of the topical realities that are considered to understand the facts and create awareness.

New methodology is divergent and may be contrasting from the traditional methods where teaching was limited only to selected books. In traditional mode, the then unique, specific, perfect and apt books were recommended. Traditional practices and media focused on the pure mental performances with the help of the limited textbook content. More stress was on the offline working and individual performance in the closed classroom with tools such as pen and pencil. According to studies, the major objective of the traditional linear mode was knowledge acquisition. In modern era

books, articles, journals, research papers, magazines, pamphlets and other e-resources are amply made available to learners. Through this, new sets of ideologies and perspectives are brought to the notice of the learners. Thus, it has drastically changed the teaching and learning patterns. As compared to traditional limited resources of text books, the new generation of learners and teachers prefer the display(ed) audio-visuals and animated visualizations. This is improving their abilities of perception, understanding, teaching and learning. According to many stakeholders, traditional linear methods are outdated and thus, the nonlinearity mode is adapted as a teaching method to attain the goal. It helps to develop learners' multitasking abilities. In this process, these iconic resources help to update the perceptions through aptly developed rapports, connection(s), and co-operation(s). In the modern and postmodern era, flexible digital and digitized participation(s) substantially add to multi-tasking abilities. The smart ICT tools, internet searches, social digital networking, working on screen, making and sharing in groups initiated the process of developing the extended group(s) which has ultimately changed the traditional mode of 'knowledge acquisition,' and resulted in 'knowledge creation.'

In the history of the development of teaching methods and methodology, scholars like Rousseau, Pestalozzi, Herbart, Froebel, Montessori, John Dewey have substantially contributed. Rousseau's contributions in the field of teaching methods and methodology with special reference to elements of objected verbalism is studied by critics from different perspectives. His stance that there are no masters but nature is uniquely presented. Pestalozzi carried forward Rousseau's ideological work. The notion of knowledge of a child's nature is considered as an essential. Johann Friedrich Herbart, German philosopher and educator, of the nineteenth century, stresses the psychological basis of his philosophy. J. F. Herbart was against rote learning, and maintains that 'mere accumulation of facts is useless, learning should lead for character formation, the aim of education should be ethical and moral. 'National Education Policy, in point 9.1.1. states, "Given the 21st century requirements, quality higher education must aim to develop good, thoughtful, well-rounded, and creative individuals. It must enable an individual to study one or more specialized areas of interest at a deep level, and also develop character, ethical and Constitutional values, intellectual curiosity, scientific temper, creativity, spirit of service, and 21st century capabilities across a range of disciplines including sciences, social sciences, arts, humanities, languages, as well as professional, technical, and vocational subjects. A quality higher education must enable personal accomplishment and enlightenment, constructive public engagement, and productive contribution to society. It must prepare students for more meaningful and satisfying lives and work roles and enable economic independence."[09] In this process of making the learners 'thoughtful, well-rounded, and creative individuals,' which will result in developing their character, new methodologies are useful. The teacher will surely design the policy by considering the multi-disciplinary needs to protect the core discipline specific values. Ethically they will stand superior, where the constitutional values will play a vital role which will by default develop their intellectual curiosity to come to the expectations of the learners as their 'scientific temper, creativity, and spirit to learn and service is ultimately superior which suits to the 21st century capabilities which takes the learner and teacher 'across the compartmentalized ranges of the disciplines specific perspectives, in which not only sciences but also social sciences play a vital role.

National Education policy, in 10.7 states that, "By 2040, all higher education institutions (HEIs) shall aim to become multidisciplinary institutions…"[10] This objective has set high quality benchmarks. To attain this objective, new methodologies will essentially add to get the perfect result as it will surely take added advantage of the ultramodern infrastructural and other apt resources. The 'vibrant multidisciplinary communities,' will surely guide the new methodologies to perform better and get better and excellent performance based results.

National Education policy, in 11.3 states, "A holistic and multidisciplinary education would aim to develop all capacities of human beings -intellectual, aesthetic, social, physical, emotional, and moral in an integrated manner."[11] Through this, it is stated that, "Such an education will help develop

well-rounded individuals that possess critical 21st century capacities in fields across the arts, humanities, languages, sciences, social sciences, and professional, technical, and vocational fields; an ethic of social engagement; soft skills, such as communication, discussion and debate; and rigorous specialization in a chosen field or fields."[12] Further it maintains that, "Such a holistic education shall be, in the long term, the approach of all undergraduate programmes, including those in professional, technical, and vocational disciplines."[13]To moot the expectation of this new methodologies will be helpful.

It is also important to note, as stated in 11.7 of the National Education Policy, " Departments in Languages, Literature, Music, Philosophy, Indology, Art, Dance, Theatre, Education, Mathematics, Statistics, Pure and Applied Sciences, Sociology, Economics, Sports, Translation and Interpretation, and other such subjects needed for a multidisciplinary, stimulating Indian education and environment will be established and strengthened at all HEIs. Credits will be given in all Bachelor's Degree programmes for these subjects if they are done from such departments or through ODL mode when they are not offered in-class at the HEI."[14] This indicates the comprehensive role of teaching methodology where new techniques and trends will help to adapt new trends.

Summing up:

Teaching methodology is a 'theoretically based approach to teaching,' which is a result of research resources that have been offering the base to the essential knowledge and necessary (advanced) skills to be followed. Thus, teachers must undergo the proper training to understand the techniques and trends in teaching methodology to use these effectively. The study showcases that teaching methodology is a scientific, creative, and professional and skilled perspective. In general, it is about:

1. what teachers do/teach?,'
2. what happens in the classroom?,
3. to bring changes,
4. identifying the strategy and practical perspective to teach,
5. adapting judicious teaching policy ,
6. the plans of teachers to teach in class,
7. understanding abilities and potential of learners,
8. understanding limitations, challenges and opportunities of learners,and
9. interpreting the concurrent and upcoming trends in teaching methodology

The new education policy has indicated and directed that teaching methodology must move ahead from the objected verbalism, rote learning to 'develop good, thoughtful, well-rounded and creative individuals of scientific temper.' Through the use of new advanced techniques, it is possible to stand superior by developing intellectual, aesthetic, social, physical, emotional, moral and all capacities of learners and develop holistic education in the long term through apt teaching methodology supported by proper techniques, and contemporary as well as upcoming trends.

Endnotes and Bibliography

1. Amnon Glassner , Slomo Back, Exploring Heutagogy in Higher Education : Academia Meets the Zeitgeist, Springer ebook, 2009
2. *Self Learning : Heutagogy in Action*.ed. By Stewart Hase and Chris Kenyon, Bloomsbury, Sydney 2013, (Online) - p 3
3. Ibid, p.7
4. Ibid p.7
5. Ibid pp.7-8
6. David N. Wilson, "Conceptual and Methodological Approaches," in W.D. Halls, ed. *Comparative Education: Contemporary Issues and Trend*s, London, Jessica Kingsley , 1990.p. 30.
7. Nunan, David , Language *Teaching Methodology: A textbook for teachers*, New York, Prentice Hall, 1991. p.xi
8. John W. Hanson, and Cole S. Brembeck, ed. *Education and the Development of Nations*, Michigan State University, New York: Holt Rinehart & Winston, 1966. p. vi
9. National Education Policy 2020
10. Ibid
11. Ibid

Physical Education's Connection to Lifelong Fitness Practices

Dr. P. G. Yadav

Assi. Professor, Dept.of Physical Education, N.S.B. College, Nanded.

Abstract

Through teaching basic movement skills, encouraging physical exercise, and influencing attitudes toward health and wellness, physical education (PE) plays a critical role in creating lifetime fitness habits. The significance of early exposure to structured physical activities is emphasized in this study, which investigates the connection between (PE) programs and long-term fitness practices. According to research, people who engage in high-quality physical education are more likely to lead active lives, which lowers their chance of developing chronic illnesses including diabetes, obesity, and cardiovascular problems.

Additionally, by improving motivation, self-discipline, and stress management, physical education promotes mental health. Its efficacy is hampered by issues including sedentary lifestyles, a lack of resources, and a shorter PE curriculum. In order to encourage lifelong physical activity, this study emphasizes the necessity of well-designed physical education programs that incorporate fitness instruction, goal-setting, and customized activity selection.

Keywords

Physical education, lifelong fitness, physical activity, health and wellness, movement skills.

Introduction

By encouraging regular physical exercise and cultivating a positive attitude toward health and wellbeing, physical education (PE) forms the basis for lifetime fitness habits. The importance of physical education in schools and communities in preventing physical inactivity and its associated health hazards has increased as modern lifestyles grow more sedentary. According to studies, people who participate in organized physical education programs from a young age are more likely to lead active lives and lower their risk of obesity, heart disease, and other chronic illnesses.

PE enhances self-confidence, discipline, and stress management, which benefits mental and emotional health in addition to physical health. It gives pupils the fundamental motor skills, exercise knowledge, and drive to be physically active outside of the classroom. However, issues including shorter PE classes, a lack of funding, and changes in lifestyle make these programs less successful.

This study looks at the connection between physical education and long-term fitness practices, highlighting the importance of well-designed PE programs that encourage physical activity while simultaneously teaching people how to lead healthy lifestyles. Teachers and legislators may create plans to improve physical education programs and fulfill their responsibility to promote a healthy generation by knowing how physical education affects long-term fitness practices.

Scope

Examining the complex link between physical education (PE) and lifetime fitness practices, this study highlights how PE shapes a person's social, mental, and physical health. Included in the scope are:

1. **Impact of Physical Education:-** examining the ways in which organized physical education programs support long-term fitness practices, the prevention of chronic illnesses, and the advancement of general health.
2. **Influence of Behavior:-** analyzing how physical education fosters exercise habits, self-control, and a desire to be physically active throughout one's life.
3. **Emotional Benefits:-** looking at how physical education might improve stress management, mental health, and self-esteem while encouraging a positive outlook on fitness.
4. **Challenges and Barriers:-** recognizing the elements that reduce physical education's ability to foster lifetime fitness, such as the curriculum's short duration, a lack of facilities, and rising sedentary behavior.

5. In order to enhance physical education programs and promote lifetime exercise habits and eventually contribute to a healthy society, this study intends to offer insightful information to educators, legislators, and medical experts.

Discussion

In order to encourage a healthy and active lifestyle, physical education (PE) and lifetime fitness practices are closely related. By giving people the fundamental movement skills, information, and motivation they need to stay healthy throughout their lives, physical education programs provide the groundwork for physical exercise. This conversation looks at the psychological and social advantages of physical education, how it affects long-term fitness practices, and the obstacles to its efficacy.

Despite its advantages, physical education is ineffective in promoting long-term fitness habits due to a number of issues. Among these difficulties are:

1. **Reduced PE Curriculum Time:-** Students' exposure to structured physical exercise has been limited as a result of many schools cutting back on PE hours in order to concentrate academic courses.
2. **Absence of Facilities and Resources:-** The quality of physical education programs is adversely affected by a lack of educated teachers, poor facilities, and inadequate equipment.
3. **Sedentary Lifestyles and Technology Influence:-** Opportunities for physical activity outside of school are diminished by children and teenagers' increased screen usage and sedentary habits.
4. **Lack of Motivation and Engagement:-** Traditional physical education exercises could not be fun for certain children, which could cause disengagement and a lack of interest in health.

Conclusion

Through the development of basic skills, the promotion of mental and social well-being, and the encouragement of sustained physical exercise, physical education plays a critical role in establishing lifetime fitness habits. To improve PE's efficacy, however, issues including a constrained curriculum, a lack of resources, and rising sedentary behavior must be addressed. Enhancing physical education programs via a variety of activities, instruction, and community service can help people form enduring commitments to fitness and health, which will ultimately result in a better society.

References

1. Pla-Pla, P. (2025). Use of Pedagogical Interventions to Improve Well-Being in Physical Education:A Pilot Study.file:///C:/Users/hp/Downloads/Use-of-Pedagogical-Interventions-to-Improve-Well-Being-in-Physical-Education_-A-Pilot-Study1.pdf.
2. Daryl Siedentop (2022).Hans Van der Mars
3. Human kinetics,
4. Introduction to physical education, fitness, and sport.
5. Ken Green (2014). Sport, education and society 19 (4), 357-375, Mission impossible? Reflecting upon the relationship between physical education, youth sport and lifelong participation.
6. Charles B Corbin (2002).
7. Journal of teaching in physical education 21 (2), 128-144.Physical activity for everyone: What every physical educator should know about promoting lifelong physical activity.
8. Robert P Pangrazi, Aaron Beighle Human Kinetics Publishers, (2019). Dynamic physical education for elementary school children.
9. 'Physical education makes you fit and healthy'. Physical education's contribution to young people's physical activity levels.
10. StuartFairclough,GarethStratton(2005).
11. Health education research 20 (1), 14-23, Educating the student body: Taking physical activity and physical education to school
12. Committee on Physical Activity and Physical Education in the School Environment.
13. Jadhav, P. R. (2018). A study on the importance of physical education and its effect on academic performance. https://www.ijcrt.org/papers/IJCRT1133833.pdf.
14. National Academies Press,(2013).
15. Suzanne Lundvall, Andreas Fröberg(2023). From individual to lifelong environmental processes: Reframing health in physical education with the sustainable development goals. Sport, Education and Society 28 (6), 684-696

Gandhi's View on Rural Development

Dr. Vandana Satish Chaudhari
K.C.E.S's College of Education & Physical Education, Jalgaon

Introduction:

India is a country of villages. Since ancient times, villages have existed in India. Humans left their nomadic lifestyle and settled permanently in one place, which led to the existence of villages. The primitive human society was based on villages. In ancient times, villages were the primary administrative units. To govern them, various systems were established. Initially, village assemblies played an important role in administration, and later, the responsibility of governance was passed to village chiefs, landlords, and feudal lords. However, over time, self-governance in villages weakened due to economic dependency. With this economic decline, the power of the ruling authorities increased. Similarly, in 1757, after the Battle of Plessey, British rule began in India. The British started collecting land revenue in an organized manner. Consequently, the agrarian village system was significantly impacted. The foreign rulers exploited the rural economy in the form of taxation. The structure of village governance was affected by the judicial system and policies implemented by the British. Traditional justice mechanisms in villages were replaced by centralized British judicial courts, which caused the decline of village governance. As a result, self-sufficiency in villages gradually diminished. To meet their livelihood needs, people increasingly relied on agriculture. With urbanization and the influence of modern communication media, cities started attracting the rural population. Land reforms were implemented to ensure justice for farmers, but rural challenges remained.

Therefore, the present research study aims to analyze Mahatma Gandhi's thoughts on rural development.

Mahatma Gandhi, the father of the nation, was born in a religious family in Porbandar, Gujarat, on October 2, 1869. He is considered one of the most influential and extraordinary personalities of the 20th century. From 1915 to 1948, he played a key role in India's political movement. In 1930, he led the famous Dandi March against British taxation policies. In 1932, during a visit to Haryana, he declared that the destruction of villages would mean the destruction of India. India exists because of its villages. Village life is integral to Indian life. Truth, love, and non-violence were the fundamental principles of village life, according to Gandhi. He emphasized that villages should be self-sufficient economic units, free from external dependencies. Villages should have local governance and self-determination. India is an agricultural country, and the future of the nation depends on its villages. Therefore, Gandhi believed that self-sufficiency and independence in villages were essential.

Objectives:

1. To understand Gandhi's rural development concepts.
2. To analyze Gandhi's thoughts on self-governance.
3. To study the transformation of rural self-governance systems.
4. Studying aspects of Gandhiji's approach to rural development

Mahatma Gandhi proposed the concept of Gram Swaraj (village self-rule). He even awarded prizes for self-reliance to encourage this idea. True villages exist where self-sufficiency replaces dependency. If villages eliminate untouchability, they will achieve true self-rule. We cannot achieve freedom unless we remove the idea of untouchability from our minds. According to Gandhi, eradicating poverty is essential, but it is not the only priority. Self-rule is incomplete without cooperation. Regarding cooperative rural development, Gandhi believed that cooperation leads to economic self-sufficiency. A village should be self-reliant and collectively self-sufficient. The state should serve society with devotion. Political power is not the ultimate goal; it is just a means to achieve well-being. Science should be used to sustain life, and humanity should be valued above all. Gandhi envisioned a village-centered Ram Rajya (ideal governance) in India. In his ideal state, Ram

Rajya meant justice for all, where political power was decentralized and everyone had an equal voice. He wanted to abolish social evils, and his ultimate goal was to create a moral society where health and sanitation were given utmost importance. Therefore, economic policies should be aligned with ethical values.

Here are some key aspects of Gandhi's views on rural development:

1. **Self-Sufficiency (Swaraj):** Gandhi advocated for self-sufficiency at the village level. He believed that villages should be able to produce their own food, cloth, and other essential goods, reducing dependency on urban centers and foreign goods. He promoted the idea of **Khadi** (hand-spun cloth) as a symbol of economic independence and self-reliance.
2. **Decentralization of Power:** Gandhi argued for the decentralization of political and economic power. He envisioned a nation where villages governed themselves through panchayats (village councils), promoting local autonomy and decision-making. He believed that true democracy would thrive in rural settings if people were given control over their own affairs.
3. **Agriculture as the Backbone:** Since the majority of India's population lived in rural areas and depended on agriculture, Gandhi emphasized the importance of improving agricultural practices. He advocated for sustainable farming methods, including organic farming and natural fertilizers, to prevent the exploitation of the land and ensure its long-term fertility.
4. **Village Industries:** Gandhi believed in the revival of traditional village industries, such as handicrafts, pottery, and weaving, as a way to provide employment and promote economic stability in rural areas. He saw these industries as a means of preserving Indian culture and providing rural communities with the skills and resources they needed to be self-sufficient.
5. **Education and Social Reform:** Gandhi saw education as a crucial tool for rural development. He advocated for a system of education that was rooted in the local culture and needs of rural people. In addition, he promoted social reforms to address issues like untouchability, gender inequality, and caste discrimination that were prevalent in rural India.
6. **Non-Violence and Cooperation:** Gandhi's concept of rural development was based on **Ahimsa** (non-violence) and cooperation. He believed that rural communities should work together harmoniously, without exploitation, to uplift themselves. He opposed the exploitation of labor and believed in fair treatment for all, regardless of caste or social status.
7. **Environmental Sustainability:** Gandhi also had a strong connection to the environment and believed in living in harmony with nature. He advocated for the preservation of forests, water bodies, and other natural resources. His view of rural development included sustainable practices that respected the environment.
8. **Religious and Caste Unity –**

Mahatma Gandhi, considering the pluralistic nature of Indian society, upheld the principle of religious equality. The teachings of all religions are valuable, and their moral principles emphasize peace and justice as the ultimate goals. Whether it is Ram, Rahim, Krishna, or Karim, though their names differ, the Supreme God is one. The Vedas, Quran, and Bible are different scriptures, but the prayer to God remains the same. In rural reconstruction, Gandhi advocated for unity beyond caste and religion, prioritizing collective harmony. The concept of Gram Swaraj (village self-rule) is based on humanity, human values, and continuous hard work. It should be free from caste-based discrimination and uphold equality.

9. **Eradication of Untouchability –**

Gandhi did not accept the caste system that led to untouchability based on birth. He believed that as long as untouchability is considered a part of religion, true independence and self-rule cannot be achieved. He regarded untouchability as a sin and made great efforts to ensure social justice for the oppressed. Even today, untouchability remains a major obstacle to rural community development.

10. **Swadeshi (Use of Indigenous Goods) –**

Gandhi emphasized the importance of Swadeshi in rural reconstruction. He considered foreign goods, particularly imported cloth, as harmful because it led to the depletion of economic resources.

Using indigenous products helped maintain economic wealth. Thus, from an economic perspective, Swadeshi was essential for the nation's prosperity.

11. Khadi

India has a vast rural population, and many villagers are unemployed. To tackle this unemployment, industries and businesses need to grow, and small-scale industries should be promoted. If we rely only on foreign goods, many will remain jobless, and the country's industries will suffer. Instead, using domestically produced Khadi will provide employment to rural people, thereby contributing to the nation's progress.

12. Village Industries Gandhi considered village industries as the easiest solution for making rural communities self-sufficient. He emphasized self-reliance and labor dignity. If small-scale industries such as oil pressing, spinning, weaving, and household industries develop, they will fulfill local needs and create employment opportunities. This will reduce problems such as unemployment, poverty, and migration. A self-sufficient, hard-working, and locally productive rural system will be established, ensuring an egalitarian society rather than one dominated by the rich and powerful

In summary, Gandhi's vision of rural development was holistic, emphasizing **self-reliance, decentralization, economic independence, social justice, and environmental sustainability**. He believed that India's true progress could only come from the upliftment of its villages, where people lived in harmony with each other and nature.

Findings:

1. Gandhi promoted rural industries and cottage industries. The primary goal was to eliminate poverty and unemployment.
2. He not only led the country but also demonstrated to the world that force is not true power, and that truth and non-violence are the real strengths of society.
3. Gandhi's ideas on rural transformation, development, and his vision of Gram Swaraj should be studied in depth.
4. For rural development, he emphasized self-sufficiency, the use of Khadi (hand-spun cloth), and other indigenous village industries.
5. Gandhi showed farmers and laborers the path of truth to ensure justice in agriculture and labor laws.
6. Through modern and national communication, he encouraged rural people to contribute to nation-building and self-reliance.
7. Gandhi's rural vision included reforms in caste hierarchy, the elimination of untouchability, justice for the oppressed, gender equality, women's liberation, abolition of child marriage, and the eradication of alcoholism and dowry. He supported several welfare programs for social upliftment.

Gandhi's view on rural development was deeply intertwined with his philosophy of **Sarvodaya** (the welfare of all) and **Swaraj** (self-rule). He believed that the true development of a nation could only be achieved through the development of its rural areas, as these were the heart and soul of India. His ideas focused on empowering the rural population, especially through self-sufficiency, economic independence, and social justice.

Mahatma Gandhi presented the concept of Gram Swaraj (village self-rule) for rural development. His vision focused on self-reliance in villages. Article 40 of the Indian Constitution reflects his ideas through the Panchayati Raj system, which emphasizes decentralized governance. Panchayati Raj includes village panchayats, panchayat committees, and district councils.

Gandhi's concept of Gram Swaraj empowered people to participate in self-governance. It emphasized various aspects like agriculture, small-scale industries, dairy farming, water management, village cleanliness, health, equality, and employment. All these functions are carried out through the Panchayat system.

Conclusion:

The overall development of Indian society is rooted in Gandhian thought. His philosophy is not just theoretical but practical, promoting human values and ethical life. His vision for a just and inclusive society was not wealth-driven but humanity-driven. Gandhi always emphasized that real wealth lies in ethical living and social harmony.

Mahatma Gandhi presented the concept of Gram Swaraj (village self-rule) for rural development. His vision focused on self-reliance in villages. Article 40 of the Indian Constitution reflects his ideas through the Panchayati Raj system, which emphasizes decentralized governance. Panchayati Raj includes village panchayats, panchayat committees, and district councils.

Gandhi's concept of Gram Swaraj empowered people to participate in self-governance. It emphasized various aspects like agriculture, small-scale industries, dairy farming, water management, village cleanliness, health, equality, and employment. All these functions are carried out through the Panchayat system.

Impact of Covid 19 on the Insurance Sector in India.

Asst. Prof. Shalaka Prakash Chavan
Royal College of Science & Commerce, Dombivli East.

Abstract:-

This paper examines the role of the insurance sector during the pandemic, including the challenges faced, the opportunities that arose, and the lessons learned. The COVID-19 pandemic has had a significant impact on the insurance sector, presenting both challenges and opportunities. This paper examines the role of the insurance sector during the pandemic, including the challenges faced, the opportunities that arose, and the lessons learned. The paper also discusses the regulatory response to the pandemic and the steps taken by insurers to support policyholders. Here's an abstract on the role of the insurance sector during the COVID-19 pandemic: This study examines the role of the insurance sector during the pandemic, highlighting the challenges faced, opportunities seized, and lessons learned. The sector's response to the pandemic has been marked by increased claims, reduced new policy sales, and accelerated digital transformation. Despite these challenges, the pandemic has also created opportunities for innovation, growth, and customer support. This study provides insights into the insurance sector's pandemic response, informing strategies for future crisis management and industry development.

Keywords: insurance sector, COVID-19 pandemic, challenges, opportunities, lessons learned, crisis management.

Objectives of the Study :-

1. To understand the challenges faced by Insurance sector during Covid19.
2. To study the after effects of Corona virus on the business of life Insurance Sector.
3. To study the impact of Corona virus on the insurance sector in India

Review of Literature :-

1. John Beveridge: "Insurance is the assure to one, on situation of contributing at the same time as he can paintings, a profits enough for his life and that of his own circle of relatives whilst for any purpose of sickness, accident, vintage age or unemployment he cannot paintings however dating among contribution & blessings remained sacrosanct".

2.Hansell, D.S.: "Insurance is a settlement wherein an amount of cash is paid with the aid of using the positive in attention of insurer's incurring the danger of paying a brilliant quantity main a unique possibility.

3. Justice Lawrence: "Insurance is a settlement with the aid of using which the only party, in attention of a fee paid to him ok to the danger, will become safety to the opposite that he shall now no longer go through loss, damage, or prejudice with the aid of using the going on of the perils unique to positive matters which can be uncovered to them."

Introduction:-

This paper examines the role of the insurance sector during the pandemic, including the challenges faced, the opportunities that arose, and the lessons learned. In India, the coverage quarter is increasing unexpectedly, indicating an increase in employment opportunities. The COVID-19 pandemic has posed unprecedented challenges to the insurance sector, testing its resilience and adaptability. The pandemic and lockdown have had an impact on nearly all industries and sectors around the world, including the insurance industry, which contributes significantly to the United States' GDP and monetary growth. The pandemic has prompted a large spike in uncertainty over the monetary system, wealth similarly to livelihood. Nowadays uncertainties surround almost every component of business enterprise models generally in healthcare and coverage enterprise. These encompass: the capacity of fitness care structures to fulfill an exquisite challenge, the extent of pandemic triggered shifts in customer spending patterns, insurer outlook toward health dangers. The health-care industry has grown to be one of India's most important sectors, both in terms of sales and employment. Hospitals, medical devices, clinical trials, outsourcing, telemedicine, medical

tourism, scientific medical insurance and medical systems are all part of the fitness industry. The COVID-19 pandemic has had a profound impact on individuals, businesses and economies around the world.

The insurance sector, which plays a critical role in providing financial protection and support, has been significantly affected by the pandemic. Coronavirus disorder, now known as COVID-19, has reached pandemic proportions around the world. On March 11, 2019,it was declared an epidemic by the resource of the sector fitness enterprise business enterprise (who). The modern-day spread of the virus at a short rate in evaluation to previous pandemic has led to a complete lockdown of countries, ban on travels, public gatherings and closure of locations of work.

Insurance:-

Insurance is a technique of pooling amount of cash from range of folks that consists of the identical danger and making excellent the losses suffered with the aid of using an individual, for a value referred to as premium. Insurance is a settlement among the insured and coverage, in which the insured man or woman can pay a sum of money referred to as premium, thereby insurer four consents to pay off the economic loss suffered with the aid of using the insured. Here the danger detail is transferred to insurer from the insured man or woman.

Changing trends and challenges in Life Insurance during COVID-19 :-

The coverage industry, is most effective involved with the safeguarding the assets, which the holder could have obtained over a duration of time, if any untoward incidents happens then the danger of these people could be borne with the aid of using the insurer, who's paid with

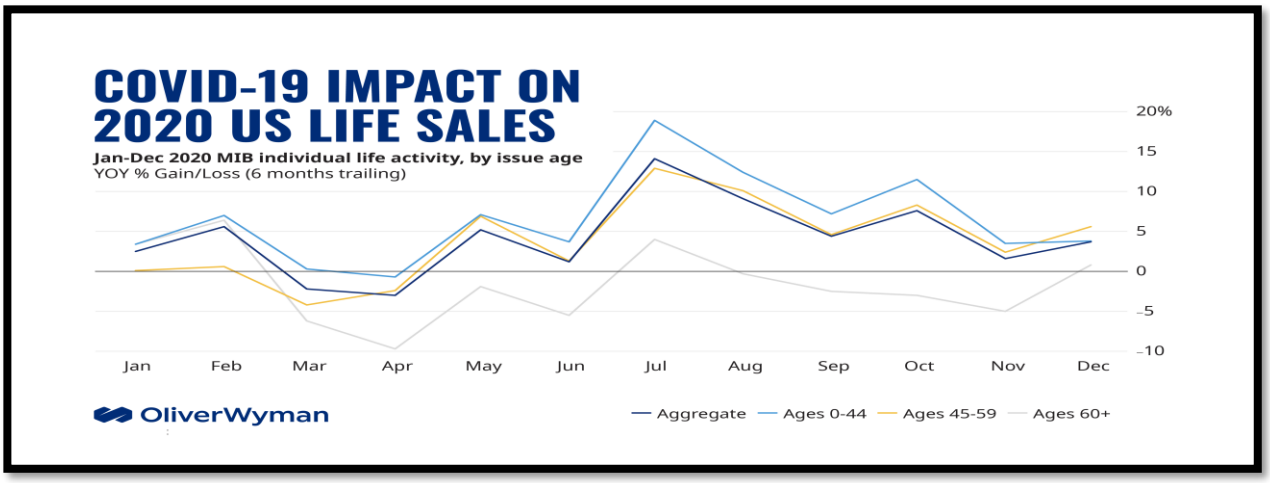

reimbursement and reimbursed with the amount of cash.

Source by Oliverwyman.

1.Growth in on-line coverage business:

In gift time of pandemic, human beings are extra willing in the direction of on-line coverage. During duration of lockdown, many human beings purchase coverage from on-line mode and observed boom of 30 to 40% in coverage business (BW Business World, November 27, 2020).

2.Boost in call for of natural coverage and medical insurance:

with extended lifestyles uncertainty in COVID-19 pandemic and because the wide variety of corona nice instances increases. More wide variety of human beings began out shopping for natural coverage and medical insurance policies. An extensive boom of extra than 35% turned into recorded in fitness and time period coverage plan throughout the duration of lockdown and afterwards also.

3.Increased attention of significance of lifestyles coverage:

Before COVID-19 pandemic, the general coverage penetration turned into very low however with extended lifestyles danger in COVID-19 pandemic make human beings extra conscious with the significance of lifestyles coverage. Hence now a wider variety of human beings are shopping for coverage each on-line and offline to limit the danger of uncertainties.

4.More purchaser targeted progressive solutions:

With converting instances of uncertainty; coverage businesses are actually extra targeted in the direction of presenting purchaser centric innovation solutions, which offers huge kind of advantages alongside COVID, danger cover.

5. Increase in call for claims because of demise in COVID:

There has been unexpected boom with inside the call for of claims because of upward thrust in wide variety of deaths in COVID-19 pandemic.

Impact of Corona virus on the Insurance sector in India:-

Every coin has faces so with horrific comes excellent additionally comes; international locations are nonetheless preventing with coronavirus. The pandemic impacted numerous sectors like manufacturing, Public administration, construction, mining, financial, Real property badly in India. Insurance Regulatory & Development Authority of India (IRDAI) has issued Guidelines on dealing with of claims mentioned beneath Neath Coronavirus in medical health insurance enterprise dated July 29, 2016. Coverage is given so that you can relieve from the severity prompted to the policyholders, all claims mentioned beneath Neath corona virus will be dealt with as in line with the norms. Due to COVID, the authorities has taken steps closer to reducing hobby prices and bond prices, on the way to result in demanding situations for insurers in phrases of retaining excessive reserves, credit score hazard etc.

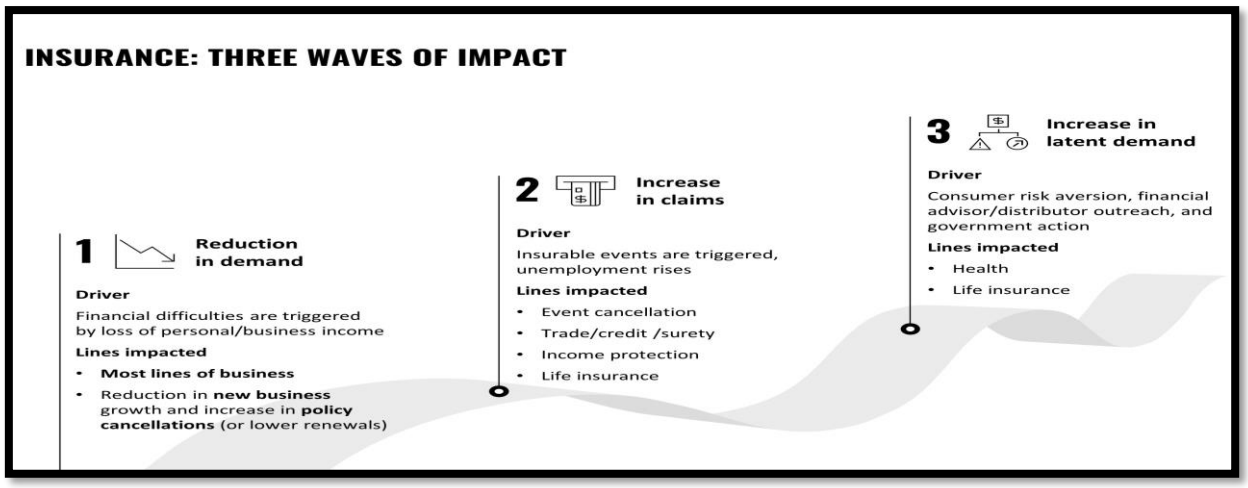

Other major Impacts of pandemic on coverage zone in India is as follows:

1. Key challenges :The coverage regulator, IRDAI, has issued mixed medical insurance tips amended as much as May 12, 2020 overlaying critical regions including renewal, portability and unique provisions to defend senior citizens. Key challenges facing India's Insurance Industry during the pandemic For India's insurance industry, the COVID-19 pandemic has posed various obstacles. Insurance businesses have struggled with operational and administrative issues, resulting in a drop in revenue and the depletion of reserves.

2.Business Stability: Because the coverage quarter is a very involved business involving multiple processes, it is necessary to plan for the risks to insurers' survival.

3.Managing worker Welfare: As the coverage quarter moves toward digitization, it will most likely be worker-centric, with a large-scale transition in the not-too-distant future. Because the workplace will no longer be available, employers will want to work remotely to support clients and business operations. There is a compelling need to maintain a balance between domestic and business approaches by reducing in-person meetings and dealing with consumers digitally.

4.Crisis control and resolution: Insurers are willing to show the crisis and take the necessary steps to effectively communicate with and control their employees and clients. They must maintain open lines of communication with regulators, clients, partners, agents, and brokers, as well as shareholders, in order to build trust, ensure service continuity, and review practices.

5.Capital adequacy: Liquidity and solvency issues have plagued insurers from the start. Insurers are expected to meticulously exhibit their liquidity and ensure monetary resiliency by adhering to regulatory solvency requirements. They must maintain control over the investment community as well as intra-institution stakeholders, as well as grade corporations on their overall performance and stability.

6.Claims Processing: Because of the lower stage of monetary activity, the number of claims has reduced significantly. With the clients staying at domestic, there have only been a few twists of fate claims.

7..Cybersecurity: With the rise in remote access requirements, it has necessitated the undertaking of establishing the right IT infrastructure in a short period of time. There has been an increase in crook activity, which has had an impact on businesses and their customers. It has increased the risk of cyber-attacks and scams, to which insurance companies are unavoidably vulnerable and easy targets. Cyber fraud prevention and tracking operations should be expanded by insurers.

Steps taken by the Insurance sector to stay relevant to society:

1. Insurance organizations have begun out supplying virtual offerings to their customers, starting from supplying them with facts on rules to letting them pay charges thru virtual charge methods.
2. Almost all insurers have successfully transitioned all of their employees to a work-from-home environment, allowing them to handle all of their consumer offerings.
3. Because insurance has been designated as a critical service, many insurers have begun to open branches in a phased manner, with reduced capability and social distance.
4. Many provided specialized support through call centers to respond to queries specific to COVID-19.
5. Because of the rise in digital operations and the continuous use of remote working and testing, the majority of insurers are focused on cyber security controls.

Conclusion :-

The COVID-19 outbreak has had a significant influence on daily life, with long-term consequences. The pandemic has thrown the Indian insurance industry into a loop. It serves as a wake-up call for both the commercial and public sectors in India's health-care system. It may take more than money to fix India's health-care system. The current circumstance suggests that investing in technology is worthwhile. It is also envisaged that these preventive measures can help contain the pandemic in its later stages. In this research report, some helpful information about COVID-19's introduction and impact in India is offered. The aim of the government, regulators, and private health-care enterprises in India during and after COVID-19 is to address the issues and seize the opportunities in the health-insurance market. This necessitates legislators, regulators, and the insurance industry taking the steps outlined above. If adjustments are undertaken now, the sector will be able to respond to crises like COVID-19 more effectively.

References :-

1. Sayal, S. (2020). Impact of Covid-19 on Indian Insurance Industry. Journal of Banking and Insurance Law, 3(2), 43-47.
2. Latha, R. (2020). Healthcare hazards and its impact on health insurance business-An overview during COVID-19. Journal of Xi, 12(4).
3. Parvathi, D. V., & Lalitha, D. C. (2021). Impact of Covid-19 Pandemic on The Indian Insurance Sector. Perspectives on Business Management & Economics, IV.
4. Mangla, M. D., & Aggarwal, R. COVID-19 India: A Review of Opportunities, Challenges and Its impact on health insurance sector.
5. June2020, Joydeep Roy, "A study on Covid-19: Impact on the Insurance industry"
6. Suryavanshi, P. (2021). Study on the After Effect of COVID-19 Pandemic in Life Insurance Sector in India. Available at SSRN 3828618.
7. Klonowska, A., & Strupczewski, G. (2021). What Can the Covid-19 Pandemic Change in the Global Insurance Business? Identification of the Major Challenges.

In Vivo Antimalarial Activity of Flower Extracts of Calotropis Gigantea Against Plasmodium Berghei in Mice

Anita Shakya
Assistant Professor of Chemistry, Govt. Model College, Vidisha (M.P.)
V. K. Shakya
Assistant Professor of Zoology, Govt. S.G.S. PG College, Ganj Basoda (M.P.)

Abstract :

Malaria is a plasmodium-infected disease spread by mosquitoes. Some medications that were effective against protozoa in the past have become resistant. Searching for novel antimalarial medications from other sources is essential. This study uses an in vivo model to investigate the effects of *Calotropis gigantea* flower aqueous extracts on *Plasmodium berghei*. *Plasmodium berghei*, a parasite that causes malaria, was injected into healthy Swiss albino mice that weighed 25-30gm. Oral administration of an aqueous flower extract of *C. gigantea* (100, 250, 500 mg/kg bw) was given to *Plasmodium berghei* mice in both the early and established phases. The aforementioned plant species decreased parasitemia by 64%, 69%, and 77%, respectively, as compared to untreated control mice. These extracts antiplasmodial components were found to considerably reduce parasitemia and lengthen the infected mice's survival period.

Key words: *Calotropis gigantea*, Plasmodium, Antimalarial, *Plasmodium berghei*, Malaria

Introduction:

Around the world, malaria is a serious public health issue, especially in developing nations. An estimated 0.7-1 million people die from it every year **[1,2]**. The three main infectious diseases in the world, according to the World Health Organization (WHO), are tuberculosis, HIV, and malaria **[3]**. During the rainy season, malaria infections frequently reach their peak **[4]**. The bite of a female anopheles mosquito spreads malaria parasites. The plasmodium kinds that are nested inside red blood cells are the protozoa that cause malaria. Anemia and other general symptoms like fever, chills, illness, and in certain cases, coma and death, are caused by the parasite multiplying inside the red blood cell. Therefore, new medications are required to fight drug resistance while reducing side effects and improving the effectiveness of malaria treatment. Malaria has historically been combated with a variety of strategies. Two important antimalarial medications that are anticipated from plant species are quinine and artemisinin **[5,6].** Therefore, it is important to assess the effectiveness and safety of conventionally used antimalarial medicinal plants while developing new antimalarial medicines. Antiplasmodium can be utilized as an early indicator of possible antimalarial action. The purpose of these studies was to investigate the scientific evidence supporting the antiplasmodial activity of *C. gigantea* plants, which have the potential to be developed into a novel natural antimalarial agent.

MATERIAL AND METHOD:

Plants Materials: Flowers of *C. gigante* gathered in the vicinity of India's Vidisha districts (MP). Both the standard book and the botany department of S.S.L. Jain P.G. College in Vidisha verified its authenticity as a Pest Control Ayurvedic Drug Research Laboratory in Vidisha (Madhya Pradesh), a voucher specimen is placed in the herbarium record.

Extraction: Using an electric mill, the plant material (flower) was ground to the proper size and allowed to air dry at room temperature in a shaded area. After 48 hours and up to eight extraction cycles in a Soxhelt apparatus, 225gm of the dried flower were extracted by maceration with 350 milliliters of aqueous solution. After the crude extracts were concentrated in a rotavapor below 40°C, they were evaporated on water to achieve dryness. All experiments used this aqueous extract, which had a determined percentage of 8.16%, with doses given in mg/kg body weight of the animal.

Phytochemical Screening: Following the standard procedure, preliminary screening tests were performed on the crude extracts to detect different secondary metabolites **[7].**

Parasite inoculation:

The *Plasmodium berghei berghei* NK65 chloroquine sensitive strain was obtained from malaria parasite Bank, National Institute of Malaria Research Centre, New Delhi. The albino mice previously infected with *P. berghei* having variable parasitaemia were used as donor infected mice by erythrocytes were obtained from a donor infected mouse by cardiac puncture with a sterile needle and with normal saline (0.9%) based on the parasitaemia of the donor mice in such a way that 1ml blood $5x10^7$ infected erythrocytes. Each mouse received 0.2ml diluted blood containing $1x10^7$ *P. berghei* infected erythrocytes by intraperitoneal rout. To avoid variability in parasitemia, the blood calculated from all donor mice was pooled together and the parasite was maintained by weekly passage to other mice protocol was described by Peters *et al.* **[8]**.

Grouping and Dosing of Animal: Thirty mice in all were divided into two control groups (positive and negative control) and three treatment groups at random, with six mice in each group. All animal tests were carried out in compliance with the Institutional Animal Ethics Committee (IAEC) and CPCSEA ethical guidelines. Number of approval: 804/03/CPCSEA. Three doses of floral extracts 100, 250, and 500mg/kg were employed.

The 4-day suppression test: This test was employed for assessment. The extract's schizontocidal action on mice infected with *P. berghei*. Peter explained how it was done. Blood was drawn from each mouse's tail on the fifth day (after day four treatments), and thin films were made, fixed with water, and stained with JSB I and II. These films were significant when reduced to control and inspected under a microscope **[9].**

Parasitemia measurement: The parasitemia was determined by three different fields on each slide were examined to count the infected RBC. The average of the results was used to calculate the average paracetamol the parasitemia level. the percent parasitemia was calculated using the following formula.**[10]**

$$\text{Percent parasitemia} = \frac{\text{Number of parasitized RBC}}{\text{Total Number of RBC}} \times 100$$

$$\text{Percent suppression} = \frac{\text{mean parasitemia of negative control - mean parasitemia of treated group}}{} \times 100$$

The percent parasitemia suppression of the extracts was compared with respect to the controls. Parasitemia suppression was calculated using the following formula **[11].**

Test on established infection (Curative test): With the exception of the fact that treatment in the curative test began on day three after infection was established, the inoculation and treatment protocols were identical to those of the four-day suppressive test previously described. Daily treatment was maintained until day 7, at which point a thin blood film was computed, stained, and checked for parasite suppression. The mice underwent additional observation for 30 days following the seven-day period. To calculate the main survival time, any deaths that took place during this time were noted.

$$\text{Mean survival time} = \frac{\text{Total No. of mics in a group}}{\text{Sum of survival time of all mic in a group (day)}} \times 100$$

Acute Toxicity Test: Using Lorke's approach, the medium lethal dose (LD50) of the aqueous extract was used to determine its oral acute toxicity in albino mice weighing 25 to 30gm. **[12]** The animals were administered extracts at doses of 400, 800, and 1200 mg/kg body weight, respectively, in three groups of three mice each. Distilled water was used to dissolve the extracts. The number of deaths per group and the animals' 24-hour lifespan were noted on the recorder. Gross behavioral abnormalities, including eating, hair erection, lacrimation, mortality, and other manifestations of toxicity, were monitored in the mice **[13].** throughout the trial, the mice have unrestricted access to food and potable water.

Data Analysis: Mean ± SEM was used to express the findings. The student-t-test was employed to examine the data, and mean differences were deemed significant at the $P<0.05$ level.

Results:

The phytochemical screening of the aqueous flower extract of *C. gigantea* plants revealed the presence of secondary saponins, tanins, glycoside, alkaloids, steroids, flavonoids, and terpenoids as shown in **(Table 1).** More precisely, the phytochemical molecule identified and detected therapeutic activity.

The 4-day suppression test: The study's findings indicate that the flower extracts have excellent chemo suppressive capacity against *P. berghei* **(Table 2).** The extracts caused a dose-dependent decrease in the animals, according to percentage inhibition analysis. The dose of 500 mg/kg of mice's body weight resulted in the greatest decrease of parasitemia. As the concentration of extracts grew, it was found that the percentage suppression increased as well. Following four days of treatment with varying extract dosages, the test groups mean parasitemia ranged from 9.50±1.04* to 15.16±1.16, whereas the negative control group's comparable result was 42.16±1.32. On the fourth day, the CQ-treated mice had parasite levels of 04.50±1.22.* When compared to the control, the extracts antimalarial activity was statistically significant. A modest increase in suppressive activity was seen in the in vivo evaluation of the *C. gigantea* extract on the established infection.

Curative test: The extract had a marginally active effect and a 30-day mean survival time, although mice given 5 mg/kg bw of kg chloroquine daily showed suppression of 28.50±1.04, while mice given 100, 250, and 500 mg/kg doses showed 23.66 ±1.03 and 27.16 ±1.32 days, respectively **(Table 3).**

The findings of this study validate the plant's antimalarial properties and lend credence to the traditional use of *C. gigantea* to treat malaria. This plant's blossom may contain molecules that could be used to create an alternative antimalarial medication. *C. gigantea* most active fraction can also yield a novel antimalarial chemical that can be tested against the human malaria parasite. However, more research on its plasmodium activity and safety perspective is required.

Table-1: Phytochemical screening of C. Gigantea flower extract

Group	Name of test	C. Gigantea
Alkaloids	1. Mayer' test 2. Dragendorff's test	+ve +ve
Flavonoids	1. Alkaline reagents test 2. Ferric chloride test	+ve +ve
Saponin	1. Froth formation test 2. Ferric chloride test amino acid	+ve +ve
Protein	Xanthoprotein	-ve

Table-2: Anti-plasmodial activity of *C.gigantea* during Chemo suppressive test on 4 day

Extract	Dose(mg/kg)	Parasitemia count	%Inhibition
Saline water	20ml	42.16±1.32	-
Chloroquine	05mg	04.50±1.22*	89%

C. gigantea	100 200 500	15.16±1.16 12.66±1.21 09.50±1.04*	64% 69% 77%

Data are expressed as mean ± SEM with n=4 significant different at (*p<0.05)

Table-3: Antiplasmodial activity of *C. gigantea* during Curative test on 30 days

Extract	Dose(mg/kg)	Parasitemia count	Mean survival time(day)
Saline water	20ml	46.66 ±1.03	12.33±1.03
Chloroquine	05mg	09.66±0.51*	28.50±1.04
C. gigantea	100 200 500	20.66±1.75 18.66±1.03 12.50±1.22*	23.66± 1.03 25.16± 1.72 27.16±1.32

Data are expressed as mean ± SEM, with n=4 significantly different at (*p<0.05)

Discussion:

An in vitro model was chosen for this investigation because it considers the potential prodrug effect and the immune system's involvement in infection eradication. **[14]** *P. berghei* ANKA is utilized to forecast the results of treatment. **[15]** As a result, the parasite proved suitable for the research. Several traditional antimalarial drugs, including mefloquine, halofantrine, chloroquine, and more recently, derivatives of artemisinin, have been developed using the rodent malaria model. **[16].** As was the case with artemisinin, it is beneficial to investigate novel antimalarial treatments through the knowledge of traditional medicine and biodiversity **[17].** These results showed that the Calotropis gigantea plant had strong antiplasmodial action, which might be used to create novel natural antimalarial medications. Somehow, more research is required to determine how each component affects plasmodial and antimalarial action.

Conclusion:

Thus, *Calotropis gigantea* flowers were found as a potential source of natural antimalarial candidates. The aqueous extract of the flower demonstrated anti-plasmodial activity in accordance with the lowering parasitemia level and percentage of inhibition.

References:

1. World Economic Forum, Malarial and Business (2006). Global Health Initiative in cooperation with Harvard University. *Cologny/Geneva Switzerland: school of Public Health*.
2. World Health Organization (WHO) (2008). World Malaria Report 2008 Geneva: *Switzerland: WHO.*
3. World Health Organization, World Malaria report (2010). Available at: http:// www. Who. Int/malaria/world- malaria -report 2010/en/.
4. Newman, J.L., Mahretu, A.,Shillington, K., and stock, R. (2008). Africa. Microsoft Student 2008(DVD). *Redmond, WA: Microsoft Cooperation*.
5. World Health Organization the use of antimalarial drugs, part II (2001): **Artemisinin and its derivatives.**
6. Mutabingwa TK. (2005) Artemisinin - based combination therapies (ACTs) best hope for Malaria treatment but inaccessible to the needy! *Acta Trop;* **95**: 305-315.
7. J.B Harborne (1984) Phytochemical Methods. *Chapman and Hall, New York;* 1-288.
8. W.J. Peters, J.H. Portus and B.L Robinson (1975). *Ann Trop Med Parasitol*;, **69**,155-71.
9. W. Peter's, B.L. Robinson, G. Torey, J.C. Rossier and C.W. Jefford (1993). *Trop. Med. Parasitol.*; **87**: 111-123.
10. J.R. Zucker and C.C Compbell (1993). *Infect. Dis;* **7(3)**: 547-67.
11. W. Peter's and B.L. Robinson (1992). Annals of Trop. *Med. Parasitol*; **86**: 455-465.
12. D.Lorke (1983). *Arch Toxicity;* **54**: 275- 289.
13. R. Pillai and G. Santhakumari (1984). *Plantmedica*; **54(2)**: 146-148.
14. Madar A, Ajayi JA, Salawu OA, Tijani AY. (2010). Anti- malarial activity of ethanolic leaf extract of *Piliostigma thonningii* Schum. (Caesalpiniacea) In mice infected with *Plasmodium berghei berghei*, *Afr J Biotechnol*,; **9**: 3475- 3480.
15. Peter I.T., Anatoli V.K. (1998). The Current Global Malaria Situation, Malaria Parasite Biology, Pathogenesis, and Protection. *Washington, DC: ASM Press;*11-22.
16. Deng X., Gujjar R., EI Mazouni F., Kaminsky W., Maquist N.A.and Goldsmith E.J., (2009) Structure plasticity of Malaria dihydrooratate dehydrogenase allows selective binding of diverse chemical scaffolds. J. *Biol. Chem.* **284(39)**: 26999- 7009.
17. Siregar J.E., Syafruddin D., Matsuoka H., Kita K. (2008). Marzuki S. Mutation underlying resistance of *Plasmodium berghei* to atovaquone in the quinone binding domain 2(Qo(2)) of the cytochrome b gene. *Parasit int;* **57**: 229 -32.

"Decoding Young Investors' Perception Towards Investment Avenues – A Comprehensive Study"

Kusuma K S
Assistant Professor, Department of Commerce, University Constituent Degree College, Bengaluru North University, Lingarajapura, Bengaluru, India
Kaushik Raj N
Assistant Professor, Department of Business Administration, East Point College of Higher Education, Bengaluru, India
Chandana B R
Assistant Professor, Department of Commerce, East Point College of Higher Education, Bengaluru, India

Abstract*:*

The Financial Revolution brought a rapid evolution in the investment sector. Investment is an activity by which people earn money by buying some Financial Assets or Physical Assets which would give a higher return at a later point of time. Investing helps companies to raise their capital through financial markets. Investments also show extreme fluctuations over a period of time. In modern view of economic life, there exist different patterns of investment behaviours which are volatile as compared to other types of economic behaviour, especially household consumption and savings.

This paper tries to understand the preferences of young investors towards Investment decisions, financial information, and fundamental analysis while investing in any of the capital markets. Some investments are risky while others are less risky. Financial awareness is what helps to decide about the risky or less risky investments. In general, students and individuals lack knowledge and information about investments, particularly about investing worldwide, stock market valuation and change of interest rate towards tax planning and savings. The attitude of investors varies from person to person based on different factors. A better understanding of investors' preferences results in devising suitable strategies so as to maximize the returns on profitable assets.

This paper aims at identifying such preferences and the factors involved when making investment decisions. Data for the research is collected from young investors with the help of simplified questionnaires and interactions.

It is expected that the investors' attitude towards different kinds of investments are linked to their revenue generation ability, risk consideration, investment yield time, return on investment and future expectations in practices of investment diversification. The young investors are likely to invest in high-risk options for getting good returns.

Key Words: Investment behaviour, Financial Markets, Risk Consideration, Return on Investment

Introduction

In today's rapidly evolving financial world, investment has become a cornerstone for economic development and progress. The financial sector has given highly diversified offering to the investor with a wide range of investment avenues. The investment landscape has undergone significant transformations in recent years, with an increasing number of young individuals actively participating in the financial markets. Investing helps companies to raise their capital through financial markets.

The individual's decision to invest is greatly influenced by the various benefits each individual wants from owning a particular investment. It also addresses investors attitude towards facing various risks and challenges associated with research investments, revenue generation ability, uncertainties, high costs, yield time and return on investment. Analysing investment behaviour in personal and ethical aspects such as; gender, employment, age and income, investment details, security and safety, risk and refund, tax savings and payments.

By decoding the perception of young investors towards investment options, this comprehensive study aims to provide valuable insights that can inform investment strategies and help shape the financial decisions.

Some of the factors that have affected investors' decisions such as Historical performance of the investment, fees and charges, risk associated with investments, reputation, tax implications and savings, return on investments.

This study will investigate the underlying factors that shape young investors' perception of investment avenues. These factors may include risk tolerance, investment goals, financial literacy, social influences, and personal values. By examining these factors, we can gain deeper insights into the motivations and decision-making processes of young investors when it comes to investing their hard-earned money.

Types of Investments

The investor must choose Proper Avenue depending upon his specific need, risk preference, and returns expected. Some types of investments.

1. Safe/ Low Risk Investment Avenues such as Savings Account, FDs, PPF, NSC, PO Savings, Government Securities.
2. Moderate Risk Investment Avenues such as Mutual Funds, Life Insurance, Debentures, Bonds.
3. High Risk Investment Avenues such as Equity Share Market, Commodity Market, Forex Market.
4. Traditional Investment Avenues such as Real estate- property, Gold/Sliver, Chit Funds

Objectives

- To know about various investment avenues that the young investors are aware of.
- To understand the young investors' perception towards investments.
- To identify the most profitable investment from a young investor's point of view.
- To understand the attitude of Investors towards investments.

Review of Literature

S. Vimala1 , Dr. A. Stephen2 (2022). "Understanding the Investment Behavior - A Review of Literature". (IJSR) ISSN: 2319-7064, SJIF (2022): 7.942 This study confirms the investment behaviour and opportunities for investors. People invest their hard money in these financial assets and they get safety and principal with medium-high liquidity, return on income, stability and appreciation. This Study was done to identify the research gap and to propose an empirical study on investment, also to determine the relationship between the income, saving and investment behaviour of people among the Salem city.

Dr.A.Sivakumar1 , Poornima.J2 (2022). "Investors Behaviour in Various Investment Avenues – A Study", This study confirms the findings with regard to the relationship between age and income level of the individual investors differing based on their perception. The present study has important implications for investment managers too.

Arpita Gurbaxani Rajani Gupte (2021). "To determine the impact of COVID-19 on investments in SIPs. The study conclusions were drawn on the basis of the examination of various factors impacting investments before and after the COVID-19 outbreak. Highlights of the study has socioeconomic effects of the COVID-19 outbreak at the micro - level and also enabled financial institutions and individuals to better handle such situations in future.

Shinki K Pandey, Abhishek Vishwakarma (2020). "A study on investment preferences of young investors in the city of raipur chhattisgarh, india", The primary objective of the study is to find what are the preferences of young Investors towards investments, who belong to the age group of 21-35 years in today's world. If the attitude of the investors may vary from person to person within the same age group, it would result in varying investments.

Ashish Dewan, R Gayatri, Rishi Dewan April (2019). "To identify the factors affecting investment behavior of corporate and individual investors from Southern India". The study says that there is a lack of studies conducted where the behavior of corporate investors has to be measured, corporate investors are the major investors of the stocks market, mutual funds and can easily influence the trend with varying stock prices.

R Muneeswaran, Manivannan Babu, Gayathri J (2019), "Investors Behaviour on Investment Avenues". The study was done to test the influence of demographical factors and sources of information on the investors seeking to know about various investments, and also to know awareness and risk bearing attitude towards various investment avenues. The study concludes that the recent technology development also helps the Investors' to make necessary behaviour on Investment Avenues.

Methodology

Research Design

The study is intended to find the investors preference towards various investment avenues. The study design is Descriptive in nature

Sampling Technique

Convenience method of sampling is used to collect the data from the respondents.

Sample Size: 100

Data Collection

This study has a collection of primary data through a well-designed questionnaire distributed among young investors and secondary data from websites, journals, Research papers. The questionnaire will consist of a comprehensive set of questions aimed at capturing their perceptions, attitudes, and behaviours related to investment avenues.

Statistical Tools Used for the Analysis: Descriptive Statistics was used to know the appropriate results of the study.

Analysis and Interpretation

Table 1: - Table and Graph showing the Comparison of Respondents towards Investment Avenues currently aware

Different Types of Investment Avenues	Respondents
Gold	44
Chit funds	31
Stocks	58
Bonds	18
Mutual funds	32
Electronic Fund Transfer	5
Cryptocurrencies	11
Real estate	21

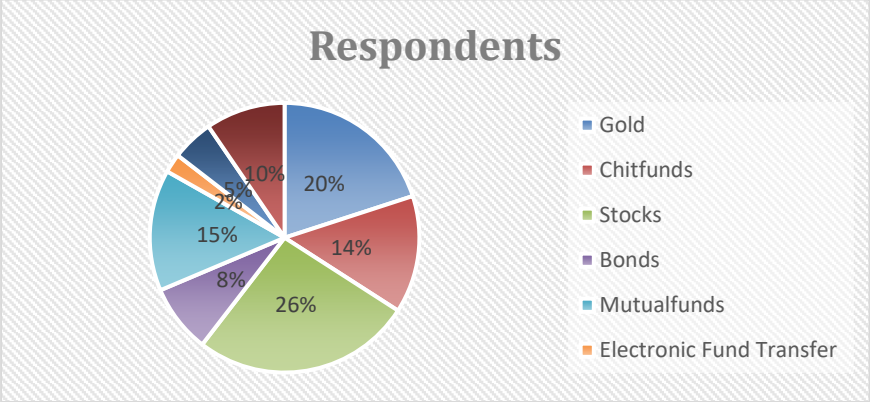

The young investors are aware of the investment options such as gold, chit funds, stocks, bonds, mutual funds, electronic fund transfer(EFT), cryptocurrencies and real estate with stocks(52%) being the most known investment option followed by gold(44%), mutual funds(32%) and chit funds(31%) and EFTs(5%) being the least known option.

Table 2: - Table and Graph showing the Comparison of Age Group and Preferences of investors in taking risk towards investments.

Age * preferences Crosstabulation

Count

			preferences		
			An investment with high risk	An investment with low risk	Total
Age	18 -24	3	13	55	71
	25-30	0	2	19	21
	31-35	0	0	7	7
	Below 18	0	0	1	1
Total		3	15	82	100

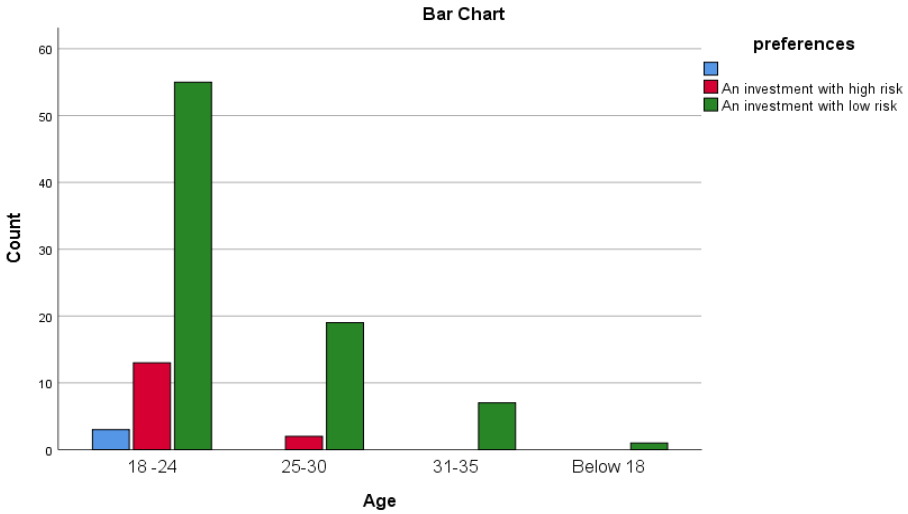

Investors across all age groups prefer an investment with low risk compared with high risk investments while all investors above age of 31 prefer low risk investments.

Table 3: - The Table and Graph showing Investment experience of respondents based on gender basis.

investmentexperience * Gender Crosstabulation

Count

		Gender		
		Female	Male	Total
investmentexperience		1	0	1
	I am an experienced investor	0	1	1
	I have little to no experience with investing	32	29	61
	I have some experience with investing, but I am not an expert	10	27	37
Total		43	57	100

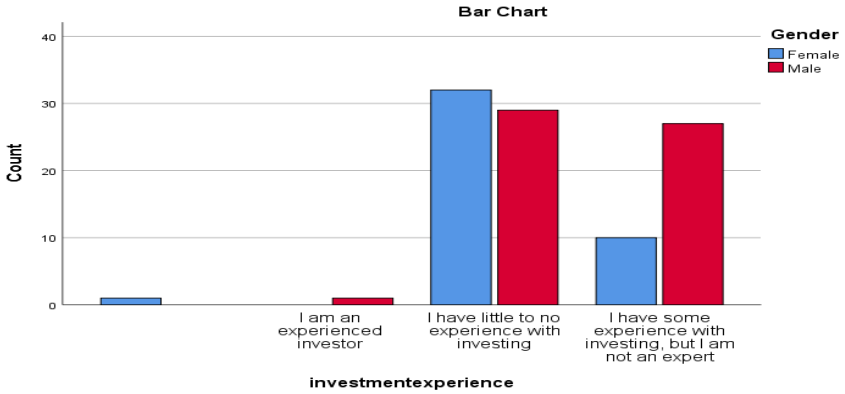

It is noted that while the majority of the women have little to no experience with investing, around 50% of the men have some experience with investing.

Table 4: - The Table and graph showing Investment experience of respondents on Age basis.

investmentexperience * Age Crosstabulation

Count

		Age				
		18 -24	25-30	31-35	Below 18	Total
investmentexperience		1	0	0	0	1
	I am an experienced investor	1	0	0	0	1
	I have little to no experience with investing	48	8	4	1	61
	I have some experience with investing, but I am not an expert	21	13	3	0	37
Total		71	21	7	1	100

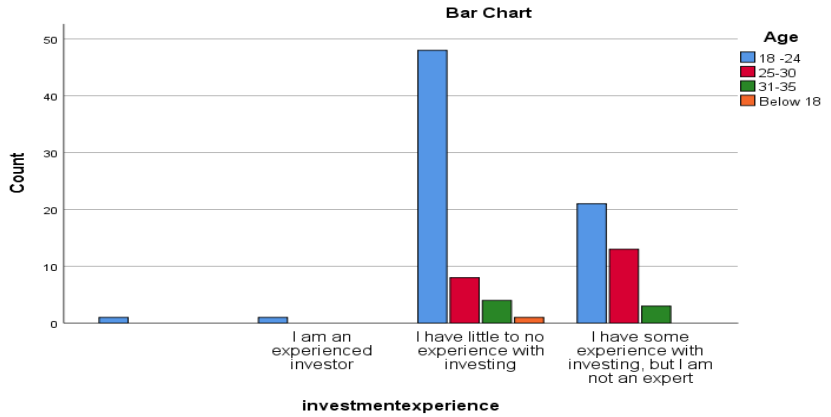

It can be observed that while more people have little to no experience in investing as compared to those with experience, the number of people investing increases as they grow older.

Table 5: - The Table and graph shows the Comparison of Investment experience based on occupation of respondents.

investmentexperience * Occupation Crosstabulation

Count

		Occupation			
		Employed	Self employed	Student	Total
investmentexperience		0	0	1	1
	I am an experienced investor	0	0	1	1
	I have little to no experience with investing	22	3	36	61
	I have some experience with investing, but I am not an expert	18	2	17	37
Total		40	5	55	100

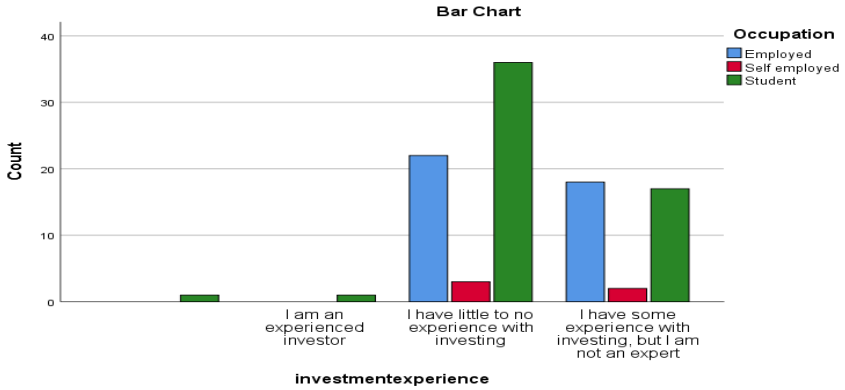

It is to be noted that 45% of employed people have some experience with investing as compared to 30.9% of students.

Table 6: - The Table and graph shows the Comparison of Investment experience and duration/period of investments.

investmentexperience * durationofinvestments Crosstabulation

Count

		durationofinvestments				
			Long-term (5 years or more)	Medium-term (1-5 years)	Short-term (less than 1 year)	Total
investmentexperience		1	0	0	0	1
	I am an experienced investor	0	0	0	1	1
	I have little to no experience with investing	2	3	29	27	61
	I have some experience with investing, but I am not an expert	0	11	18	8	37
Total		3	14	47	36	100

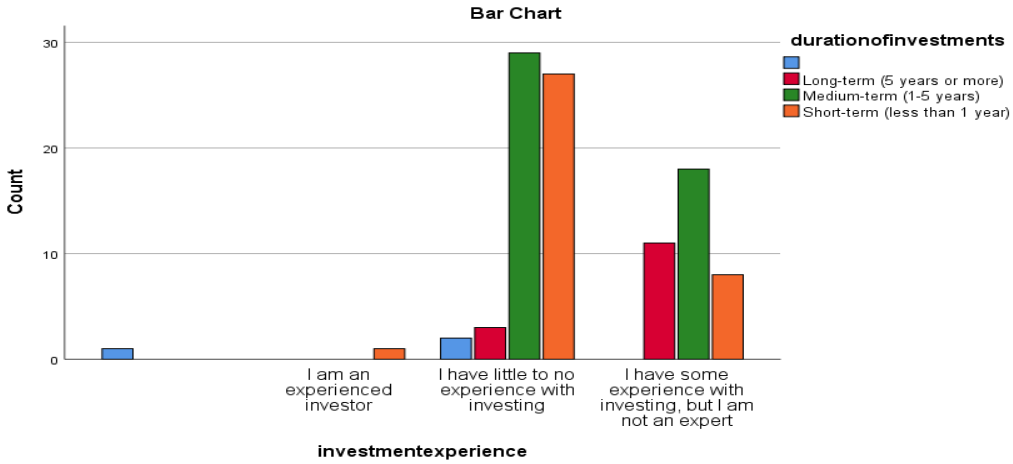

People with little to no experience in investing prefer medium term investments(47.54%) followed by short term investments(44.62%) while people with some experience in investing prefer medium term investments(48.65%) followed by long term investments(29.73%) and then short-term investments(21.6%).

Table 7: - Table and graph showing Comparison of Age and Investments of Money

Age * investedyourmoney Crosstabulation

Count

		investedyourmoney		
		No	Yes	Total
Age	18 -24	49	22	71
	25-30	9	12	21
	31-35	3	4	7
	Below 18	1	0	1
Total		62	38	100

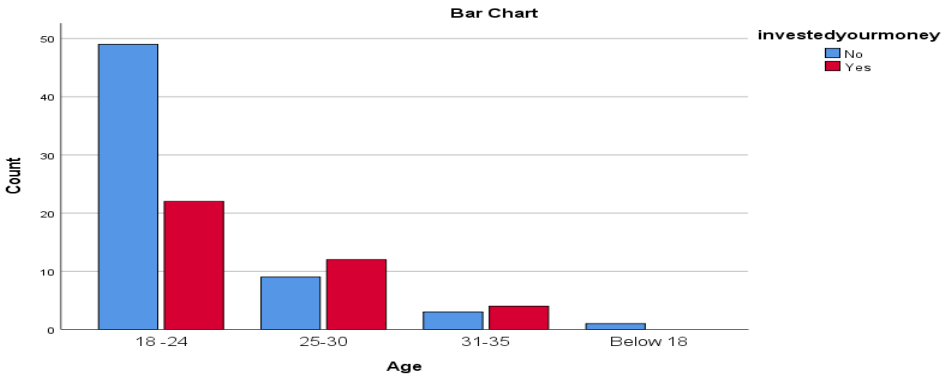

The graph clearly depicts a comparison of investor age and money invested in investments. About the 18-24 age group 49% say 'no' and 22% say 'yes'. In The 25-30 age group, 12% say 'yes' and 9% say 'no'. About 31-35 age were 4% say 'yes' and 3% say 'no' money invested.

Table 8: - The Table and graph showing Comparison of Age and Reasons for Investments

Age * reasons Crosstabulation

Count

		reasons					
		To diversify your portfolio	To earn a regular income	To grow your wealth	To save for a long-term goal (e.g. retirement)	To take advantage of tax benefits	Total
Age	18 -24	3	34	20	12	2	71
	25-30	5	1	8	5	2	21
	31-35	1	1	2	3	0	7
	Below 18	0	0	1	0	0	1
Total		9	36	31	20	4	100

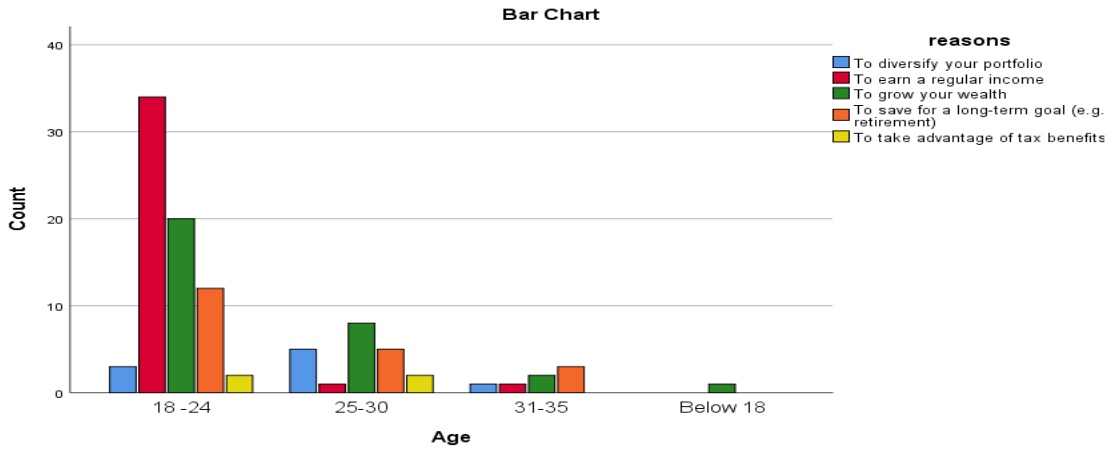

The graph clearly depicts comparison of investor age with reasons for investments. From 18-24 age 34% of respondents invest to earn income, 20% for wealth, 12% for long term saving, 3% to diversify in investments and 2% towards claiming tax benefit. However, for age group 25-34, the reason for investing is to grow their wealth with an intent to save for a long-term goal taking the second place, while long-term goal saving is the primary reason for investment for age group 31-35.

Table 9: - The Table and graph showing Comparison of Age and Duration of investments

Age * durationofinvestments Crosstabulation

Count

			durationofinvestments			
			Long-term (5 years or more)	Medium-term (1-5 years)	Short-term (less than 1 year)	Total
Age	18 -24	3	8	32	28	71
	25-30	0	4	12	5	21
	31-35	0	2	3	2	7
	Below 18	0	0	0	1	1
Total		3	14	47	36	100

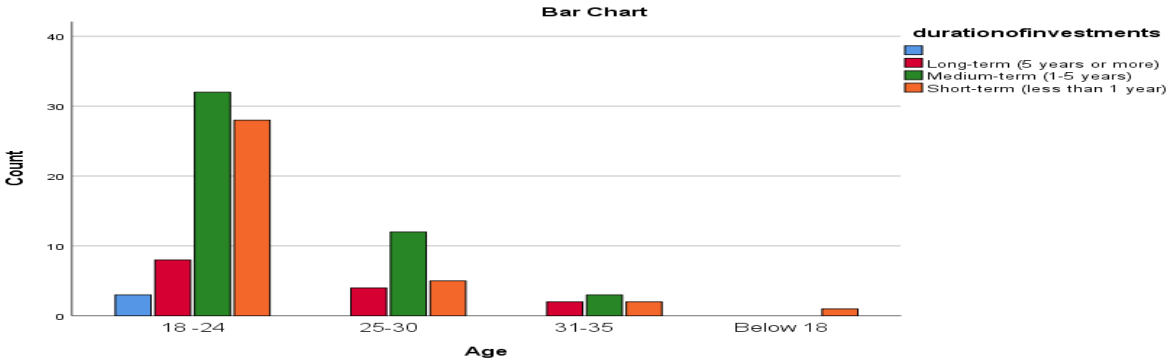

The graph clearly depicts that the majority of respondents of 18-24 age were 32% to medium term investments, 28% to short term investments and 8% to long term investments. 25-30 age, were 12% to medium term investments, 5% to short term investments and 4% to long term investments. Across all ages, it is observed that medium term investments are most preferred.

Table 10: - The Table and graph showing Comparison of Age and Investment experience

Age * investmentexperience Crosstabulation

Count

			investmentexperience			
			I am an experienced investor	I have little to no experience with investing	I have some experience with investing, but I am not an expert	Total
Age	18 -24	1	1	48	21	71
	25-30	0	0	8	13	21
	31-35	0	0	4	3	7
	Below 18	0	0	1	0	1
Total		1	1	61	37	100

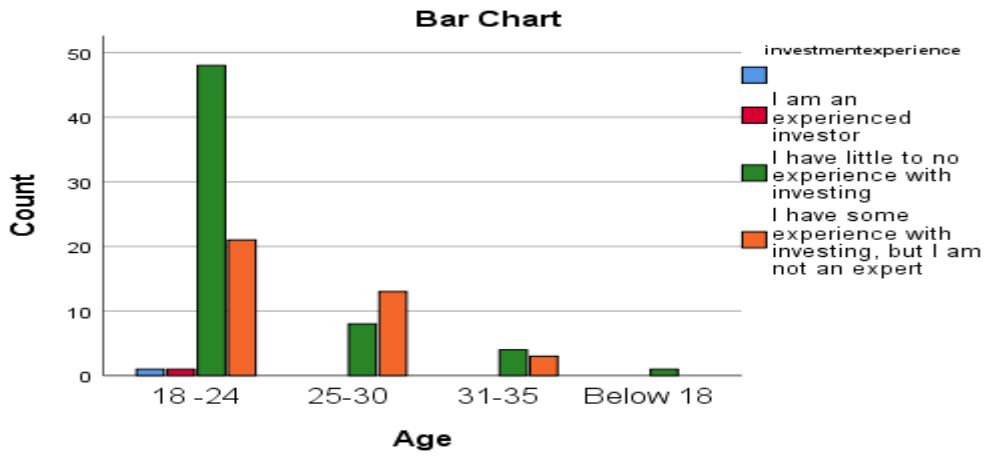

The graph shows that the 18-24 group were 48% rely on little to no experience in investing, 21% consult experts and 1% rely on their own experience in investing. About 25-30 age 8% rely on little to no experience in investing, 13% consult experts and 0% rely on their own experience in investing.

Table 11: - The table and graph showing comparison of most Investment Avenues appealing based on duration of investments

mostappealininvestmentavenues * durationofinvestments Crosstabulation

Count

			durationofinvestments			
			Long-term (5 years or more)	Medium-term (1-5 years)	Short-term (less than 1 year)	Total
mostappealininvestment avenues		1	0	0	0	1
	High Risk Investment Avenues such as (Equity Share Market, Commodity Market, FOREX Market)	0	3	4	5	12
	Moderate Risk Investment Avenues such as (Mutual Funds, Life Insurance, Debentures, Bonds)	0	4	10	4	18
	Safe/ Low Risk Investment Avenues such as (Savings Account, Bank Fixed Deposits, Public Provident Fund, National Savings Certificate, PO Savings, Government Securities	2	3	24	22	51
	Traditional Investment Avenues such as (Real estate- property, Gold/Sliver, Chit Funds)	0	4	9	5	18
Total		3	14	47	36	100

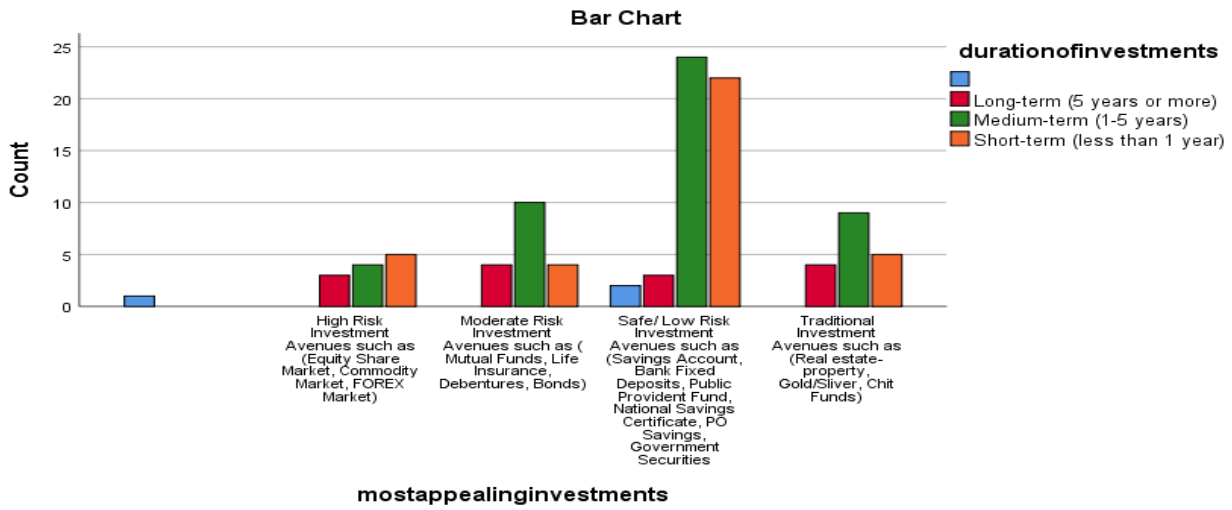

Approximately 50% of the people prefer medium term investments when they have to invest in moderate risk, safe/low risk and traditional risk investment avenues, while 41.67% of the people investing in high risk investment avenues prefer short term investments and 33.33% people prefer mid term investments.

Table 12: - The table and graph showing comparison of Risk tolerance preference based on review time of investors.

risktolerance * planreviewtime Crosstabulation

Count

			planreviewtime					
			Annually	Monthly	Quarterly	Rarely or never	Whenever there are major changes in the market or personal circumstances	Total
risktolerance		2	0	1	0	1	0	4
	Aggressive (prefer high-risk investments with potential for high returns)	0	1	2	1	0	5	9
	Conservative (prefer low-risk investments)	0	3	11	4	2	4	24
	Moderate (prefer a balanced mix of risk and reward)	0	3	12	7	2	5	29
	Very aggressive (willing to take on very high levels of risk for potentially very high returns)	0	2	0	0	0	0	2
	Very conservative (prefer guaranteed returns)	1	6	13	8	1	3	32
Total		3	15	39	20	6	17	100

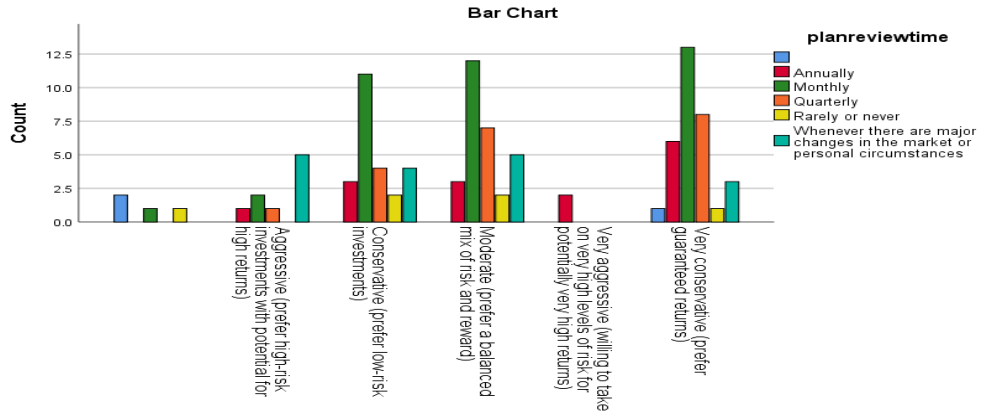

39% of investors, majorly with very conservative, conservative and moderate risk tolerance, tend to review their investments monthly followed by 20% of investors reviewing their investments quarterly and 17% investors doing it when there is a major change in market or personal circumstances.

Table 13: - The table and graph showing comparison of Risk tolerance preferences of investments

risktolerance * preferences Crosstabulation

Count

			preferences		
			An investment with high risk	An investment with low risk	Total
risktolerance		2	0	2	4
	Aggressive (prefer high-risk investments with potential for high returns)	0	6	3	9
	Conservative (prefer low-risk investments)	0	1	23	24
	Moderate (prefer a balanced mix of risk and reward)	0	3	26	29
	Very aggressive (willing to take on very high levels of risk for potentially very high returns)	0	2	0	2
	Very conservative (prefer guaranteed returns)	1	3	28	32
Total		3	15	82	100

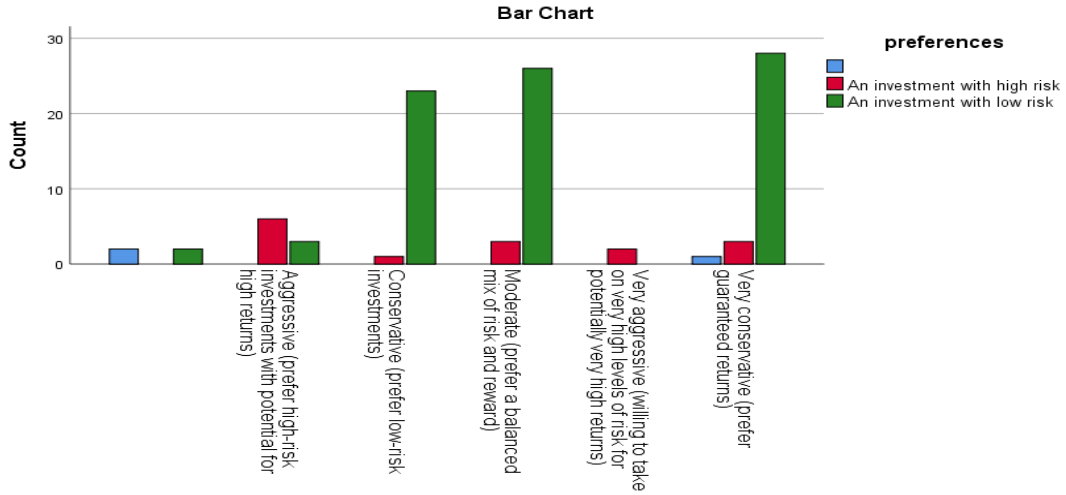

From the graph it is understood that at all risk levels investors prefer to take an investment with low risk.

Table 14: - The table and graph showing comparison of Risk tolerance and Investment Growth

risktolerance * investmentgrowth Crosstabulation

Count

		investmentgrowth				
			at a average rate	Fast	Steadily	Total
risktolerance		0	1	3	0	4
	Aggressive (prefer high-risk investments with potential for high returns)	1	2	3	3	9
	Conservative (prefer low-risk investments)	1	14	3	6	24
	Moderate (prefer a balanced mix of risk and reward)	0	19	1	9	29
	Very aggressive (willing to take on very high levels of risk for potentially very high returns)	0	1	1	0	2
	Very conservative (prefer guaranteed returns)	0	14	8	10	32
Total		2	51	19	28	100

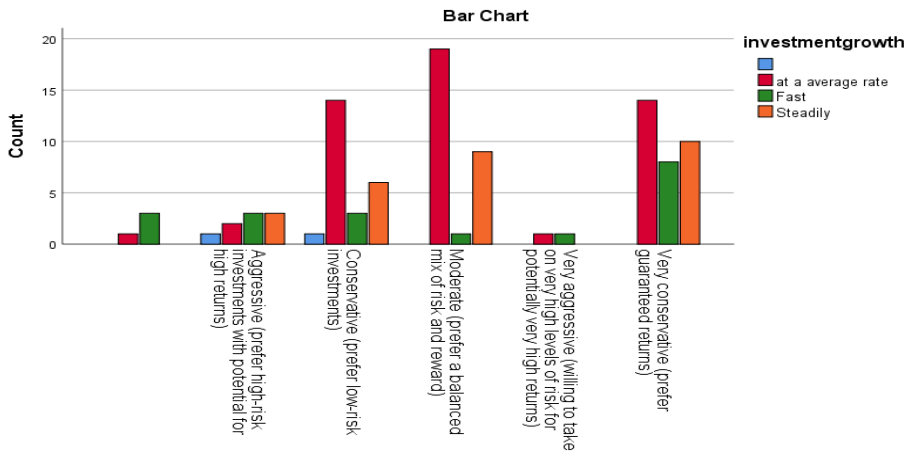

It is observed that at all risk levels investors accept an average growth rate on investments and gradually grow at a faster rate.

Table 15: - The table and graph showing comparison of Risk tolerance and Description of Investments

risktolerance * description Crosstabulation

Count

		description				
			I am comfortable taking on a significant level of risk in order to achieve the highest possible returns	I am willing to accept some level of risk in order to achieve higher returns	I prefer investments that offer low, predictable returns with very little risk	Total
risktolerance		2	0	0	2	4
	Aggressive (prefer high-risk investments with potential for high returns)	0	3	5	1	9
	Conservative (prefer low-risk investments)	0	4	7	13	24
	Moderate (prefer a balanced mix of risk and reward)	1	2	17	9	29
	Very aggressive (willing to take on very high levels of risk for potentially very high returns)	0	1	1	0	2
	Very conservative (prefer guaranteed returns)	0	5	17	10	32
Total		3	15	47	35	100

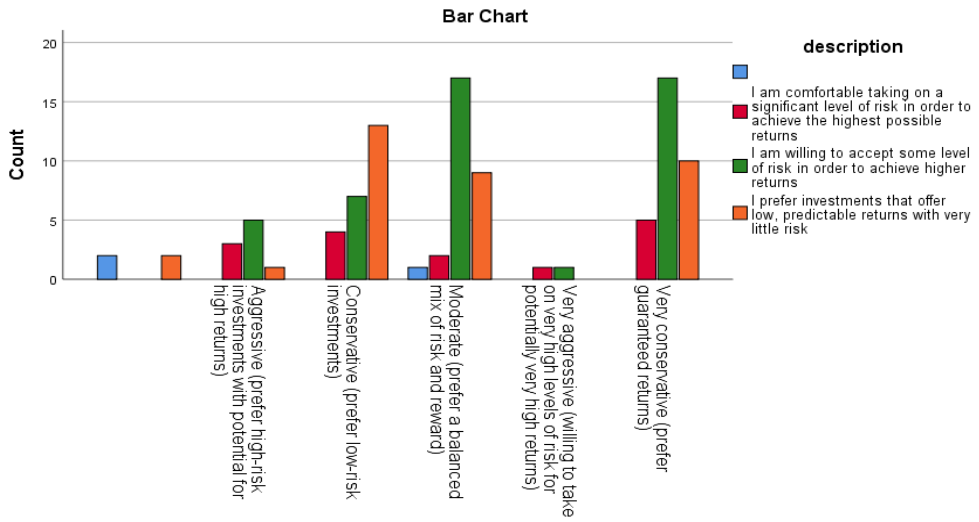

From the above graph it is understood that at all risk levels investors are willing to accept some level of risk in order to achieve higher returns.

Table 16: - The table and graph showing comparison of Risk tolerance and Controls of Investments

risktolerance * controls Crosstabulation

Count

		controls				
			I prefer to delegate most investment decisions to a financial advisor or fund manager	I prefer to have complete control and make all investment decisions myself	I prefer to have some control and make joint decisions with a financial advisor	Total
risktolerance		1	0	3	0	4
	Aggressive (prefer high-risk investments with potential for high returns)	0	0	5	4	9
	Conservative (prefer low-risk investments)	0	0	11	13	24
	Moderate (prefer a balanced mix of risk and reward)	0	2	20	7	29
	Very aggressive (willing to take on very high levels of risk for potentially very high returns)	0	1	0	1	2
	Very conservative (prefer guaranteed returns)	1	2	16	13	32
Total		2	5	55	38	100

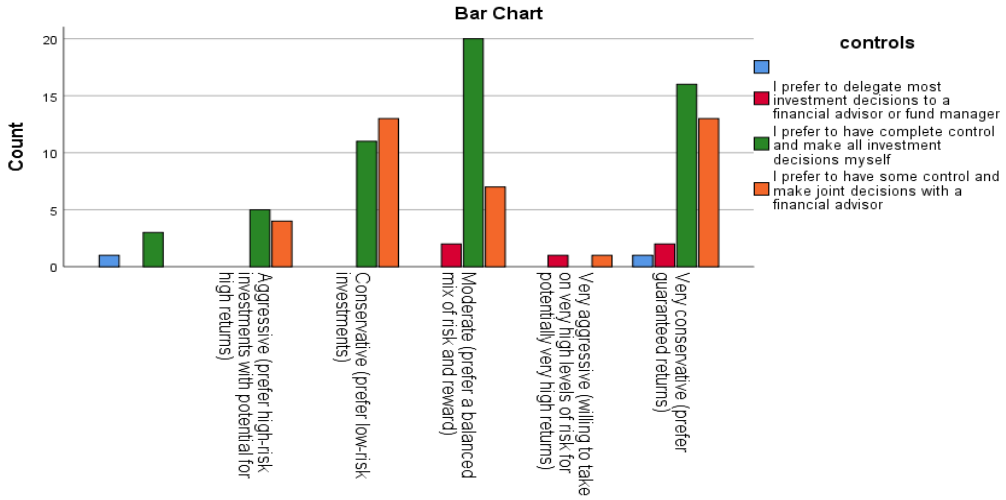

From the graph, it is observed that at all risk levels investors likely have complete control and make all investments decisions.

Table 17: - The table showing comparison of Risk tolerance and Factors of Investments

risktolerance * factors Crosstabulation

Count

		factors							
			Fees and charges	Historical performance of the investment	Reputation of the investment provider	Returns	Risks associated with the investment	Tax implications	Total
risktolerance		2	0	0	0	1	1	0	4
	Aggressive (prefer high-risk investments with potential for high returns)	0	4	1	2	1	1	0	9
	Conservative (prefer low-risk investments)	0	3	5	1	6	6	3	24
	Moderate (prefer a balanced mix of risk and reward)	0	4	4	1	8	12	0	29
	Very aggressive (willing to take on very high levels of risk for potentially very high returns)	0	0	0	0	2	0	0	2
	Very conservative (prefer guaranteed returns)	0	3	9	3	12	3	2	32
Total		2	14	19	7	30	23	5	100

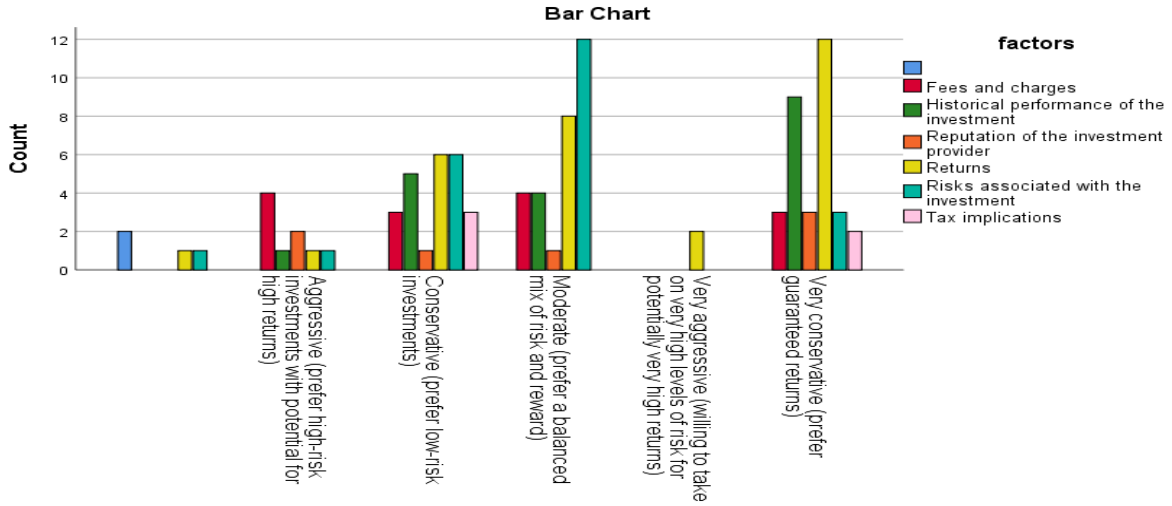

It observed that at all the risk levels the major factor considered was returns on investment and all rely on historical performance to analyse the risk levels.

Findings

1. The study shows that most of the respondents are aware of Stocks, Gold, Mutual funds and chit funds, very few about other investment avenues such as Bonds, Cryptocurrencies, real estate.

2. The research indicated that 82% of respondents prefer to take investment with low risk and 15% prefer to have investment with high risk, out of which 55% are between 18-25 age.
3. The study found that 57% were male respondents and 43% were female respondents, with 61% confirmed with little to no experience.
4. The study found that about 61% of respondents have little to no experience where 48% are between the age group 18-24, about 37% of respondents have some experience, but not experts.
5. Most of the respondents were students, employees, and self-employed. Out of which 55% were students and 40% were employed.
6. The study found that most of the 61 respondents likely have little to no experience, about 29% likely invest in medium term investments.
7. From the study it is understood that about 62% of respondents have not invested and 38% of them have invested money in investments.
8. The study revealed that about 36% of respondents are likely to invest to earn regular income, where the majority are between 18-24 and 31% likely to increase their wealth.
9. The study also found that about 39% of respondents review and update their investment plan monthly.

Suggestions

1. Investors should increase their awareness by learning more about various investment options and their risk levels.
2. As a young investor with a longer time horizon, can afford to take on a higher level of risk, by allocating higher-risk investments like stocks or equity funds, which have the potential for greater returns over the long term.
3. Also suggest that the investment experience can be increased gradually by getting started in investing.
4. For beginner investors, low-risk investments can be a good starting point.
5. Based on gender bases, encourage and engage with investors to understand their specific needs, concerns, and preferences regardless of gender.
6. Respondents with medium term investments can consider a balanced approach that combines both conservative and growth-oriented investments.
7. By making investment concepts more understandable and relatable, to build trust and confidence in the investment process by emphasizing transparency.
8. Regular monitoring and review of the investment plan, adjusting the investment mix or considering alternative investment options.
9. Reviewing investment ideas for investors, by considering various factors such as their investment objectives, income level, risk tolerance, and investment time horizon.
10. By taking advantage of tax-advantaged accounts or strategies. Provide suggestions to optimize the plan's tax efficiency and potentially reduce tax liabilities.
11. Encourage investors to regularly review their portfolios and adjust their investment strategies as needed based on changes in their risk tolerance or market conditions.
12. By suggesting seeking professional advice from a qualified financial advisor or investment professional.

Conclusions

The study concluded that investment decisions should align with your risk tolerance, financial goals, and time horizon. As a young investor with a longer time horizon, can afford to take on a higher level of risk, by allocating higher-risk investments.

From this study, I confirm that a better understanding of Investors preferences results in diverging suitable strategies so as to maximize the return on profitable assets. Investment avenues also represent diverse asset classes with various levels of risk and potential returns.

References

1. Anju K J And Dr Anuradha P S, "Determinants Of Investor's Behaviour – An Analytical Review", SSRN Electronic Journal · September 2015.
2. Dr.A.Sivakumar1 , Poornima.J2, "Investors Behaviour in Various Investment Avenues – A Study", July 2022| IJIRT | Volume 9 Issue 2 | ISSN: 2349-6002
3. S. Vimala1 , Dr. A. Stephen2, "Understanding the Investment Behavior - A Review of Literature", (IJSR), ISSN: 2319-7064, SJIF (2022): 7.942.
4. Dr.S.Suriya Murithi, B.Narayanan, M.Arivazhagan, "Investors Behaviour In Various Investment Avenues – A Study", IJMT Volume 2, Issue 7 ISSN: 2249-1058.
5. Shinki K Pandey, Abhishek Vishwakarma, A Study on Investment preferences of young investors in the city of Raipur Chhattisgarh, Indiae-Palarch's Journal Of Archaeology Of Egypt/Egyptology 17(9), ISSN 1567-214
6. R Muneeswaran, Manivannan Babu, Gayathri J (2019), "Investors Behaviour on Investment Avenues". International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT) ISSN: 2249 – 8958, Volume-9 Issue-2, December, 2019.
7. R Lakshmi, Dr. M Maromuthu, " A Study On Investor Preference Towards Selected Investment Avenues Regarding Tiruchirapalli District".
8. Arpita Gurbaxani Rajani Gupte (2021). "To determine the impact of COVID-19 on investments in SIPs.

Sustainable Development & Women's Leadership

Asst. Prof. Ashwini Prakash Chavan
(BMS Department)
Royal College of Science & Commerce, Dombivli (E)

Abstract

The present paper in an attempt to Analyse Sustainable Development and Women's Leadership based on data from secondary sources. This study examines women's roles in corporate sustainability, green entrepreneurship, policy-making, and community-driven environmental efforts, highlighting their contributions to achieving the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs). It also evaluates policy frameworks and corporate strategies that support gender-inclusive sustainability leadership. Through case studies and data analysis, this research aims to identify challenges and propose actionable solutions to enhance women's participation in sustainable leadership. By advocating for gender-responsive policies, financial inclusion, and capacity-building initiatives, this study underscores the importance of empowering women to drive global sustainability efforts effectively. Women's in leadership role has been shown to have a positive impact on organizations and society. Women's leadership plays a crucial role in advancing sustainable development by fostering inclusive, equitable, and environmentally responsible growth. This research explores the intersection of sustainability and gender leadership, emphasizing how women contribute to climate action, environmental conservation, and economic resilience. Despite their significant impact, women face barriers such as gender bias, financial constraints, and limited policy representation, which hinder their participation in sustainability initiatives.

Keywords: Women's leadership, Sustainable Development, SDG's, Policy Framework for women leadership.

Objectives:

1. To examine the role of women in Environmental, Social and Economic Sustainability.
2. To identify the impact of women's leadership on sustainability initiatives
3. To explore challenges faced by women in sustainability leadership
4. To analyse policy framework supporting women's leadership in sustainability.
5. To assess the role of women in corporate sustainability.

Research Methodology:

This paper is basically descriptive and analytical in nature. In this paper an attempt has been taken to analyse on Women Scavenger in Indian Society. The data used in it is purely from secondary sources in the form of article published in the journals, magazine and research papers according to the need of this study

Introduction:

Sustainable development involves balancing economic growth, social inclusion and environmental protection. It's a concept that recognizes the interconnectedness of social, economic, and environmental issues and aims for a future where humanity and the planet can thrive together. Women in leadership refers to the participation of women in position of power and decision making. It's an important part of increasing gender equality and societal transformation. Sustainable development aiming for progress that meets presents needs without compromising future generations and women's leadership are intrinsically linked with women's empowerment and equality crucial for achieving sustainable outcome. Today, women occupy leadership positions across various sectors including politics, business, and academia and ono- profit organizations. Women's in leadership role has been shown to have a positive impact on organizations and society.

Meaning:

Sustainable development means meeting the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs, balancing economics, social and environmental factors.

Definition:

Sustainable Development:

According to Bruntland Commission, "Development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.

Women's leadership:

According to Marilyn Loden, Sally Helgesen and Helen Fisher, "Women's Leadership defined as the participation of women in positions of ower and decision-making."

Sustainable Development:

Three Pillars of Sustainable Development:

Sustainable development is often describe as having three interconnected pillars:

1. **Economic Sustainability:**
   Ensuring economic growth that is fair, equitable and doesn't lead to exploitation or environmental damage
2. **Social Sustainability :**
   Promoting social wellbeing, equity and inclusion, ensuring everyone has access to basic needs and opportunities.
3. **Environment Sustainability:**

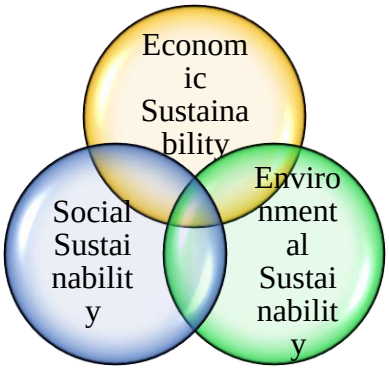

Protecting and preserving the natural environmental and its resources for future generations.

Women and Sustainable Development Goals:

❖ **Why Women's Leadership Matters for Sustainable Development?**

A. Gender Equality as a Key Driver:

Sustainable development goals (SDGs) recognize that gender equality is not only a fundamental human right but also a critical factor for achieving all other goals.

B. Women's Unique Roles and Perspectives:

Women often have a disproportionate burden in managing resources, caring for families, and addressing local challenges, making their leadership invaluable in developing sustainable solutions.

C. Empowerment and Participation:
When women are empowered and have equal opportunities to participate in decision-making, it leads to more effective and equitable outcomes.

D. Addressing Inequalities:
Women's leadership can help address inequalities in access to resources, education, healthcare, and economic opportunities, which are crucial for sustainable development.

E. Climate Action and Environmental Protection:
Women are often at the forefront of grassroots movements for environmental protection and climate action, and their leadership can help ensure that these efforts are effective and inclusive.

F. Economic Growth and Innovation:
When women are empowered to participate in the economy, it leads to greater economic growth and innovation, which are essential for sustainable development.

Examples of Women's Leadership in Sustainable Development:

G. Environmental Activism:
Women have played a pivotal role in conservation movements and advocating for environmental protection.

H. Local Governance:
Women's participation in local government can lead to more effective and responsive governance, which is essential for sustainable development.

I. Food Security:
Women are key players in food production and food security, and their leadership can help ensure that food systems are sustainable and equitable.

J.Business and Entrepreneurship:
Women-owned businesses can drive innovation and create jobs, contributing to sustainable economic growth.

Challenges:

1. **Gender Inequality:** Despite their important roles, women face significant challenges in accessing leadership positions and resources.
1. **Discrimination and Violence:** Women and girls are often subjected to discrimination and violence, which hinders their ability to participate in sustainable development efforts.
2. **Opportunities for Empowerment:** Investing in women's education, health, and economic opportunities is crucial for unlocking their potential as leaders and driving sustainable development.
3. **Promoting Gender Equality:** Creating a more equitable and inclusive society is essential for achieving sustainable development.
4. **Supporting Women Leaders:** Governments, organizations, and businesses need to actively support women's leadership in sustainable development efforts.

Policy Framework Supporting Women's Leadership In Sustainability: A robust policy framework supporting women's leadership in sustainability requires a multi-pronged approach, including mainstreaming gender into all policies, ensuring women's representation in decision-making, and fostering inclusive green economies that empower women. Policies should address gender inequalities while considering the intersection of gender with other forms of inequality (e.g., race, class, disability).Ensure that all government departments and agencies integrate gender considerations into their policies, budgets, procurement, and regulatory initiatives. Design and implement green recovery measures that take gender considerations into account, particularly in light of the disproportionate impact of the COVID-19 pandemic on women. Ensure that women, youth, vulnerable, and disadvantaged societal groups' voices are represented in environmental decision-making.

Role of Women in Corporate Sustainability:

Women play a crucial role in corporate sustainability by influencing decision-making, promoting diverse perspectives, and driving innovation in environmental and social responsibility initiatives, ultimately contributing to a more equitable and sustainable future. Here's a more detailed look at the role of women in corporate sustainability:

1. **Broader Stakeholder Engagement:**
   Women in leadership positions can help companies better understand and address the needs of diverse stakeholders, including female consumers and employees, leading to more inclusive and sustainable practices.
2. **Increased Innovation:**
   Diverse teams, including women, are more likely to generate innovative solutions to complex sustainability challenges.
3. **Improved Risk Management:**
   Women's perspectives can help identify and mitigate risks related to social and environmental issues, leading to more robust and sustainable business strategies.
4. **Environmental Sustainability:**
   Women are often at the forefront of environmental initiatives, such as promoting renewable energy, reducing carbon emissions, and conserving natural resources.
5. **Economic Development:**
   Women's empowerment and economic inclusion are critical for achieving sustainable development, and women can play a vital role in driving economic growth and creating jobs.
6. **Education and Skills Development:**
   Women can advocate for access to quality education and skills training, empowering future generations to address sustainability challenges.

Conclusion:

Sustainable Development and Women's Leadership is that achieving sustainability requires inclusive leadership, and women play a crucial role in driving social, economic, and environmental progress. Their participation in leadership positions leads to more equitable policies, stronger community resilience, and innovative solutions to global challenges. Empowering women through education, economic opportunities, and political participation ensures that sustainable development goals (SDGs) are met effectively. Governments, organizations, and society must continue to break barriers, promote gender equality, and invest in women-led initiatives for a more sustainable and just future. Women Participation in corporate governance is crucial for achieving sustainable and ethical business practices

Reference:

1. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S095965262031324X
2. https://www.unwomen.org/en/news/in-focus/women-and-the-sdgs
3. Goals 5 gender equality-UN-Women
4. Unlocking Women's Sustainability Leadership Potential: Perceptions of contributions and challenges for women in sustainable development.- Xoco.A.Shinbrot, Kate Wilkins, Ulrike Gretzel and Gillian Bowers.
5. United Nation Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women.
6. Journals: Volume 20 issue 1 – Gender diversity and corporate sustainability performance: empirical evidence from India.- Ritu Pareek, Tarak Nath Sahu, Arindam Gupta.-ISSN-073-1954

"The Moral Code of AI: Ethics, Fairness, and Social Responsibility"

Divya Rani.N
Assistant Professor,
Department of Computer Science, University Constituent College, Bengaluru North University, Lingarajapura, Bengaluru
Yashwanth Reddy P R
Assistant Professor,
Department of Computer Science, University Constituent College, Bengaluru North University, Lingarajapura, Bengaluru

Abstract:

With technological developments occurring at such a fast rate, artificial intelligence (AI) has emerged as the key driver of the modern world. It is shaping sectors like healthcare, education, and services. While AI has the power to lead human prosperity, it also poses challenges to morality, ethics, responsibility, and accountability. With AI systems increasingly becoming dominant in decision-making strategies, discourse on trust and ethical AI design has been a priority. Whereas existing frameworks put a lot of focus on algorithmic fairness and bias reduction, these are circumscribed in solving for AI's societal implications at large and indifferent disposition.

Socially Responsible AI Algorithms are discussed in this paper with a view to prioritizing that AI systems be ordered based on transparency, accountability, and ethical integrity. We present a structured framework that not only identifies goals for responsible AI but also delivers practicable strategies for achieving them. By the integration of fairness, defences, and mitigation techniques, we seek to guarantee that AI systems contribute to the welfare of society without imposing negative unforeseen impacts. Our research underscores the importance of balancing the development of AI with human brains and ethics for building sustainable trust between society and technology.

Keywords: Artificial Intelligence, Morality, Ethics, Intelligence, Accountability, Social Responsibility

Introduction

Artificial Intelligence (AI) has developed very quickly from the theoretical to the revolutionary domain, influencing numerous aspects of modern living. From medicine and education to business, finance, and the government, AI has had stupendous influences on human society. In spite of that, although AI comes with many benefits, like increased efficiency, automation, and decision-making, it also poses important ethical, moral, and societal issues. The increasing deployment of AI systems has raised issues regarding their fairness, responsibility, and potential dangers, especially the application of decision-making algorithms, data bias, and unforeseen results.

The field of AI ethics has developed as a response to the difficulties since issues surrounding algorithmic fairness, transparency, and accountability have emerged. Researchers and technologists are still constructing responsible AI, but their solutions to date have been narrowly focused on particular technical tasks like classification and scoring algorithms. To establish long-term trust between society and AI, however, it is necessary to take a more systemic approach that takes AI's social responsibility into account more broadly.

Among the central areas of contention is superintelligence, which poses philosophical and technical issues regarding AI's potential for awareness and ethics. With the application of AI in industries growing, its implications range from operational effectiveness to concerns of digital inequality, lay off, and privacy. The reports show that most AI experts have complained about the ethics of their work, prompting more activism and demands for more regulations in AI research.

This paper presents an integrated framework of socially responsible AI algorithms (SRAs), with the aim of outlining the principles, aims, and machinery required for AI ethics. On the basis of business ethics and corporate social responsibility theory, this paper presents an organized

framework for AI ethics and highlights the production of AI systems that are just, open, accountable, and value-based. Our research would close the gap between current AI fairness research and a broad base of knowledge concerning AI's responsibility to defend, educate, and avoid harm to persons and society.

Review of Literature

United Nations (2022), "Principles for the Ethical Use of Artificial Intelligence in the United Nations System": This report establishes underlying principles for AI ethics in the UN, emphasizing fairness, safety, privacy, and sustainability to guarantee that AI technologies respect human rights and dignity.

MITRE Corporation (2021), "Actionable Ethics for Fairness in AI": The report introduces the concept of "ethical debt," emphasizing the effects of deploying AI systems without proactive ethical thinking, and offers practices to avoid potential biases and unfair results

McGraw, D.K. (2023), "Ethical Responsibility in the Design of Artificial Intelligence (AI) Systems": This paper sets out the ethical responsibilities of AI designers, with philosophical underpinnings analyzed and recommendations for dealing with uncertainty and social implications involved in AI development.

IBM (2022), "Everyday Ethics for Artificial Intelligence": IBM sets out five pillars of ethical AI—Explainability, Fairness, Robustness, Transparency, and Privacy—providing a framework for ethical AI development, deployment, and usage.

Defense Innovation Board (2019), "AI Principles: Recommendations on the Ethical Use of Artificial Intelligence by the Department of Defense": This white paper sets out ethical principles for the use of defence AI, prioritizing responsibility, equitability, traceability, reliability, and governability to ensure that AI use is consistent with ethical and legal requirements.

UNESCO (2021), "Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence": UNESCO publishes the world's first international norm on AI ethics, emphasizing values of transparency, fairness, and human oversight to ensure human rights and dignity in the use of AI.

Floridi, L., & Cowls, J. (2019), "A Unified Framework of Five Principles for AI in Society": A proposed ethical framework that is a combination of bioethics principles—beneficence, non-maleficence, autonomy, and justice—and includes an AI-specific one of explicability as a way to lead the correct integration of AI into society.

World Economic Forum (2018), "How to Prevent Discriminatory Outcomes in Machine Learning": This white paper makes suggestions on how to avert and counter discrimination in machine learning to facilitate active inclusion, fairness, transparency, and amends in designing and using AI systems.

Objectives

- To Establish Ethical AI Guidelines – Develop basic ethical guidelines such as fairness, transparency, responsibility, privacy, and security within the development and application of AI systems.
- To Advance Fairness and Avoid Bias – Discover and handle biases in AI systems to facilitate fairness and avert discrimination toward any individual or group.
- To Improve Transparency and Explainability – Create AI systems that can give a good explanation of their decisions so that they can provide confidence and insight to users.
- To Promote Accountability and Governance – Establish regulators', developers', and organizations' duties and responsibilities in such a way that AI would be used responsibly and ethically.
- In Order to Enhance AI Safety and Reliability – Create infrastructures to secure and protect AI systems, preventing risks and damage.
- In order to implement human-centred AI, ensure that AI technologies enhance human capacities, protect human rights, and stimulate overall well-being instead of outright substituting for human decision-making.

- To Progress AI for Social Good – Investigate and deploy AI technologies in support of solutions to global problems, including climate change, health enhancement, and universal access to technology.

Manipulative AI

Artificial Intelligence (AI) has revolutionized multiple sectors relatively quickly, yet its ethical features are now most important. Though the private sector was allowed to control and sell the users' data responsibly, most companies turned to moneymaking models instead of ethical ones. Therefore, the government's turn has come now to bring standard guidelines to the table to counter the manipulative application of AI.

India, like any country, must take a cue from the establishment of antitrust laws, which were implemented to stop monopolistic practices and protect consumer interests. The same law must be established in the domain of AI such that AI-driven data collection is transparent and equitable and maintains user privacy.

AI and Data Exploitation

One of the most notorious examples of AI manipulation is the Cambridge Analytica-Facebook data scandal (2016 US elections). Personal data was used to build user profiles and shape voter behaviour, and there were serious concerns about privacy breaches and digital ethics. AI is currently being used heavily in all industries, including gambling and gaming, where it exploits user biases to drive addiction and overspending.

Most businesses use AI systems to monitor users' online behaviour, studying individual tastes to influence consumers. It creates ethical concerns over how much AI should be allowed to interfere with humans' decision-making processes. AI needs to be created with care for safeguarding individual rights, maintaining data safety, and avoiding over-manipulation.

Privacy and Security Risks

With the rapid-digital enablement, personal data has never been more exposed. From Aadhaar, which is linked to banking on the web, almost all the fundamental services in the country need to be digitally verified. Data harvesting and monitoring evidence-based artificial intelligence also press down on those risks. Sophisticated facial recognition techniques, for example, can trail people and build sophisticated digital profiles, where there is every chance of being embezzled by corporations or official agencies.

It is the belief of experts that Indian privacy laws have not been able to match technological progress. Loopholes are present even after the release of the Personal Data Protection Bill (PDPB) to protect citizens' rights over their personal data. AI needs to be developed so that the individual's privacy takes top priority with properly defined protocols of data access, ownership, and permission.

Lack of Transparency in AI

Imaginably the largest challenge of AI ethics is a lack of transparency in decision-making. Numerous AI algorithms are "black boxes" because nobody has any idea how the algorithm reached the conclusion that it did. This kind of action gives people good reasons to suspicion, particularly if and when AI starts coming into serious areas like finance, health, and policing.

For example, when Apple launched its AI-powered credit card, reports emerged that women were being charged a greater interest rate than men, revealing the biased nature of some AI algorithms. AI itself does not know what fairness is—it simply considers past patterns, which have biases.

Challenges with AI Decision-Making

Bias and Discrimination: AI systems can eliminate existing social biases if they are trained on biased data.

Unexplainability: AI decision-making needs to be explainable and transparent to avoid unfairness.

Deficit of Trust: Without trust, user trust in AI-driven decisions will be lost, undermining its effectiveness in vital areas.

The Need for Ethical AI

In order to make sure that AI development remains within the parameters of ethics, the following principles need to be incorporated:

1. Protection of Privacy

User privacy information has to be protected to protect online, psychological, and individual safety. The AI platforms should be protected against cyber attacks for upholding people's trust.

2. Transparency and Accountability

The decisions by AI have to be explainable and accountable. Firms ought to clearly communicate how AI mechanisms function, and the users must receive detailed accounts of AI-related decisions.

3. Freedom and Autonomy

AI must exist to extend, not constrict. AI systems founded on fairness testing should be regulated to avoid permitting illegal tracking and profiling of individuals.

4. AI Models Based on Fairness

AI must be educated on comprehensive and unbiased datasets so that results become fair. An AI system must be regularly tested and updated to prevent gender, caste, or socio-economic bias.

Research Methodology

The research aims to examine the ethical, social, and legal aspects of artificial intelligence (AI) in terms of fairness, accountability, and responsibility. The research design is descriptive. It elaborates on the ethical issues, challenges, and governance of AI.

The research has been conducted on the basis of secondary data sources. The data have been gathered from various reliable and authoritative sources, such as:

- Government Reports and Policy Documents (e.g., NITI Aayog's AI Strategy, Personal Data Protection Bill)
- Research Papers and Journals (IEEE Xplore, Springer, ScienceDirect, Elsevier)
- Industry Reports by tech firms like Google, Microsoft, and IBM on AI ethics
- News Articles and Case Studies (e.g., Facebook-Cambridge Analytica data scandal, AI bias in credit scoring)
- Books and Online Publications on AI ethics and responsible AI

Overview

Artificial Intelligence (AI) is a revolutionary element in many fields, impacting decision-making, automation, and interactions between humans. With increasing evolvement in AI systems, the issues of ethics, fairness, and social accountability have come to the forefront. The fast growth of AI technology poses serious issues regarding data privacy, algorithmic bias, responsibility, and candidness.

This study examines the ethical code of AI, with arguments on the ethical principles that should govern the development and application of AI. It highlights how AI can be employed to enhance human advancement but pose a threat to society if utilized negatively. The increasing application of AI in medicine, finance, law enforcement, and social media has raised debates on data protection, disinformation, discrimination, and justice in decision-making.

One of the largest ethical AI problems is the untransparency of AI decision-making. AI algorithmic decisions are largely "black box" processes where users, even developers, cannot readily observe how decisions are reached. This non-transparency can release unpredicted bias, which perpetuates discrimination in employee hiring, lending, and police arrests.

Recommendations

1. Enrich the Ethical Frameworks with Case Studies

- Include real-world examples such as the Cambridge Analytica data scandal, AI-driven hiring biases, and facial recognition controversies to illustrate ethical dilemmas.
- Highlight India’s perspective on AI ethics, such as policies by NITI Aayog’s Responsible AI for All initiative or RBI’s regulations on AI in banking.

2. Address the Legal and Regulatory Challenges

- Compare AI legislation around the world, including GDPR (Europe), AI Bill of Rights (USA), and India's Data Protection Act, and decide the effect it has had on its application of fairness.
- Suggest India-centric AI ethics legislation given its varied socio-economic environment and data privacy requirements.

3. Suggest the Strategies for Ethical AI Implementation

- Suggest technical suggestions such as Explainable AI (XAI) to enhance the transparency of decisions.
- Advocate Fairness-aware Machine Learning algorithms to reduce AI system biases.

4. Highlight the AI's Role in Social Responsibility

- Discuss AI's impact on education, healthcare, and employment while ensuring equitable access and avoiding discrimination.
- Address ethical concerns in AI-powered surveillance and how it can be misused for social control.

5. Future Roadmap for Ethical AI Development

- Suggest a multi-stakeholder approach involving policymakers, developers, ethicists, and users to co-create ethical AI guidelines.
- Highlight how developing AI literacy courses should educate consumers and companies about their rights and roles.

References

1) United Nations. (2022). *Principles for the ethical use of artificial intelligence in the United qNations system*.
2) MITRE Corporation. (2021). *Actionable ethics for fairness in AI*.
3) McGraw, D. K. (2023). *Ethical responsibility in the design of artificial intelligence (AI) systems*.
4) IBM. (2022). *Everyday ethics for artificial intelligence*.
5) Defense Innovation Board. (2019). *AI principles: Recommendations on the ethical use of artificial intelligence by the Department of Defense*.
6) World Economic Forum. (2018). *How to prevent discriminatory outcomes in machine learning*.

Two Voices, One Struggle: A Comparative Analysis of *Walking with the Comrades and Hello Bastar*

Dr. Shitalbabu A. Tayade
Associate Professor & HOD
Department of English, RMD, Amravati.
Vikas Madhav Basvante
Research Scholar

Abstract

"Two Voices, One Struggle" discovers the multi-layered Naxalite movement in India through the distinct lens system of Rahul Pandita's "*Hello Bastar*" and Arundhati Roy's "*Walking with the Comrades*." Pandita, a journalist with personal draws to the region, offers a nuanced depiction of the struggle, highlighting the difficulties of life in Bastar and the inspirations of both the rebels and the state. Roy, a renowned writer and activist, espouses a more blatantly political approach, disapproving the state's role in continuing the struggle and advocating for a more just and equitable society. By comparing their diverse narrative tactics, writing styles, and political stances, this investigation reveals the complex nature of the Naxalite struggle and underlines the importance of understanding varied viewpoints in addressing multifaceted social and political matters.

Keywords: The Human Cost, The Role of the State, Two Voices, Distinct Perspectives

Introduction

The Naxalite movement, a decades-long rebellion in India, has been a source of both captivation and disagreement. Rooted in the rural struggles of the 1960s, the movement has evolved into a intricate and complicated battle, marked by fierceness, dogmatic creed, and the deep-seated objections of downgraded groups. Two prominent voices have arisen from this stormy landscape, offering distinct standpoints on the Naxalite struggle: Rahul Pandita's "*Hello Bastar*" and Arundhati Roy's "*Walking with the Comrades*." Pandita, a journalist with a individual connection to the region, provides a nuanced explanation of life in Bastar, apprehending the difficulties of the struggle and the understandings of those trapped in its conflict. His book, "*Hello Bastar*," is a touching and deeply own narrative that delves into the lives of normal people trapped in the whirlpool of the Naxalite movement, revealing the human cost of the struggle and the thoughtful effect it has on their lives. Pandita's direct experience in Bastar allows him to offer a nuanced thoughtful of the inspirations behind the Naxalite insurgence, discovering the objections of the downgraded groups and the role of the state in continuing the struggle. In disparity, Roy, a celebrated writer and activist, espouses a more blatantly political approach in "*Walking with the Comrades*," criticizing the state's role in continuing the struggle and advocating for a more just and equitable society. Her book is an influential and polemic review of the state's policies and the systemic disparities that fuel the Naxalite movement. Roy's perspective is well-versed by her deep-seated commitment to social justice and her firm credence in the need for fundamental modification. While both books delve into the Naxalite struggle, they offer discrete perceptions, reflecting the authors' experiences, writing styles, and political attitudes. This comparative analysis aims to explore these distinct voices, revealing the multilayered nature of the Naxalite movement and underlining the importance of sympathetic varied outlooks in addressing compound societal and radical subjects.

Both "*Hello Bastar*" and "*Walking with the Comrades*" transcend mere coverage, converting into influential Non-fictional narratives. Pandita's "*Hello Bastar*" is an emotional testimony to the human cost of conflict, interlacing together close representations of persons trapped in the conflict, their lives irreversibly changed by the fierceness. His prose, infused with a raw trustworthiness, arouses the intense tightness and ambiguity that infuses Bastar, while his happenstances with both Naxalites and those who oppose them reveal the complications of a struggle that challenges easy classification.

Roy's "*Walking with the Comrades*," on the other hand, delves into the philosophical bedrocks of the Naxalite movement, accurately separating its historic roots, its critique of the Indian state, and its idea for a more impartial society. Her writing, considered by a piercing intelligence and an ardent assurance to social impartiality, coerces the reader to challenge scratchy truths about the widespread disparities that fuel the rebellion. While Pandita's narrative explains through the lens of particular understanding, Roy's is a more hypothetical and diplomatically stimulating examination, revealing the movement's theoretical groundworks and its place within the wider landscape of Indian politics.
Both books, while written from diverse outlooks and with fluctuating notches of immersion, offer perceptive hints into the densities of the struggle and the human cost of conflict.

Two Voices, Distinct Perspectives

Rahul Pandita's *Hello Bastar*

Pandita, a Kashmiri journalist, takes the reader on an individual voyage into the heart of the struggle in Chhattisgarh. He recounts his understandings, concentrating on the lives of normal people trapped in the disagreement. His voice is that of an interloper seeking to comprehend the human cost of the Naxalite conflict. He accurately depicts the ruthlessness of the struggle, the anxiety and dislocation it has triggered, and the everyday struggles of those living in the shadow of viciousness. Rahul Pandita writes that "The Bastar story is a complex one, full of contradictions and ironies. It is a story of love and hate, of hope and despair, of life and death" (Pandita 12).

Arundhati Roy's *Walking with the Comrades*

Roy, a well-known writer and activist, implements a more diplomatically stimulating attitude. Her book is an influential arraignment of the state's role in continuing the struggle. Roy walks with the Naxalites, submerging herself in their philosophy and understanding their objections. She portrays them not as extremists, but as mutineers fighting for social justice and in contradiction of systemic cruelty. Her voice is that of a dedicated supporter, arguing for the Naxalites' right to be heard and understood. Arundhati Roy says that "The Naxalites are not terrorists. They are revolutionaries. They are fighting for the rights of the poor and the marginalized" (Roy 35).

One Struggle, Shared Ground

Notwithstanding, their discrete tactics, both Pandita and Roy congregate on the core struggle - the fight for justice, equality, and recognition for downgraded groups. Both authors depict the systemic disparities and inequalities that fuel the Naxalite movement. They highlight the deep-rooted poverty, landlessness, and lack of elementary facilities that plague the tribal inhabitants in the affected parts. Both books expose the historic inequalities and the state's negligence that have contributed to the increase of the Naxalite movement.

A Comparative Analysis

The title "Two Voices, One Struggle" sets the stage for an ironic comparative analysis that delves into the resemblances and alterations between the two narratives. It permits us to inspect the complications of the Naxalite movement from manifold outlooks, shedding light on the challenges of finding a solution and the human cost of the conflict.

The Human Cost

Both Pandita and Roy poignantly portray the human cost of the conflict. Pandita emphases on the dislocation, anxiety, and loss experienced by normal individuals trapped in the conflict. Roy highlights the losses made by Naxalites and the grief of their families. Pandita defines the forest as a "living, breathing entity. It is a source of life and sustenance for the people who live there. It is also a source of conflict" (Pandita 47).

The Role of the State

Both books analysis the state's role in spreading the struggle. Pandita points to the state's failure to address the objections of downgraded groups, leading to the upsurge of the Naxalites. Roy argues that the state's counter-insurgency actions are often ruthless and inconsistent, further fuelling the struggle. Roy states that "The state has a long history of violence against the people of Bastar. The Naxalites are a response to that violence" (Roy 102).

The Search for Solutions

Both Pandita and Roy show insights into thinkable resolutions. Pandita proposes that addressing the origin grounds of the struggle, such as poverty and disparity, is vital. Roy calls for a dogmatic resolution that recognizes the authentic objections of the Naxalites. Pandita states that "the truth is that the Naxalite movement is a symptom of a deeper malaise in Indian society. It is a symptom of the failure of the state to provide justice and equality for all its citizens" (Pandita 189).

Conclusion

Hello Bastar and *Walking with the Comrades* offer distinct yet balancing standpoints on the compound tapestry of struggle in Bastar. While Pandita's individual chronicle lightens the human cost of the conflict, present a nuanced understanding of specific struggles and the complications of the condition, Roy's polemic approach delivers a stark arraignment of the state's role in perpetuating ferocity and dispossession.

However, both works ultimately picture the boundaries of a binary understanding of the struggle. Pandita's depiction of the Naxalites as sufferers of state violence and Roy's analysis of the state's brutal tactics highlight the need for a more nuanced understanding of the battle's complications.

Ultimately, both books serve as strong reminders of the need for serious engagement with narratives of ferocity and confrontation. They encounter us to move outside simplistic narratives and engage with the lived understandings of those trapped in the conflict, urging us to question the main discourse and seek resolutions that prioritize harmony, justice, and the rights of all.

References

1. Roy, Arundhati. Walking with Comrades. Random House India, 2010.
2. Pandita, Rahul. Hello Bastar. Penguin Random House India, 2011.
3. Bhattacharya, Amit. The Naxalite Movement: A Historical and Political Perspective. Routledge, 2018.
4. Sahay, Alok. The Naxalites: A History of the Maoist Insurgency in India. HarperCollins Publishers India, 2017.
5. Das, Dipankar. The Politics of Development in India: A Study of the Naxalite Movement. Sage Publications, 2008.
6. Kumar, Radha. The Rise of the Naxalites: A Study of the Maoist Movement in India. Oxford University Press, 2013.
7. Chatterjee, Partha. The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories. Princeton University Press, 1993.
8. Spivak, Gayatri Chakravorty. The Post-Colonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues. Routledge, 1990.
9. Guha, Ramachandra. India After Gandhi: The History of the World's Largest Democracy. HarperCollins Publishers India, 2007.
10. Bose, Sugata. The Challenge of the Left: An Essay on the Indian Left and the Crisis of the Modern World. Oxford University Press, 2006.

Impact of Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana on Women Empowerment
(With Special Reference to Ujjain District of M.P.)

Dr Pankaj Maheshwari
Professor Govt College Tarana
Kanchan Nagrade Sasane
Asistant Professor Govt Madhav college Ujjain

Abstract

Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana (PMKVY), also known as the Pradhan Mantri Youth Training Program, is a skill development initiative scheme of the Government of India that aims to standardize and recognize skills. Under this initiative, trainees receive government certification and a monetary reward upon completing training, which helps them secure employment or start their own businesses. PMKVY was designed as a crucial measure to provide skill-based training to youth, allowing them to earn a livelihood and contribute to the nation's economic growth. This research paper attempts to analyze the implementation, impact, and progress of PMKVY in the Ujjain district of Madhya Pradesh, evaluating its role in skill development and employment generation.

Keywords: PMKVY, Skill Development, Employment Generation, Ujjain District

Introduction

The Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana (PMKVY) is the Ministry of Skill Development & Entrepreneurship's (MSDE) flagship outcome-based skill training scheme. The primary objective of this skill certification and incentive plan is to enable and mobilize a large number of Indian youths to participate in structured skill training programs, making them employable and financially independent. This scheme provides training in various sectors, evaluates candidates, and certifies their skills, thus bridging the gap between industry requirements and available workforce capabilities. PMKVY was launched as a pilot project in 2015 to encourage skill development by offering free short-term training programs with monetary incentives for successful candidates. During the pilot phase, approximately 19.85 lakh individuals were trained across the country. Encouraged by its success, the Union Cabinet approved

PMKVY 2.0 (2016-20) with an outlay of Rs. 12,000 crores. By October 31, 2021, over 109 lakh candidates had been trained nationwide. In January 2021, PMKVY 3.0 was introduced, incorporating insights from the previous phases and strengthening the role of District Skill Committees (DSCs) in identifying skill gaps at the local level.

Objectives of the Study

- To evaluate the effectiveness of PMKVY in enhancing skill development in Ujjain district.
- To assess the impact of PMKVY on employment generation in both urban and rural areas of Ujjain
- To analyse the level of awareness about PMKVY among the youth in Ujjain district.
- To identify challenges faced by trainees and training centres in the implementation of PMKVY.
- To provide recommendations for improving the effectiveness of the scheme.

Hypotheses

- H1: PMKVY has significantly contributed to employment generation in Ujjain district.
- H2: Awareness about PMKVY is lower among rural youth compared to urban youth in Ujjain.
- H3: The majority of PMKVY-trained individuals find employment within six months of certification.
- H4: Female participation in PMKVY training programs is significantly lower than male participation.

Literature Review

Sharma et al. (2020): Sharma and colleagues analyzed the impact of PMKVY on youth employment and productivity. Their study highlighted that skill development initiatives under PMKVY significantly increased employment rates in both urban and rural areas. The research found that post-training employment improved by 30%, particularly in technical and vocational sectors.

Singh (2019): Singh's research emphasized the empowerment of economically weaker sections through PMKVY. The study demonstrated that individuals who underwent training were more likely to secure stable jobs or start their businesses. Additionally, Singh pointed out that skill development initiatives played a crucial role in boosting self-employment opportunities, especially in semi-urban and rural regions.

Verma (2021): Verma conducted a study on the role of skill development programs in Madhya Pradesh, specifically evaluating the effectiveness of PMKVY. The study found that sectorspecific training modules contributed to a reduction in unemployment in the state. However, Verma also noted challenges such as low female participation and a lack of awareness regarding training opportunities, suggesting the need for more inclusive outreach programs.

National Skill Development Corporation (NSDC) Report:

According to the NSDC, PMKVY has played a pivotal role in bridging the skills gap by offering structured training programs in high-demand sectors. The report emphasized the need for continuous updates in training curricula to align with evolving industry needs and emerging job markets. Research Methodology This study adopts a mixed-method research approach, integrating both qualitative and quantitative methods to analyse the impact of PMKVY in Ujjain district.

The methodology includes:

Data Collection:

Primary Data: Structured surveys and interviews were conducted with trainees, trainers, and industry partners involved in PMKVY training programs in Ujjain. Secondary Data: Government reports, PMKVY official records, and research publications were reviewed to understand program implementation and outcomes.

Sampling Methodology: A stratified random sampling technique was used to select participants from different training centres. The sample consisted of 500 respondents, including 300 trainees, 100 trainers, and 100 industry representatives.

Data Analysis: Descriptive statistics were employed to examine enrolment trends, employment rates, and gender participation. Qualitative responses from interviews were analysed using thematic coding to understand challenges and suggestions for program improvement. Implementation of PMKVY in Ujjain District Ujjain, being one of the prominent districts in Madhya Pradesh, has actively participated in PMKVY, contributing to skill development and employment generation. The district has seen significant engagement in various skill sectors, with training centres operating under the scheme to facilitate workforce development. The scheme aims to provide employment-oriented skill training, helping youth secure jobs in both organized and unorganized sectors.

Key Phases of PMKVY

PMKVY 1.0 (2015-16): This phase introduced skill certification and monetary rewards to encourage youth participation in skill development programs. Under this initiative, candidates who completed training successfully were provided financial incentives. The program was implemented through the National Skill Development Corporation (NSDC) and sector-specific training providers.

PMKVY 2.0 (2016-2020): This phase expanded the scope of training, focusing on enhancing employability by providing free training and certification. The emphasis was on linking trained individuals with employment opportunities and industry partnerships.

PMKVY 3.0 (2020-21): Launched in January 2021, this phase focused on aligning training with industry demands, particularly in the post-pandemic job market. The role of District Skill Committees (DSCs) was enhanced to identify local skill gaps and ensure effective implementation at the district level.

Explanation of the PMKVY Statistical Analysis in Ujjain
Statistical Analysis The following table presents an overview of the number of candidates enrolled, trained, and certified under various phases of PMKVY in Ujjain district:

TABLE 1 DATA OF ENROLMENT AND CERTIFICATION FROM PMKVY 1.0 TO PMKVY 3.0

PMKVY Phase	Enrolled Candidates	Trained Candidates	Certified Candidates
PMKVY1.0	10,234	10,234	7,540
PMKVY 2.0	28,679	26,432	21,389
PMKVY 3.0	5,640	4,912	3,210

The data shows an increase in enrolment and certification under PMKVY 2.0, but a decline in participation in PMKVY 3.0, possibly due to the pandemic's impact and shifting job market demands.

The analysis provides a clear picture of how PMKVY has been implemented in Ujjain district, focusing on the number of candidates who enrolled, completed training, and received certification across different phases of the scheme.

PMKVY 1.0 (2015-2016):

- A total of 10,234 candidates enrolled in the scheme.
- All enrolled candidates completed training, but only 7,540 received certification (about 73.7% certification rate).
- The lower certification rate suggests that some trainees might not have cleared the final assessment, indicating a need for better preparation and support.

PMKVY 2.0 (2016-2020):

- Enrolment saw a sharp rise to 28,679 candidates, showing increased awareness and demand for skill training.
- 26,432 candidates completed training, and 21,389 were certified, reflecting a higher success rate (80.9%) compared to PMKVY 1.0.
- This increase could be attributed to improved training quality, better industry partnerships, and wider outreach.

PMKVY 3.0 (2021-Present):

- There was a decline in enrolment to 5,640 candidates, with only 4,912 completing training and 3,210 getting certified.
- The lower numbers can be linked to challenges such as the COVID-19 pandemic, which disrupted training schedules and job availability.
- Another factor could be the changing demand for skills, with a growing preference for digital skills over traditional vocational training.

Key Observations:

- Increased Participation in PMKVY 2.0: The jump in enrollment and certification in PMKVY 2.0 highlights the program's effectiveness in attracting more candidates and improving skill development efforts.
- Decline in PMKVY 3.0: The drop in numbers in the latest phase suggests the need for program modifications, possibly by integrating more digital and IT-based training courses.
- Impact of Certification: The certification rate plays a crucial role in determining employment opportunities. While PMKVY 2.0 had a better certification rate than PMKVY 1.0, challenges still exist in ensuring all trained candidates receive certification and secure jobs.
- Need for Industry-Relevant Skills: The evolving job market requires continuous updates in training courses to match industry needs. Traditional skills might no longer be in high demand, leading to reduced enrollments.
- The data suggests that PMKVY has been successful in training a large number of candidates in Ujjain, particularly in PMKVY 2.0. However, challenges such as declining participation,

the impact of COVID-19, and changing job demands must be addressed to ensure sustainable growth in skill development and employment opportunities.

Findings

- Increased Enrollment and Certification: The study reveals a significant rise in the number of candidates enrolling in PMKVY training programs in Ujjain district, especially during PMKVY 2.0.
- Decline in PMKVY 3.0 Enrollment: A noticeable decline in participation under PMKVY 3.0, likely due to the pandemic and evolving job market trends.
- Employment Outcomes: Many certified candidates successfully secured jobs, particularly in technical and vocational fields. However, job placement consistency remains a challenge.
- Gender Disparity: Male participants significantly outnumber female candidates, highlighting the need for more female-centric skill training programs.
- Age Group Trends: The majority of trainees fall within the ≤20 years age group, showing strong youth engagement in skill development.
- Sector-Wise Skill Development: Training programs in manufacturing, retail, and healthcare sectors have seen high participation and employment success.
- Challenges in Implementation: Key challenges include lack of awareness, limited posttraining employment opportunities, and inadequate industry partnerships.
- Role of District Skill Committees (DSCs): DSCs played an essential role in identifying local skill gaps, but their efficiency varied across training centers.
- Need for Continuous Curriculum Updates: Industry requirements are evolving, and training curricula need regular updates to stay relevant.
- Low Participation of Transgender Individuals: No reported transgender participation, indicating a need for more inclusive skill development programs.

Conclusion

- PMKVY has contributed significantly to skill development and employment generation in Ujjain district.
- The scheme has successfully trained thousands of candidates, but employment consistency remains a challenge.
- Female and transgender participation needs to be improved through targeted outreach programs. • More industry partnerships are required to ensure job placements and practical training opportunities.
- Awareness campaigns should be intensified to attract more youth, especially in emerging job sectors.
- The government should focus on updating training modules and introducing incentives for companies hiring PMKVY graduates.
- Overall, PMKVY has shown a positive impact, but sustained efforts and strategic improvements are necessary for long-term success.

Recommendations:

- Strengthen collaboration with local industries to ensure job placements for trained candidates.
- Enhance outreach programs to encourage female and transgender participation in training initiatives.
- Conduct awareness campaigns to inform youth about emerging job opportunities under PMKVY.
- Increase government funding and infrastructure support for training centers in rural areas.
- Develop more sector-specific training programs aligned with Ujjain's industrial growth.
- Improve the tracking and monitoring system for trainees post-certification to measure job retention.
- Introduce soft skills training alongside technical skills to enhance employability.

- Partner with educational institutions to integrate skill-based courses into academic curriculums.
- Encourage self-employment initiatives by providing micro-loans and mentorship for PMKVY graduates. Regularly update training modules to match evolving job market requirements. Overall, the Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana has played a crucial role in transforming skill development in Ujjain district. Continued efforts and policy refinements can further enhance the impact of the scheme, ensuring sustainable employment opportunities for the youth.

References:

1. Sharma, R. et al. (2020). Impact of PMKVY on Youth Productivity. ResearchGate.
2. Singh, A. (2019). Skill Development and Economic Growth in India. Journal of Development Studies.
3. Verma, P. (2021). PMKVY in Madhya Pradesh: Challenges and Opportunities. Economic Policy Review.
4. National Skill Development Corporation (NSDC) Report. (2022). Bridging the Skills Gap in India: PMKVY's Role in Workforce Development.
5. Government of India. (2021). PMKVY Implementation Report. Ministry of Skill Development & Entrepreneurship.
6. World Bank. (2019). Skill Development Initiatives in Developing Nations. World Bank Publications. • Agarwal, S. (2020). Vocational Training and Employment Generation in India. Journal of Economic Perspectives.
7. Kumar, R. & Mehta, P. (2018). The Role of Public-Private Partnerships in Skill Development. International Journal of Vocational Studies.
8. Mukherjee, A. (2017). Women Empowerment through Skill Development Programs in India. Social Change Review.
9. Basu, D. (2021). Challenges in Implementing PMKVY at the District Level: A Case Study of Madhya Pradesh. Indian Journal of Public Policy

भारत में महिला उत्पीड़न की रोकथाम, संरक्षण और समाधान

डॉ. विजय कुमार शाक्य
सहायक प्राध्यापक, प्राणीशास्त्र
शासकीय संजय गांधी स्मृति स्नातकोत्तर महाविद्यालय, गंज बासौदा

प्रस्तावनाः

भारतीय परंपरा के प्राचीन काल से पुरुषों और महिलाओं को जीवन के सभी पहलुओं में बराबर का दर्ज़ा देकर सम्मानित किया गया है। हमारी संस्कृति के अनुसार नारी परिवार व समाज की अस्मिता है। इसलिए हमारे पूर्वजों ने इसे संभालकर रखने तथा इसके संरक्षण पर जोर दिया, जिसके अंतर्गत संध्याकाल में परिवार के सभी लोग मिलकर संध्या आरती करें, साथ में भोजन तथा कुछ मूल्यपरक बातें आदि शामिल थे। जहां तक देष में महिलाओं की सुरक्षा का सवाल है, कानून तो हैं, लेकिन इन्हें दरकिनार कर लगातार अपराध होते रहे हैं। वर्ष 2009 में सीबीआई के अनुमान के मुताबिक 30 लाख लड़कियों की तस्करी की गई, जिसमें से 90 फीसदी देह–व्यापार में धकेल दी गई। नेषनल क्रइम ब्यरो का कहना है कि 1971 से 2012 के बीच दुष्कर्म के मामलो में 880 फीसदी बढ़ोतरी हुई है। गत तीन वर्षों में कन्या भ्रूर्ण हत्या के 1.2 करोड़ मामले दर्ज हुए हैं। एमनेस्टी इंटरनेशनल की रिपोर्ट के मुताबिक दुनिया में हर 15 सेकंड में एक महिला मारपीट या किसी प्रकार के अत्याचार का श्किार होती है। हर साल करीब 7 लाख महिलाएं दुष्कर्म की पीड़ा झेलती हैं। रिपोर्ट का दुखद पहलु यह है कि 40 प्रतिषत भारतीय महिलाएं पति की प्रताड़ना का षिकार बनती हैं। यह आकड़ा तो तब है जव घरेलु हिंसा व यौन शोषण के 50 प्रकरणों में से एक हि पुलिस तक पहुचता है। भारत में तो भ्रूर्ण हत्या, बाल–विवाह, दहेज, सती, देवदासी, और विधवाओं के प्रति हेय–दृष्टि जैसी पुरातन परम्पराओं के नाम पर नारी दासता के पत्रों पर हर रोज प्रताड़ना की नई कहानी लिखी जाती है। महिला अधिकारों के लिए लड़ने वाली एक अंतरराष्ट्रीय संस्था का सर्वे बतता है कि भारत महिला अपराध के लिए दुनिया में चौथे नबंर का सबसे खतरनाक देष है। समाज में महिलाओं की सुरक्षा को सुनिश्चित करने में एक अन्य महत्वपूर्ण कारक सरकार की प्रभावशीलता है। इसे अलावा अपराधियों के विरूद्ध सख्त कार्यवाही का कानून लागू होना आवश्यक है। तथापि हमें सबसे महत्वपूर्ण तथ्य यह समझना है कि सामाजिक बुराईयों का मूल कारण मानवीय मूल्यों का पतन है । जिसके कारण बर्बर बलातकार, स्त्रियों पर तेज़ाब फेंके जाने, बलात्कार के बाद ख़ौफनाक हत्याए, घरेलु हिंसा और प्रताड़नाए जैसी घटनाएँ आम हो गयी हैं। महिलाएं देष में कहीं भी स्वंय को पूरी तरह सूरक्षित नही पा रही हैं। आखिर इसके कारण क्या है ? क्यो हो रहा है महिलाओं के प्रति अत्याचार ? क्या यह पुरूषवादी दृष्टिकोण का घोतक है ? क्या यह पारिवारिक संस्कारों के अभाव में हो रहा है ? क्या यह समाज में बढ़ रही अपराध प्रवृत्ति का परिणम है? या रहन–सहन, खान–पान और पहनावें में हुए परिवर्तन के कारण है ? शराब और नषे की लत भी इसके लिए जिम्मेदार है या फिर चारों तरफ परोसी जा रही अश्लीलता इसके लिए जिम्मेदार है? या फिर लचर कानून, कमजोर प्रशसन, भ्रष्ट पुलिस और न्यायालय में कठोर दंड के प्रावधान के न होने, देर से सजा मिलने से बेखौफ होते अपराधियों और सरकारों की संवेदनहीनता के कारण ऐसा हो रहा है ? सभी के लिए एक प्रष्न चिन्न है कि आखिर इस आपराधी प्रवृति को कैसे रोकें ? कुल मिला कर यह कहा जा सकता है कि महिलाओं की सुरक्षा कानून बनाकर तो बिलकुल नहीं की जा सकती । कानून तो है परंतु साथ हि महिलाओं के प्रति समाज में सम्मान का भाव होना आवष्यक है । इसके लिए सहयोगी उपाय के रूप में महिलाओं के केवल दैहिक बोध को प्रदर्षित करने वाली सभी प्रकार की अभिव्यक्तियों और साधनों को नियंत्रित करना होगा। इसमें मीडिया और साहित्य की भूमिका और भी महत्वपूर्ण है । हम में से हर एक को आगे आना है और अपनेपन की भावना, मिल कर रहने के मनोभाव व सेवा के लिए प्रतिबद्ध रहने के आध्यात्मिक मूल्यों को पोषित करना है जो कि एक स्वस्थ, खुशहाल और सामजस्यपुर्ण समाज बनाने का मूलभूत आधार है।

कीवर्डः प्रताड़ना, घरेलु हिंसा, महिला सुरक्षा, अत्याचार, मीडिया और साहित्य, पारिवारिक संस्कारों

घरेलू हिंसा के मुख्य कारण क्या हैं ?

हमारे समाज में बेटी के पैदा होने से ही उसके साथ भेद–भाव होना शुरू हो जाता है. उसकी स्वतंत्रता को कुचल देना भारतीय पुरुषों की आदत रही है। कहीं अगर वह अपनी आजादी और अस्तित्व के लिए आवाज उठाती है तो उसके साथ गलत व्यवहार और मारपीट कर उसे चुप करा दिया जाता है। दिल्ली स्थित एक सामाजिक संस्था द्वारा कराये गये अध्ययन के अनुसार भारत में लगभग पांच करोड़ महिलाओं को अपने घर में ही हिंसा का सामना करना पड़ता है। इनमें से मात्र 0.1 प्रतिशत ही हिंसा के खिलाफ रिपोर्ट लिखाने आगे आती हैं। पालन–पोषण में पितृसत्ता अधिक महत्व रखती है इसलिए लड़की को कमजोर तथा लड़के को साहसी माना जाता है। लड़की स्वातंर्त्य व्यक्तित्व को जीवन की आरम्भ अवस्था में ही कुचल दिया जाता है। एक आंकड़े के मुताबिक भारत में हर तीन मिनट पर महिला के खिलाफ हिंसा से संबंधित एक मामला दर्ज होता है । हर दिन दहेज से संबंधित 50 मामले सामने आते हैं तथा हर 29 वें मिनट पर एक महिला के साथ बलात्कार होता है । वैश्विक स्तर पर हर 10 महिलाओं में एक महिला अपने जीवन में कभी न कभी शारीरिक या यौन हिंसा का शिकार होती है नई दिल्ली। सत्यमेव जयते के रविवार को प्रसारित शो में बालीवुड में मिस्टर परफेक्ट के नाम से पहचाने जाने वाले आमिर खान ने घरेलू हिंसा के मुद्दे को उठाया और शो के दौरान आमिर ने कुछ आंकड़े भी पेश किए। नेशनल फैमिली हेल्थ सर्वे के मुताबिक देश में 40 फीसदी औरतें घरेलू हिंसा की शिकार हैं। हर दूसरी महिला घरेलू हिंसा की शिकार है। युगातर की रिपोर्ट के मुताबिक 84 फीसदी महिलाएं किसी न किसी तरह से घरेलू हिंसा की शिकार हैं। सरकार द्वारा घरेलू हिंसा और महिला संरक्षण कानून परिवार के भीतर रहने वाले पुरुषों के इसी स्वभाव पर अंकुश लगाने के उद्देश्य से ही लागू किया गया है । यूनाईटेड नेशन्स की एक रिपोर्ट के अनुसार भारत में दो तिहाई महिलाएं हिंसा का शिकार हैं. 2009 में राष्ट्रीय परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण की एक रिपोर्ट के मुताबिक देश में 40 फीसद महिलाएं रोज किसी ना किसी बहाने पति की मारपीट का शिकार होती हैं. संयुक्त राष्ट्र की रिपोर्ट के मुताबिक दुनिया भर में हर दस में से छह औरतों की यही कहानी है जो घरेलू हिंसा की शिकार होती हैं. ज्यादातर मामलों में वे महिलाएं अपने पति या करीबी साथी के जरिए की गई हिंसा की शिकार होती हैं. भारत में करीब 37 प्रतिशत महिलाएं अपने पतियों की वजह से घरेलू हिंसा का शिकार होती हैं. ये आंकड़े भारत सरकार के राष्ट्रीय परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण के हैं.

भारत में घरेलू हिंसा के प्रमुख कारण :

1. समतावादी शिक्षा व्यवस्था का अभाव : हमारे पुरुष प्रधान समाज में लड़कियों की शिक्षा को न्यूनतम महत्व दिया जाता है । शहरी क्षेत्रों में तो फिर भी हालत बेहद महत्वपूर्ण ढंग से परिवर्तित हुए है, जिसके फलस्वरूप लड़कियां भी अब अपने पैरों पर खड़ी हो, पुरुषों के ही समान सशक्त बनने लगी हैं । लेकिन ग्रामीण इलाकों में आज भी लड़कियां शिक्षा और जागरुकता से वंचित हैं । इसके अलावा हमारे परिवारों में पितृसत्ता अत्याधिक महत्व रखती है । इसीलिए यहां माता–पिता के घर में भी लड़कियों से ज्यादा लडकों को महत्व दिया जाता है । आज भी ग्रमीण परिवेष में यही भ्रती है कि पुरूष घर के वाहर जा कर धन अर्जन का कार्य करेगें एवं महिलाए घर के अंदर हि रहेंगी और बिना षिक्षा प्राप्त किये घर की चारदीवारी में रहकर ही घर के कार्य करेंगी ।

2. शराब की लत : शराब की लत से व्यक्ति के शारीरिक या मानसिक स्वास्थ पर बहुत विपरीत असर पढ़ता है । इसकी लत व्यक्ति को कुछ भी करने के लिए विवश कर देती है । वह सही या गलत की फिक्र किए बगैर छोटे से झगडें में ही अपनी पत्नी पर हाथ उठाने और उसके साथ मारपीट करने पर उतारू हो जाता है ।

3. इलेक्ट्रानिक मीडिया का दुष्प्रभाव : वर्तमान मीडिया द्वारा जो सामग्री आज जनता के सामने परोषी जा रही है उसका नकारात्मक प्रभाव पुरूष और महिलाओं पर पढ़ रहा है । इस सामग्री को देख देख कर इस पीढ़ी को अपराध करने के नये–नये तरीके और उन अपराधों से बचने के समाधन नजर आने लगे हैं । टी.बी. पर प्रसारित होने वाले धरावाहिकों से पुरूष एवं महिलाओं को आपराध की ओर बढ़ाने में महत्वपूर्ण भूमिका अदा की है ।

4. महिला के चरित्र पर संदेह करना : प्रचीन काल से हि महिलाओं को उपभोग की वस्तु समझा जाता रहा है । नारि के प्रति सदैव ही दसीयों के समान व्यवाहर किया गया । इसी के चलते पुरूष यदि अपने

पति के अलावा किसी दुसरे पुरूष से बात करती पायी जाये या अधिक समय तक घर से बाहर रहती है तो निःसदेह ही इसके चलते महिला के चरित्र पर सदेंह किया जाता है । जो कि सर्वथ अनुचित है ।

5. महिला को स्वावलम्बी बनने से रोकना : पुरुष वर्ग महिलाओं को अपने अधीन रखने में ही विश्वास रखता है. उसे आर्थिक तौर पर आत्म–निर्भर बनने से रोकना महिला के खिलाफ हिंसा को जन्म देता है।

महिलाओं के प्रति घटित होने वाले अपराधों के उदाहरण

(1) शारिरिक हिंसा

1.मारपीट करना
2.थप्पड़ मारना
3.ठोकर मारना
4.दांत से काटना
5.लात मारना
6.मुक्का मारना
7.धकेलना
8.किसी अन्य रीति से शारीरिक पीड़ा या क्षति पहुँचाना

(2) लैंगिक हिंसा

1.बलात लैंगिक मैथुन
2.अश्लील साहित्य या कोई अन्य अश्लील तस्वीरों या को देखने के लिए विवश करना
3.दुर्व्यवहार करने, अपमानित करने, अपमानित या नीचा दिखाने की लैंगिक प्रवृत्ति का कोई अन्य कार्य अथवा जो प्रतिष्ठा का उल्लंघन करता हो या कोई अन्य अस्वीकार्य लैंगिक प्रकति का हो।

(3) मौखिक और भावनान्तम हिंसा

1.अपमान
2.गालियॉ देना
3.चरित्र और आचरण पर दोषारोपण
4.पुत्र न होने पर अपमानित करना
5.दहेज इत्यादि न लाने पर अपमान
6.नौकरी करने से निवारित करना
7.नौकरी छोड़ने के लिये दबाव डालना
8.घटनाओं के सामान्य क्रम में किसी व्यक्ति से मिलने से रोकरना
9.विवाह नहीं करने की इच्छा पर विवाह के लिये विवश करना
10.पसंद के व्यक्ति से विवाह करने से रोकना
11.किसी विशेष व्यक्ति से विवाह करने के लिए विवश करना
12.आत्महत्या करने की धमकी देना
13.कोई अन्य मौखिक या भावनात्मक दुर्व्यवहार

(4) आर्थिक हिंसा

1.बच्चों के अनुरक्षण के लिये धन उपलब्ध न कराना
2.बच्चों के लिए खाना, कपड़े और दवाइयॉ उपलब्ध न कराना
3.रोजगार चलाने से रोकना अथवा उसमें विघ्न डालना
4.रोजगार करने के अनुज्ञात न करना
5.वेतन पारिश्रमिक इत्यादि से आय को ले लेना
6.वेतन पारिश्रमिक उपभोग करने का अनुज्ञात न करना
7.घर से निकलने को विवश करना

महिलाओं के प्रति वढ़ते अपराधों को नियंत्रित करने हेतु सुझाव :

1. महिलाओं का सक्षर होना : सदियों से चली आ रही रूढ़ीवादी परम्पराओं को त्याग कर अब महिलाओं को भी पुरूष के समान षिक्षा प्राप्त कर ज्ञान–वान वनना होगा । षहरी क्षेत्रों को छोड़ दे तो ग्रामीण क्षेत्रों में आज भी षिक्षा की स्थिति दैनीय है ।

साक्षरता दर 1951–2011

बर्ष	महिला साक्षरता प्रतिषत में	पुरूष साक्षरता प्रतिषत में	साक्षरता दर में स्त्री पुरूष अंतर प्रतिषत में
1951	08.86	27.16	18.30
1961	15.35	40.40	25.05
1971	21.97	45.96	23.99
1981	29.76	56.38	26.62
1991	39.29	64.13	24.84
2001	54.16	75.26	21.10
2011	65.46	80.00	14.54

2.महिलाओं के प्रति पुरूषों की सोच में परिवर्तन लाया जाये।

3.महिलाओं में महिला अधिकारों के प्रति चेतना उत्तपन्न की जाये।

4.दहेज जैसी कुरूतीयों पर प्रभावी नियंत्रण लगाया जाये।

5.महिलाओं के प्रति दोहराए जाने वाले अपराधों के लिये कठोर सजा का प्रावधन किये जाये।

6.सामाजिक एवं आर्थिक द`ष्टि से महिलाओं को अत्मनिर्भर बनाया जाये।

7.महिला अधिकारों का हनन~ रोकने, उन्हे सामाजिक न्याय दिलाने के लिये अंतराष्टीय महिला अधिकार आयोग, राष्टीय महिला अधिकार आयोग, राज्य महिला अधिकार आयोग, जिला महिला अधिकार आयोग आदि का गठन कर महिला अधिकारों को संरक्षण प्रदान करना।

8.महिला सषक्तिकरण से संबधित नीति, योजनाओं व कानूनों को पूरी निष्ठा, ईमानदारी एवं सक्रियता से लागू किया जाये।

9. भारतीय दण्ड संहिता के अनुसार महिलाओं के विरूद अपराध करने पर धारा 376 बलात्कार, 363–376 अपहरण, 302, 304बी हत्या एवं दहेज हत्या, 498ए षारीरिक एवं मानसिक प्रताड़ना, 509 यौन उत्पीड़न, 366बी 21 बर्ष से कम उम्र की लड़की को भगाने आदि कई धाराओं को पूर्ण ईमानदारी एवं तत्परता के साथ लागू किया जाये।

10.महिलाओं को भी पुरूषों के समान रोजगार एवं सेवा के समान अवसर उपलब्ध कराये जाये।

11.महिला न्यायालयों की अलग स्थापना कर सभी केस षीघ्र सुलझाये जाये।

12. लचर कानून, कमजोर प्रषासन, भ्रष्ट पुलिस, न्यायालय से दोषियों को देर से सजा मिलना और अपराधियों का बेखोफ होकर बाहर घूमना दूसरे व्यक्तियों को भी अपराध करने का बढ़ावा प्रदान करता है। इन सभी व्यवस्थओं को सुधार कर महिलाओं को सुरक्षित करने में सहयोग मिलेगा।

निष्कर्ष :

महिलाओं के विरूद हिंसा तथा बढ़ते अपराधों के कारण आज परिवार हि नही समाज भी विखंडित हो रहा है। यूएन वर्ल्ड पॉपुलेशन फंड और इंटरनेश्नल सेंटर फॉर रिसर्च ऑन वुमन की ताजा रिपोर्ट के नतीजे शर्मसार करने वाले हैं। देश के सात राज्यों में किए गए इस सर्वे की रिपोर्ट बताती है कि आज भी 10 में से 6 पति पत्नी के साथ हिंसक व्यवहार करते हैं। रिपोर्ट में 60 फीसद पुरुषों का यह स्वीकार करना कि वे अपनी पत्नी के साथ हिंसक बर्ताव करते हैं, स्त्रियों के भावनात्मक व शारीरिक उत्पीड़न का खुलासा करने को काफी है। महिलाओं को कुछ अधिकार या सीमित आजादी की छूट देना पर्याप्त नही है। जवतक कि उन्हे पुरूषों के समान अधिकार एवं स्वतन्त्रता न मिल जाये। इसके लिये सबसे महत्वपूर्ण पहलू है कि पुरूष अपनी विचारधारा और अपनी सोच में बदलाव करें। क्योकि महिलाओं को प्रताड़ित करना, उनके प्रति अनुचित आचरण करना और महिलाओं के साथ पुरूषवादी सोच के अनुरूप व्यवाहर का उद~गम स्रोत पुरूष हि होते है। धीरे–धीरे ऐसी ही बिचारधारा महिलाओं के प्रति अत्याचार को वढ़ाबा देती है। महिला सषक्तिकरण से जुडा मुदा बड़ा ही चुनौतिपूर्ण एवं जटिल है। यदि

महिलाए समाज में अपने आप को सुरक्षित महसूस नही करती तो इसके लिए हम सभी लोग जिम्मेंदार हैं और इसका समाधान ढूढ़ने के लिए हम सबको एक साथ खड़े होना होगा ।

संदर्भ :–

1. घरेलू हिंसा से महिलाओं का संरक्षण अधिनियम, 2005
2. हंसराज सिंह बिष्ट व राकेष कोठारी, महिला हिंसा के विरूद बढ़ता जन आंदोलन, प`. 1640, प्रतियोगिता दर्पण, आगरा, मई, 2013.
3. पूनम द्विवेदीः महिला सषक्तिकरण एवं वर्तमान कानून, कुरू{ीत्र, मार्च 2007 अंक 5, प`.19.
4. योजना अप्रैल 2002, सू. एवं प्र. मंत्रालय नई दिल्ली प`. 38.
5. योगेष सूरी, यषपाल के उपन्यासो में नारी जीवन की समस्या प`. 25–42.
6. मासिक पत्रिका अरिहंत समसामायिक दिसम्बर 2014 घटना चक्र, जनवरी 2015.

विपणन में उभरती उद्यमिता: सोशल मीडिया, प्रभावशाली विपणन और ई-कॉमर्स के जरिए ब्रांड निर्माण

श्री हुकेश कुमार मारकण्डेय
सहायक प्राध्यापक (वाणिज्य)
शासकीय नारायण राव मेघावाले कन्या महाविद्यालय धमतरी (छ.ग.)

सारांश

आज का वर्तमान परिपेक्ष्य वैश्विक बाजार की मारामारी और इस तरह सें होड लगी हुई है कि हर ब्रांड अपना व्यक्तिगत प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष रूप से छोटे से छोटे और बड़ी से बड़ी कम्पनी अपने उत्पाद को विज्ञापन के माध्यम से उद्यम क्षेत्र तक बढ़ाना चाहती है। सोशल मीडिया, इन्फ्लुएंसर मार्केटिंग और ई–कॉमर्स जैसे मार्केटिंग परिदृश्य में बदलावों ने उद्यमिता के नजरिए को मौलिक रूप से बदल दिया है। यह अध्ययन उन बढ़ते रुझानों की जांच करता हैं जो ब्रांड विकास की प्रक्रिया को अधिक सुलभ, प्रासंगिक और प्रभावी बना रहे हैं। फेसबुक, इंस्टाग्राम, ट्विटर और यूट्यूब जैसे सोशल मीडिया प्लेटफॉर्म ने व्यवसायों को ग्राहकों से सीधे जुड़ने में सक्षम बनाया है। कंपनियाँ अपने उत्पादों को वास्तविक और प्रामाणिक तरीके से प्रदर्शित करने के लिए इन्फ्लुएंसर मार्केटिंग का उपयोग करती हैं, जिससे उनके उत्पाद के प्रति ग्राहकों का विश्वास और वफादारी बढ़ती है। ई–कॉमर्स ने व्यापारियों को वैश्विक उपस्थिति बनाने में सक्षम बनाया है, जिससे वे कम लागत पर और अधिक दक्षता के साथ ग्राहकों से संपर्क कर सकते हैं।इन तीन चरो ंके संयोजन से न केवल ब्रांड विकास में तेजी आती है, बल्कि ग्राहक व्यवहार मे ंभी बदलाव आता है। इस अध्ययन के अनुसार, ये बढ़ते रुझान उद्यमियों के लिए नए न केवल नए अवसर पैदा कर रहे हैं, बल्कि वे स्थापित विपणन प्रणाली को भी चुनौती दे रहे हैं, जिससे व्यवसायो ंको नई रणनीतियों और दृष्टिकोणों को अपनाने के लिए मजबूर होना पड़ रहा है। अंत में यह अध्ययन ब्रांड निर्माण में इन विकासशील रुझानो ंकी प्रासंगिकता पर जोर देता है और भविष्यवाणी करता है कि भविष्य में डिजिटल प्लेटफॉर्म का प्रभाव और भी अधिक बढ़ेगा।

मुख्य शब्दः– मार्केटिंग, सोशलमीडिया, प्रभावशाली मार्केटिंग, ई–कॉमर्स, ब्रांडनिर्माण, डिजिटल मार्केटिंग, लघु व्यवसाय और उद्यमिता।

परिचयः–

डिजिटल युग ने पारंपरिक मार्केटिंग प्रक्रिया को मौलिक रूप से बदल दिया है, जो हमेशा विकसित होती रहती है। विपणन में उभरती उद्यमिता ने सोशल मीडिया, प्रभावशाली विपणन और ई–कॉमर्स जैसे नवाचारों के माध्यम से ब्रांड निर्माण को नया दिशा दी है। सोशल मीडिया प्लेटफॉर्म्स जैसे फेसबुक, इंस्टाग्राम और ट्विटर ने व्यवसायों को सीधे उपभोक्ताओं से जोड़ने का अवसर प्रदान किया है, जिससे ब्रांड अपनी पहुंच को वैश्विक स्तर तक विस्तारित कर सकते हैं। प्रभावशाली विपणन के जरिए सोशल मीडिया पर प्रभावशाली व्यक्तित्व अपने अनुयायी वर्ग में ब्रांड की सिफारिश करते हैं, जिससे विश्वसनीयता और आकर्षण बढ़ता है। वहीं, ई–कॉमर्स ने पारंपरिक विपणन को चुनौती दी है, जहां ऑनलाइन बिक्री और खरीदारी का माध्यम उद्यमियों को बड़े बाजार तक पहुंचने का मौका देता है। ये प्लेटफॉर्म उत्पादो ंको बढ़ावा देने, ब्रांड जागरूकता बढ़ाने और ग्राहको के बीच संबंध को मजबूत करने के लिए आवश्यक महसूस हो रहे हैं,खासकर उन उद्यमों के लिए जो छोटे और मध्यम आकार के हैं।

ब्रांड निर्माणः–

एक सुसंगत और विश्वसनीय छवि बनाने की प्रक्रिया को ब्रांड बिल्डिंग के रूप में जाना जाता है, और इसमें समय लगता है।इसके लिए सबसे पहले उचित मार्केटिंग रणनीति का चयन करना आवश्यक होता है, जो वर्तमान डिजिटल युग में ई–कॉमर्स प्लेटफॉर्म , सोशलमीडिया और प्रभावशाली मार्केटिंग पर केंद्रित है।

सोशल मीडिया और ब्रांड निर्माणः–

सोशल मीडिया ने मार्केटिंग को काफी हद तक बदल दिया है। कंपनियाँ इसका इस्तेमाल अपने उत्पादों या सेवाओं को सीधे उपभोक्ताओं तक पहुँचाने और उनसे प्रतिक्रिया प्राप्त करने के लिए कर रही हैं। यह उद्यमियो ंके लिए एकमजबूत ब्रांड छवि बनाने और उपभोक्ताओं के साथ गहरे संबंध विकसित करने का एक शानदार अवसर है। वायरल मार्केटिंग सोशल मीडिया पर उद्यमिता के विकास के लिए एक प्रमुख चालक है सही समय पर सही सामग्री वितरित करके, ब्रांड जल्दी से व्यापक प्रदर्शन प्राप्त कर सकता है। उदाहरण के लिए, कई छोटे व्यवसायों ने अपनी सेवा या उत्पाद को बढ़ावा देने के लिए इंस्टाग्राम फेसबुक और ट्विटर का उपयोग किया हैं ,जो पारंपरिक विज्ञापन की तुलना में कहीं अधिक प्रभावी साबित हुआ हैं

मुख्य सोशल मीडिया प्लेटफॉर्मः–

- **इंस्टाग्राम और फेसबुक–** ये चैनल नए उत्पादो ंको बढ़ावा देने, विशेष छूट की घोषणा करने और ग्राहकों से सीधे जुड़ने के लिए उपयोगी साबित हुए हैं।
- **ट्विटर–** यह प्लेटफॉर्म ब्रांड पहचान और मार्केटिंग के लिए बेहद उपयोगी है, क्योंकि यह त्वरित अपडेट और वास्तविक समय की बातचीत की अनुमति देता है।

प्रभावशाली विपणनः–

प्रभावशाली विपणन का मतलब है कि एक ऐसे व्यक्ति के माध्यम से विपणन करना जिसकी सोशल मीडिया पर व्यापक पहचान हो। इन प्रभावशालियों (इन्फ्लुएंसर्स) के पास एक बड़ा और सक्रिय फॉलोअर बेस होता है, और वे अपने फलोअर्स के साथ विश्वास पूर्ण रिश्ते बनाते हैं। उभरती उद्यमिता के लिए ब्रांड निर्माण और उत्पाद प्रमोशन एक प्रभावी तरीका है। प्रभावशाली मार्केटिंग की सफलता इस बात पर निर्भर करती है कि प्रभावशाली व्यक्ति की पहचान और उनके फलोवार्स आपके ब्रांड की किस तरीके से प्रचार करती हैं। छोटे व्यवसायी प्रभावशाली मार्केटिंग का उपयोग ऐसे ग्राहकों को लक्षित करने के लिए कर सकते हैं, जिन तक पहुंचना अन्यथा बहुत महंगा होगा ।

प्रभावशाली विपणन के लाभः–

विश्वसनीयताः– उपभोक्ता इन्फ्लुएंसर की सलाह पर भरोसा करते हैं, जिससे ब्रांड की विश्वसनीयता बढ़ती है।

लागत प्रभावीः– इन्फ्लुएंसर मार्केटिंग पारंपरिक विज्ञापन की तुलना में बहुत कम खर्चीली हो सकती है, खासकर छोटे व्यवसायो ंके लिए।

ई–कॉमर्सः–

ई–कॉमर्स ने उद्यमियों को भौतिक उपस्थिति की आवश्यकता के बिना दुनिया भर में अपने सामान बेचने का एक नया तरीका दिया है। यह अब केवल कॉर्पोरेट विकास का मौका नहीं हैं यह ब्रांड पहचान और उपभोक्ता अनुभ वविकसित करने का एक महत्वपूर्ण पहलू भी बन गया फेसबुक, इंस्टाग्राम, और ट्विटर और अन्य जैसे ई–कॉमर्स प्लेटफॉर्म ने छोटे उद्यमों के लिए ऑनलाइन उपस्थिति विकसित करना और ग्राहकों से जुड़ना आसान बना दिया है। इसके अलावा, प्रचार और छूट ऑफर, साथ ही उत्पाद समीक्षाएँ, ग्राहक खरीद को प्रभावित करती हैं और ब्रांड की विश्वसनीयता को बढ़ाती हैं।

ई–कॉमर्स के लाभः–

ई–कॉमर्स मौजूदा मार्केटिंग तकनीकों का एक महत्वपूर्ण घटक है, जो महत्वाकांक्षी उद्यमियों के लिए कई विकल्प प्रदान करता है। ई–कॉमर्स, जब सोशल मीडिया और प्रभावशाली मार्केटिंग के साथ संयुक्त होता है, तो ब्रांडों को बढ़ने में मदद करने की क्षमता रखता है। इसके अतिरिक्त ई–कॉमर्स के अनेक लाभ हो सकते है –

- वैश्विक बाजार तक पहुंच – छोटे उद्यम अब अपने उत्पादों को दुनिया भर में बेच सकते हैं।
- अनुकूलन – ई–कॉमर्स प्लेटफॉर्म के माध्यम से, फर्म अपनी सेवाओं और उत्पादो ंको ग्राहकों की प्राथमिकताओं के अनुसार तैयार कर सकती हैं।
- कम परिचालन लागतरूपारंपरिक खुदरा स्टोर की तुलना में, ई–कॉमर्स प्लेटफॉर्म कम लागत पर व्यवसाय शुरू करना और चलाना आसान बनाते हैं।
- उपभोक्ताओं के बारे में विश्लेषणात्मक डेटा रूग्राहक गतिविधि, सामग्रियों का विकल्प और क्रय आदतों का अध्ययन करके, ई–कॉमर्स प्लेटफॉर्म व्यक्तिगत अनुभव प्रदान करने में सक्षम बनाते हैं।
- भुगतान के कई तरीकेः– डिजिटल वॉलेट, कैश ऑन डिलीवरी और क्रेडिट/डेबिट कार्ड सहित सुविधाजनक भुगतान विधियाँ ग्राहकों को आकर्षित करती हैं।
- ग्राहक संपर्कः– व्यक्तिगत अनुशंसाएँ, चैटबॉट सहायता और उपयोगकर्ता समीक्षाएँ ग्राहक अनुभव को बेहतर बनाती हैं और व्यावसायिक प्रतिष्ठा को बढ़ाती हैं।

निष्कर्षः–

छोटे व्यवसायों और उद्यमियों के पास अब सोशलमीडिया, प्रभावशाली मार्केटिंग और ई–कॉमर्स के कारण नए मार्केटिंग विकल्पों तक पहुँच है। इन प्लेटफॉर्म की बदौलत, ब्रांड निर्माण अब सुलभ, कुशल और उचित मूल्य पर उपलब्ध है।यह व्यवसाय रणनीति छोटे और मध्यम आकार के उद्यमों के साथ–साथ बड़े व्यवसाय मालिकों को अपना खुद का ब्रांड स्थापित करने और अपने सामान को व्यापक दर्शकों के सामने प्रदर्शित करने की अनुमति देती है।

पेपर का निष्कर्ष यह स्पष्ट रूप से स्पष्ट करता है कि डिजिटल मार्केटिंग और इन नए प्लेटफॉर्म की मदद से उद्यमिता को प्रोत्साहित किया जा सकता है और ब्रांड निर्माण को सफलता पूर्वक अंजाम दिया जा सकता है।

संदर्भः–

1. Chaffey, D. (2019). Digital Marketing: Strategy, Implementation, and Practice. Pearson Education.
2. Brown, D.& Hayes, N. (2008). Influencer Marketing: How to Build Your Brand Through Influencers. Palgrave Macmillan.
3. Kotler, P.& Keller, K. L. (2016). Marketing Management (15th ed.). Pearson Education.

आदिवासी केंद्रीत उपन्यासों का परिचयात्मक अध्ययन

किर्तीमालिनी हणूमंतराव पाटील

भूमिका

आदिवासी केंद्रित उपन्यास भारतीय साहित्य में एक महत्वपूर्ण स्थान रखते हैं, क्योंकि वे आदिवासी समाज की संस्कृति, परंपराओं, संघर्षों और अस्तित्व की चुनौतियों को उजागर करते हैं। इन उपन्यासों में आदिवासी जीवन की सच्चाइयों, उनके सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक परिप्रेक्ष्य को प्रमुखता से स्थान दिया जाता है। आदिवासी साहित्य का विकास मुख्यतः 20वीं शताब्दी के उत्तरार्ध में हुआ, जब स्वयं आदिवासी लेखकों ने अपनी पहचान और अधिकारों के लिए साहित्य को माध्यम बनाया। हालाँकि, इससे पहले भी कुछ मुख्यधारा के लेखकों ने अपने साहित्य में आदिवासी जीवन को चित्रित किया था। इन उपन्यासों के प्रमुख विषयों में आदिवासी संस्कृति और परंपराएँ, बाहरी समाज द्वारा शोषण, उनके अधिकारों की लड़ाई, आदिवासी चेतना, प्रकृति से उनका गहरा संबंध और आधुनिकता के साथ उनके टकराव शामिल हैं। आदिवासी केंद्रित उपन्यास न केवल आदिवासी समाज की सच्ची तस्वीर प्रस्तुत करते हैं, बल्कि सामाजिक परिवर्तन का एक सशक्त माध्यम भी बनते हैं। आदिवासी केंद्रित साहित्य के माध्यम से उनके जीवन, संघर्ष और परंपराओं को बेहतर ढंग से समझा जा सकता है, और इस दिशा में और अधिक शोध व अध्ययन की आवश्यकता है ताकि आदिवासी समाज की वास्तविकता व्यापक स्तर पर सामने आ सके।

पिंजरे में पन्ना :

मणि मधुकर का 'पिंजरे मे पन्ना' सन १९८१ में प्रकाशित आदिवासी केंद्रीत लघु उपन्यास है। प्रस्तुत उपन्यास में राजस्थान के गाडिया लुहार आदिवासियो के जीवन संघर्ष का यथार्थ वर्णन है। रेगिस्तान की धरती में यायावर जीवन जीनेवाले गाडिया लुहार और ख्याल कलाकारों के विभिन्न संदर्भ इसमें उद्घाटिक हुए है। लोकजीवन में स्थित इन जातियों की अपनी निजी पहचान, मूल्य और संस्कृति है। परिवर्तित परिवेश से यह जीवन पूर्णत: बेखबर है। प्रस्तुत 'पिंजरे में पन्ना' नामक उपन्यास में गाडिया लुहार नायिका पन्ना और नंदे, रम्या की लोककला की गवेषना यह तीन कहानियाँ समांतर चलाती है। लेखक ने तीनों कथाओं के माध्यम से रेगिस्तान का संघर्षमय जीवन संघर्ष और लोकसंस्कृति को चित्रित किया है।

लेखक ने इस जाति का सशक्त वर्णन किया है। उनके जीवन में न शोरगुल है, न दौडधूप धरती को ही अपना घर मानकर वे गांव-गांव घूमते है। एक गांव का काम पूर्ण होने पर अभ्यासवश दूसरे गांव चल देते है। एक निश्चित सी दिनचर्या। एक बंधी बंधाई रफ्तार। एक ढीली चरखी पर चढती और कतरती हुई धूप। गाडिया लुहार को अपनी जाति पर बडा गर्व है। कहा जाता है की इनके पूर्वजो ने राणा प्रताप को युद्ध के समय शस्त्र पहुँचाने का कार्य किया है। उस समय उन्होंने राणा को वचन दिया था कि जब तक चित्तौड पर उनका कब्जा नही होगा। तब तक किसी एक स्थान पर बसेंगे नही। आज भी यह जाति अपने आपको राणा की प्रजा मानती है। और यायावर जीवन जीती है। इस जाती में राष्ट्रभक्ति की भावना प्रखर दिखाई देती है। इस आदिवासी लुहारो का शोषण पुलिस करती है। डाकूओ को शस्त्र बेचने का आरोप लुहारों पर किया जाता है।

प्रस्तुत उपन्यास की नायिका पन्ना है। जो लोकसंस्कृति की रक्षक है। इस उपन्यास में नारी स्वच्छदता नारी शोषण का यथार्थ वर्णन है। उपन्यास में आदिवासी समाज की नारियाँ जँवरी नामक शराब पीती है।

जिसके कारण कभी-कभी उनका शोषण भी होता है। प्रस्तुत उपन्यास में पन्ना के माध्यम से आदिवासी नारी के संघर्षो को समाज के सामने सम्मुख रखा है।

जंगल के आसपास :

'जंगल के आसपास' राकेश वत्स द्वारा लिखित उपन्यास है। इस उपन्यास का प्रकाशन वर्ष सन १९८२ है। इस उपन्यास में दमकडी, पहरुआ, डबरू और समेटा जंगल के आदिवासियों का चित्रण है। उपन्यास के माध्यम से आधिकारायों द्वारा आदिवासी नारी का शोषण अंधविश्वास आदमखोर की समस्या के साथ-साथ आदिवासियों का अंधविश्वास का चित्रण है।

प्रस्तुत उपन्यास का प्रारम्भ रायसाहब इस दमकडी के अकेले प्रभावी व्यक्तित्व है। वास्तव में जमींदार और रायसाहब इस प्रदेश के भगवान इनकी शक्ति के आगे कोई बीक नही सकता और जिन लोगों ने इनका विरोध किया है उन्हे अपनी जान गॅवानी पडी। या जेल जाना पडा है। इसका प्रमाण नाथूराम और जगतिया है; रायसाहब आज भी राजा है। उनके इस प्रदेश में कई उद्योग है। खेती, शराब, फलो का रस, लकडी का ठेका, जंगली शिकार करना आदि रायसाहब धन का नाजायज फायदा उठाते है और सारी सरकारी व्यवस्था अपने कब्जे में रखते है। प्रस्तुत उपन्यास में नारी शोषण का भी चित्रण है। आदीवासी नारी शोषण भी इनकी नियति बनी हुई है। संतो और गोत्रा पर अत्याचार किया जाता है। जंगली जानवरों से सुरक्षा पाने के लिए सरकार द्वारा भेजा गया शिकारी रॉबर्ट भी इसी व्यवस्था में शामिल हो जाता है। खेत खलिहान में काम करते समय भी इनकी इज्जत दाँव पर लगती है। लेकिन अगर किसी ने शिकायत की तो उसे अग्नि परीक्षा पुरे गाँव के सामने आग में चलकर देनी पडती है।

महर ठाकुरों का गाँव : "

'महर ठाकुरो का गाँव' यह उपन्यास बटहोरी द्वारा लिखित है। यह उपन्यास १९८४ में लिखा गया। उपन्यास में कुमाऊ अंचल का एक अछुता संदर्भ समेटा है। ये 'हिंदुस्तान' के एक सुदूर सीमावर्ती गाँव के भाले-भाले ठाकुरों, अछुतो और ब्राम्हणो की कहती है। जो सामंती, औपसिवेशिक व्यवस्था की गुलामी से जकडे हुए पशुओ से भी बदतर जिंदगी जी रहे है। 'महर ठाकुरों का गाँव' अलमोडा जिले में स्थित आदिवासिसी महर ठाकुरो के जीवन को दृष्टी में रखक लिखा गया है। उपन्यास अलमोडा, जिले की गहरी घाटियों में बसे 'सीरगाड' नामक पहाडी अछुते अंचल पर केंद्रित है। यह एक ऐसी घाटी है जहाँ इन्सान का पहँुचना दुष्कर है। फिर भी वहाँ महर ठाकुर रहते है। नई सभ्यता एवं संसार से कही इस जनजाति का अभिशप्त जीवन पूर्णत: पृथक है। ऐसी घनी घाटी में महर ठाकुर अभिशप्त जीवन जी रहे है। ये घने जंगलों मे रहने के कारण ई सभ्यता, शिक्ष्ज्ञा के कारण अज्ञान है। कथा के केंद्र मे धर्मिकता है। महर ठाकुर अज्ञानता के कारण धर्म के संकुचित रूप अंधविश्वास से ग्रासित है। हरदा नामक एक किशोर इस अंचल से चौदह वर्ष की आयु में बनारस जाता है। वहाँ धर्मा, ग्रंथो विविध-विधानों का अध्येता बनकर 'शास्त्री' बनकर लौटता है। वह धार्मिक पाखंड-अंधविश्वासों, अंधश्रद्धा के विरोध में आदिवासियों को जागृत करता है। उसके विधायक प्रवृत्ती के कारण गाँव के कतिपय स्वार्थी उसका विरोध करते है। जिनमें पाणेज्य एवं दिलिपसिंह प्रधान जैसे लोग है। उपन्यास का कथ्य आदिवासियों के शोषण और हरदा के संघर्ष पर आधारित है। प्रस्तुत उपन्यास में पहाडी नारी जीवन का सशक्त वर्णन है। इस व्यवस्था ने पहाडी नारी का जीव मात्र पिछडा शोषित एवं अभिशप्त मिलता है। यहाँ नारी घर गृहस्थी में कडी मेहनत करती है। लेकिन उसे अधिकार मात्र कोई नही। यहाँ की कृषि भी इन्ही के

बलबूते पर चती है। इसके बावजूद उन्हे न सम्मान मिलता है न बराबरी का दर्जा। नारी केवल शोषण का ही शिकार बनकर रह जाती है।

भाषा की दृष्टि से महर ठाकुरो का गांव उपन्यास एक महत्त्वपूर्ण उपलब्धि है। शिल्प की दृष्टि से भी यह लघु उपन्यास सशहजीय है। लेखक आरंभ ते तो यह हरदा की कथा होने का संकेत देता है। लेकिन अंतत: यह कथा हरदा की न रहकर महर ठाकुरों की बन जाती है।

वनतरी :

सुरेशचंद्र श्रीवास्तव का 'वनतरी' उपन्यास सन १९८६ में प्रकाशित हुआ है। उपन्यास के माध्यम से बिहार राज्य के पलाम जिले के परहिया आदिवासियों के जीवनसंघर्ष को चित्रित किया है। प्रस्तुत उपन्यास में मात्र वनतरी की कहानी न होकर वनतरी के बिरादरी की कहानी है। इसमें आदिवासियों का पिछडापन, अभावग्रस्त जीवन प्राकृतिक परिवेश, शोषण का सशक्त वर्णन है। इस उपन्यास के माध्यम से वनतरी-मिथिल की प्रेम कहानी, सुकूल परहिया का स्वच्छंदी जीवन, जमींदार ठाकुर परमजीत सिंह के काले कारनामे, अधिकारीयो की कर्तव्यहीनता आदि कथाएँ इसमे मिलती है।

प्रस्तुत उपन्यास में बुद्ध परहिया के बेटी वनतरी के माध्यम से कटते जंगल के साथ साथ लुप्त होती परहिया जाति के प्रति संवेदना और जीवन संघर्ष को वाणी दी है। जंगल और पेड पर वह जान से ज्यादा प्रेम करती है। वनतरी इस पहाडी धरती की एक ऐसी युवती है जो मनुष्य से कम और प्रकृति से अधिक संबंध रखती है। उपन्यास में शोषण और व्यवस्थागत विसंगतियो का चित्रण अत्यंत विस्तार एवं सुक्ष्मता से हुआँ है। डुमरी अंचल ठाकुर परमजितसिंह आदिवासी महिलओं पर अत्याचार करता है। माया जैसी सुंदर युवती पर डॉ. सिन्हा की नजर है। वे उसके साथ दैहिक संबंध बनाते है। सुगिया पर जुलूमसिंह अत्याचार करता है। वनतरी को भी अनेक बार उठाने की कोशिश की जाती है। उपन्यास में शोषण का अत्यंत भयावह चित्रण मिलता है। जो बिहार के गाँवो का यथार्थ चित्र उपस्थित करता है। आदिवासी शिक्षा से कोसो दूर है। जिसके कारण उनमें अंधविश्वास भुत-प्रेत से वे प्रभावित है। वनतरी चाहती है की आदिवासी क्षेत्र में पाठशाळा खुलनी चाहिए, सडक बनती चाहिए, पानी का प्रबंध होना चाहिए।

परहिया आदिवासियो के जीवन का अंमन उपन्यास में विश्वसनीय बना है। परम्परा से यह जाति पहाड एवं वनो मे रहती ही नही बल्की उसी पर उनका जीवन निर्भर है। ये जंगल के प्रति पूरी तरह से समर्पित होते है। जंगल ही उनका घर होता है। और जंगल ही इसके जीवन का पूरा संसार भी। प्रस्तुत उपन्यास में लेखक ने वनतरी के माध्यम से एक आदिवासी युवती के विद्रोह को उजागर किया है।

'धार'

'धार'संजीव का लोकप्रिय उपन्यास है। इसका प्रकाशन १९९० है। लेखक ने इस उपन्यास के माध्यम से बिहार के संथाल परगना में कोयला अंचल की खदानों में काम करनेवाले श्रमजीवी लोगो की व्यथा को उजागर किया है। उपन्यास के केंद्र में संथाल परगना का बाँसगडा अंचल और संथाल आदिवासी है। पूँजीवादी व्यवस्था, बिचौलियों की कुटिलताएँ, अवैध खनन, माफिया गिरोहों का आतंक, राष्ट्रीय संपत्ति की लूट श्रमजीवियों का शोषण, आदिवासी जीवन और व्यवस्थागत विसंगतियो का इस कृति में यथार्थ अंकन मिलता है।२३

'धार' उपन्यास की नायिका मैना है। लेखक ने मैना के द्वारा आदिवासी स्त्रियों का शोषण उनपर हो रहे अत्याचार एवं आदिवासी जन-जीवन को प्रस्तुत किया है। मैना का चरीत्र दबंग स्त्री के रूप मे चित्रित है। वह निस्वार्थ भाव से संभाल परगना के आदिवासियों के शोषण के विरुद्ध खडी होती है।

प्रस्तुत उपन्यास 'धार' का आरंभ ही मैना के जेल से छूटने के साथ होता है। मैना को तेजाब फॅक्टरी का विरोध करने के कारण जेल जाना पडता है। वहाँ जेलर उस पर बलात्कार करता है। मगर जेल में उसकी सहायता करता है। जेल में ही वह एक बच्चे को जन्म देती है। आगे चलकर मैना का पति फोकल, मंगर में बच्चें को लेकर विवाद होता है। आगे चलकर पंचायत भी उसे सजा सुनाती है। पंचायत में पंडीत पैâसला सुनाता है कि पति के होते दूसरे मर्द के साथ संबंध रखने के आरोप में उसका जीते जी क्रिया कर्म करा दे। सौताली भाषा में मैना से कहा जाता है, "आज तुम हमारी इस दुनिया को छोडकर देवताओं के लोक में जा रही हो। हमारी प्रार्थना है कि देवता तुझे सुखी रखे।'

प्रस्तुत 'धार' उपन्यास में मैना के जीवन संघर्ष के साथ-साथ संथाल आदिवासियों के जीवन को उजागर किया है। संथाल आदिवासी आर्थिक शोषण के शिकार है। समाज के ठेकेदार पुलिस गुण्डे उन पर अत्याचार करते है। रोजी रोटी के कारण, पेट की आग बुझाने के लिए वे खदानों से चोरी छिपे कोयला चुराकर उसे बेचने का व्यवसाय करते है। इस उपन्यास के माध्यम से संजीव ने बिहार के कोयला खदानों में होनेवाले भ्रष्टाचार को भी समाज के सम्मुख रखा है। ठेकेदार अवैध रूप से आदिवासियों के माध्यम से कोयला खनन करते है। आदिवासी अपने पेट के लिए यह अवैध काम करते है।

इस उपन्यास में दो शक्तियां आपस में लडती है, संघर्ष करती है। इसमें एक ओर पूँजीवादी व्यवस्था के खिलाफ संघर्ष करनेवालो में मैना, शर्मा, बाबू, मझिया, सलमा आदि है। तो दूसरी ओर मैना के पति फोकल, पिता, महेंद्रबाबू, सीताराम पंडित, माफिया, पुलिस आधिकारी है। इस उपन्यास में नारी की स्थिती भी अत्यंत भयावह है। आदिवासी स्त्रियों को केवल उपभोग की वस्तू माना जाता है। उपन्यास की नायिका मैना पर जेल में ही जेलर अत्याचार करता है। उपन्यास की नायिका मैना में स्वाभिमान तथा संघर्ष की चेतना दिखाई देती है। संजीव ने आदिवासी नारी को अन्याय अत्याचार के खिलाफ संघर्ष करनेवाली नारी के रूप में चित्रित किया है। मैना द्वारा संथालों में विद्रोह जगाना, कोयला खदान से विस्थापितों के पुनर्वास के लिए संघर्ष करना मैना की माँ द्वारा जमीनदारों की मनमानी के लिखाफ बिरादरी को संगठीत करना। प्रस्तुत 'धार' उपन्यास के माध्यम से संजीव ने शोषण चक्रों में फँसे इन आदिवासियों में चेतना के स्वर मुखरित करना लेखक का मुख्य उद्देश रहा है।

जंगल जहाँ शुरू होता है :

संजीव का 'जंगल जहाँ शुरू होता है' सन २००० में प्रकाशित सशक्त उपन्यास है। प्रस्तुत उपन्यास में आदिवासियो के सुख दुख, आशा निराशा एवं उनके जीवन की विविध समस्याओ का यथार्थ चित्रण है। संजीव ने इस उपन्यास के माध्यम से बिहार के पश्चिमी चंपारण के आदिवासी 'थारू' जनजाति का चित्रण किया है। यह इलाका मिनी चंबल के नाम से जाना जाता है। यहाँ अपराध पहाड की तरह नंगा खडा है, जंगल की तरह पैâला हुआ है। नदीयों में दूर-दूर तक बह रहा है। इतिहास के रंधो से हवा में घुल रहा है, भूगोल की तरह भूल-भूलैय्या में डोल रहा है। इस उपन्यास में लेखक ने थारू आदिवासी जनजाति पर होनेवाले शोषण का पर्दाफाश किया है।

प्रस्तुत उपन्यास में लेखक ने थारु आदिवासी जनजाती के तमाम विसंगतियो को उजागर किया है। इसमें राजनीति का अपराधीकण और मनुष्य के अंदर उगनेवाला जंगल यह दो महत्त्वपूर्ण सवाल है।

थारू जनजातियों का आर्थिक शोषण तो हा े ही रहा है किंतु उनकी ही आँखो के सामने होनेवलो यौन शोषण सहने के लिए मजबुर कर देते है। मलारी का भी यौन शोषण किया जाता है तब व नि:सहाय होकर कहती है...'हम गरीब नीच जाति की औरतों की क्या इज्जत? खुला दरवाजा है, जो चाहे मुँह मार ले।''

'जंगल जहाँ शुरू होता है' उपन्यास आदिवासी चेतना से परिपूर्ण है। इसका उद्देश है कि आम आदमी यह जान सके कि किस प्रकार बिहार के पश्चिमी चंपारन के थारू जनजाति के लोगों का पुलिस और डाकुओं के द्वारा शोषण किया जाता है। पुलिस के डर से थारू जनजाति के लोग डाकुओ की मदरत करते है। इस आरोप में पुलिस निर्दोष थारुओं को पकडकर उनपर अत्याचार करती है। पुलिस की खौफ हर समय साये की तरह थारू जनजाति का पीछा करती है। दूसरी और डाकूओ और जमींदारो का खौफ भी थारूओ को हमेशा भयभीत करता है। इस उपन्यास के प्रमुख पात्र जोगी श्यामदेव, बिसराम आदि पर पुलिस ठेकेदार, डाकू, जमींदार आदि से भयभीत है। निरपराधी युवक बिसराम को पुलिस मारपीट करती है। और अंत में एनकाउंटर भी करती है। बिसराम की पत्नी पर पुलिस थाने में ही बलात्कार किया जाता है। इस तरह संजीव ने पुलिस अफसरो का यथार्थ रूप उजागर किया है। पुलिस द्वारा आदिवासियों पर किए गए शोषण, अत्याचार आदि का चित्रण अधिक मात्रा मे दृष्टिगोचर होता है। पुलिस के खौफ एवं डर से थारू जनजाति के लोग जानवर से भी बदत्तर जिंदगी जी रहे है। थारुओं की यह शोकांतिका है कि पुलिस और डाकू दोनों उनपर अत्याचार करते है। लेखक ने थारु जनजाति पर होनेवाले अन्याय-अत्याचार के साथ-साथ उनके अंधविश्वास को भी रेखांकित किया है

इस प्रकार उपन्यास में थारु आदिवासी जनजाति का वर्णन मिलता है। ये आदिवासी केवल अत्याचार सहते है, उनकी विवशा है कि कोई उनकी सहायता नही करता। अत्याचार सहना ही उनकी नियती बन गयी है।

रेत :

भगवानदास मोरवाल का 'रेत' लोकप्रिय उपन्यास है। यह उपन्यास सन २००१ में प्रकाशित हुआ। कंजर आदिवासियों को दृष्टि में रखकर यह उपन्यास लिखा गया है। रेत का अर्थ है जिसकी अपनी कोई पकड नही जो चाहे वैसा उसको हवा में उडा सकता है। या पानी में अपने साथ बह ले जा सकता है। अपनी मुट्टी मे दबोच सकता है। रेत का कण कण हवा में उडाया जा सकता है। रेत पर पानी डालो तो तुरंत सुख जाता है। रेत में कुछ नहा। उगता। रेत प्रतीक है उस जनजाति का जिस पर यह उपन्यास केंद्रीत है।

प्रस्तुत 'रेत' उपन्यास प्रतिकात्मक है। इस उपन्यास की नारी रुक्मिणी है जिसके सम्बन्ध में उपन्यास में लिखा है "रुक्मिणी ऐसी रेत है जिसे जैसे चाहे हवा अपने साथ उडा ले जाये, जैसा चाहे पानी बहा ले जाय और तो और जिसके जी में आए अपनी मुट्टी में बन्द कर ले जाए? क्या है इसका अपना कुछ भी तो नही, भला रेत का भी अपना कोई वजूद होता है। उपन्यास की कथा का प्रारम्भ आदिवासी बहुल गाँव गाजूकी से होता है। इस गांव की कथा इसी गाँव में स्थित कमला सदन को केंद्र में रखकर लिखी गयी है। इस सदन में कमला बुआ का शासन एक एकाधिकार चलता है। सुशीला, माया, रुक्मिणी, वंदना और पूनम वेश्या व्यवसाय करती है। उन्हे खिलावडी कहा जाता है। दूसरी ओर अनिता और सन्तो है। ये घर गृहस्थी संभालती है। इन्हे

कंजरी में भाभी कहा जाता है। इसके अतिरिक्त उपन्यास में तीसरे श्रेणी की स्त्रियाँ चित्रित जिनमें सावित्री मल्होत्रा है जो इज्जतदार समाज की है।४३

प्रस्तुत उपन्यास में रुक्मिणी का पात्र सशक्त है। वह कंजर समाज की पेशेवर धंधा करनेवाली स्त्री है। उसके जीवन में विविध मोड आते है वे आगे चलकर सावित्री मल्होत्रा की प्रेरणा से राजनीति में प्रवेश करती है। राजनेता मुरलीबाबू की वह एजेंट है। रुक्मिणी छल-कपट से मुरलीभाई के विरुद्ध षडयंत्र रचकर चुनाव जीत जाती है। जिसके कारण रुक्मिणी को अनुसूचित जाति एवं जनजाति कल्याण विभाग का उपमंत्री नियुक्त किया जाता है।

निष्कर्ष :

आदिवासी का जीवन प्रकृती पर निर्भर होने के कारण वन ही उनकी संपत्ती एवं संस्कृति और निवास है। वनो से जुडे इन आदिवासी समाज एवं नारी का संघर्षमय चित्रण यहाँ देखने को मिलता है। वनो से उत्पादित वस्तु बनाना, और वनो से जडबुटी निकालना और उसे बेचना और उसी पर अपना गुजारा करना निहित समझते है। लोकजिवन में स्थित इन आदिवासी जातियों की अपनी निजी पहचान मूल्य और संस्कृती है। आदिवासी समाज के लोगों को अपने जाति पर बडा वर्ग है। और अपने गर्व से उनको राष्ट्रभक्ति और राष्ट्रप्रेम के प्रति बडी संवेदना दिखाई देती है। आदिवासी शिक्षा से बडी दूर है। अज्ञान, अंधविश्वास एवं दरिद्रता से वह घेर चुके है। जिसका कारण है अज्ञानता और शिक्षा से वंचित रहना। आदिवासी की मुख्य समस्या भूख है, और वह जंगलो में जाकर वनो से जडीबूटी निकालकर या शराब पिकर अपने गुजारा करते है। और भूख के बेगार होने के कारण अज्ञान भी है। और अज्ञान होने के कारण धर्म से अजाण है अपितु धर्म प्रसारक ईसाई मिशनरी उनका धर्म परिवर्तन करने में सक्षम रहे है। और आदिवासी की जरूरत पूरी करने में सक्षम रहे है।

संदर्भ :

१. नवम दशक के आंचलिक उपन्यास, डॉ. पांडुरंग पाटील, डॉ. गिरीश काशिद
२. पिंजरे में पन्ना - मणि मधुकर
३. जंगल के आसपास - राकेश वत्स
४. समकालिन हिंदी उपन्यासों मे आदिवासी विमर्श, डॉ. शिवाजी देवरे, मधू खराटे,
५. आदिवासी केंद्रीत हिंदी उपन्यास, डॉ. प्रमोद चौधरी
६. नवम दशक के आंचलिक उपन्यास, डॉ. पांडुरंग पाटील, डॉ. गिरीश काशिद..
७. डॉ. रामविनोद सिंह, नौवे दशक के हिंदी उपन्यास
८. समकालिन हिंदी उपन्यासों में आदिवासी विमर्श, डॉ. शिवाजी देवरे, डॉ. मधु खराटे,
९. जंगल जहाँ शुरू होता है, संजीव
१०. रेत, भगवानदास मोरवाल

सत्यशोधकीय साहित्याचा इतिहास आणि डॉ. श्रीराम गुंदेकर

संशोधक मार्गदर्शक
डॉ. शेटोड साईनाथ नारायण
विभागप्रमुख, इतिहास विभाग
शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अर्धापूर
ता. अर्धापूर जि. नांदेड

संशोधक विद्यार्थी
पावडे केशव देविदासराव
मु.पुयणी ता. जि. नांदेड
संशोधन केंद्र (यशवंत महाविद्यालय, नांदेड

प्रस्तावना :-

"जातीव्यवस्था, वर्णव्यवस्था नाकारणारे, स्त्रीस्यत्वाला विरोध करणारे, कर्मकांडाला विरोध करणारे, मानवी मूल्यांचा विवेकनिष्ठेंचा पुरस्कार करणारे साहित्य म्हणजे सत्यशोधकीय साहित्य होय." सत्यशोधकीय साहित्यामध्ये सत्यशोधकीय संवेदना, जाणिवा आणि मूल्ये यांचा विस्त्रृतपणे उल्लेख केलेला असतो. एखाद्या व्यक्तीकडे माणूस म्हणून पाहणे म्हणजेच भूकेलेल्याला अन्न, तहाणलेल्याला पाणी देणे व एका माणसाकडे माणूस म्हणून पाहणे एवढे मन संवेदनशील असणे हा सत्यशोधकीय साहित्याचा मुळ पाया आहे. संवेदना, जाणिवा आणि मूल्य या त्रिसुत्रानुसार सत्यशोधकीय साहित्यांने प्रस्थापित समाज व्यवस्थेतील मानवाने निर्माण केलेले कृत्रिम भेद, वर्ण, जाती, लिंग, व्यवसाय, पवित्र-अपवित्र या सर्वांना दुर करून मानवी मूल्यांवर आधारित नविन समाज रचना निर्माण करणारे साहित्य म्हणजे सत्यशोधकीय साहित्य होय.

24 सप्टेंबर 1873 रोजी महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली व तत्कालिन समाजव्यवस्थेच्या विरोधात जावून एक नविन विचारप्रवाह सुरू झाला. त्या विचारप्रवाहाने संपूर्ण समाजव्यवस्थेला विकासाच्या मार्गावर नेऊन सोडले. तो विचारप्रवाह म्हणजेच सत्यशोधनाचा विचारप्रवाह होय. महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी ज्या कालखंडात समाज सुधारणेचे कार्य सुरू केले तो कालखंड पारतंत्र्याचा होता. एकीकडे नावापुरते का होईना ब्रिटीशांचे समाजनतेचे, कायद्याचे राज्य् होते. तर दुसरीकडे समाजामध्ये जातीयता, अंधश्रध्दा, स्त्री-पुरूष असमानता, आर्थिक सामाजिक विषमता या अशा अनेक बाबी होत्या अशावेळी महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी समाज सुधारणेचा मार्ग निवडला व त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून आपले कार्य सुरू केले. महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी 'सार्वजनिक सत्यधर्म' व 'गुलामगिरी' या दोन ग्रंथांच्या माध्यमातून आपली लेखनी सुरू केली आणि एक नविन सत्यशोधकीय प्रवाह सुरू केला. कोणत्याही साहित्य प्रवाहामध्ये सातत्य, साहित्य प्रवाहाचे वेगळेपण, स्त्री-पुरूषांचा सहभाग, ग्रामीण शहरी भागांचा समावेश, स्वत:च्या वेगळ्या प्रकाशन संस्था, स्वतंत्र वेगळे लिखान हे निकष येत असतात. सत्यशोधकीय साहित्य लेखनात हे सर्व निकष आलेले दिसून येतात. त्यामुळेच हा साहित्यप्रवाह स्वतंत्र साहित्यप्रवाह असल्याचे लक्षात येते. महात्मा ज्योतीबा फुल यांनी निर्माण केलेली सत्यशोधकीय साहित्य लेखनाची परंपरा आजतागायत सुरूच आहे. याच परंपरेतील एक भंक्कम अष्ठपूलै व्यक्तीमहत्व श्रृंखलेतील एक पाडाव म्हणजेच डॉ. श्रीराम गुंदेकर हे होत.

डॉ. श्रीराम गुंदेकर हे 20 व्या शतकातील सत्यशोधकीय साहित्यलेखनाला नेटाने पुढे नेणारे एक प्रभावशाली व्यक्तीमत्व् होते. त्यांचे लिखान हे मराठी मधून असले तरी त्यांच्या लिखानाला ऐतिहासिक आधारे असल्याचे लक्षात येते. त्यामुळेच तर संपूर्ण महाराष्ट्र भर त्यांच्या लिखानाचा प्रसार झाल्याचे

आपल्या लक्षात येते. डॉ. श्रीराम गुंदेकर हे आधुनिक भारतातील सत्यशोधक चळवळीतील विचारवंत असून सत्यशोधकीय लिखानाला प्रोत्साहन देणारे गाढे अभ्यासक होते. सत्यशोधकीय साहित्यलेखनाला सर्व स्त्रांमधून म्हणजेच सामाजिक, ऐतिहासिक, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक बाजुंनी भारतीय जनसामान्य माणसामध्ये रुजवण्याचे मोलाचे कार्य त्यांनी केलेले आहे.

सत्यशोधकीय साहित्याचा इतिहास :-

महाराष्ट्रातील 'सत्यशोधकीय चळवळ' ही या देशातील महत्त्वाची आशी चळवळ आहे. सामाजिक परिवर्तनाशी संबंधीत अशी चळवळ आहे. आज महाराष्ट्रात जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात सर्व जाती-जमातीतील मंडळी ज्या ताठ मानेने उभे आहेत त्यांच्या मुळात सत्यशोधकीय चळवळ आहे याचे भान अनेकांना नाही. सत्यशोधकीय चळवळीने जाती व वर्णाची एकाधिकारशाही मोडून काढली. काही अभ्यासकांच्या मते, 'दक्षिणेतील ब्राम्हणीय व्यवस्थेच्या विरोधातील आंदोलनाच्या मुळात सत्यशोधकीय चळवळ आहे.' या संत्यशोधकीय चळवळीचा इतिहास किमान 150 वर्षाचा आहे. या 150 वर्षाच्या दरम्यान साहित्याच्या वेगवेगळ्या प्रकारातून भरपूर लेखन करण्यात आले या लेखनाच्या मुळात 'सामाजिक परिवर्तन' हाच उद्देश होता.

डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांनी सत्यशोधकीय चळवळीचा इतिहास चार खंडामध्ये मांडला आहे. सत्यशोधक चळवळीचा 150 वर्षाचा साहित्य इतिहास आहे. सामाजिक शास्त्रामध्ये संशोधनाचे दोन प्रकार असतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने मौखिक परंपरेचा अभ्यास किंवा एखाद्या समस्यांचा अभ्यास समाजातील विविध घटकामध्ये जावून प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहिती गोळा करणे व त्याचे विश्लेषण करणे आणि त्याची इतिहासाशी सांगड घालणे हा एक प्रकार आहे तर दुसरा प्रकार विखुरलेल्या साहित्यचा शोध घेवून त्याचा तुलनात्मक व चिकित्सात्मक अभ्यास करून भूतकाळ आणि वर्तमानमाळातील साहित्याशी सांगड घालून त्यांचे विश्लेषण करणे होय. डॉ. श्रीराम गुंदेकर हे या साहित्याच्या दुसऱ्या प्रकारात मोडतात. डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांनी सत्यशोधक साहित्याचा इतिहास 04 खंडामधून मांडला आहे. त्यातील दोन खंड प्रकाशित झालेले असून उर्वरित दोन खंड प्रकाशनाच्या वाटेवर आहेत. डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांच्या सत्यशोधकीय साहित्याच्या इतिहासाचा आढावा पुढील काही ग्रंथामधून घेता येईल.

खंड पहिला :-

प्रस्तुत खंडात डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांनी सत्यशोधकीय साहित्याचा इतिहास मांडतांना पहिल्या प्रकरणात ते सत्यशोधकीय साहित्याची परंपरा मांडतात. या देशातील विषमतावादी व्यवस्थेच्या विरोधामध्ये ज्या विचार परंपरने बंड केले. त्या विचार परंपरा डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांनी या पहिल्या प्रकरणामध्ये मांडल्या. त्यामध्ये प्राचिन सत्यशोधकीय परंपरा, जैन परंपरा, शाक्तपंत परंपरा, लोकायत परंपरा, बौध्द परंपरा, सुफीसंप्रदाय, नाथ संप्रदाय, मध्ययुगीन सत्यशोधकीय परंपरा आणि त्यांचे साहित्य, वारकरी संप्रदाय, लिंगायत संप्रदाय आणि महानुभव संप्रदाय यांचे सविस्तर विवेचन डॉ. श्रीराम गुंदेकर या खंडात करतात.

प्रस्तुत खंडाचे दुसरे प्रकरण यात आधुनिक सत्यशोधकीय पार्श्वभूमी ते मांडतात. प्रकरण तीन मध्ये आधुनिक सत्यशोधकीय साहित्याची पायाभरणी इ.स.1853 ते 1900 या कालखंडाची माहिती सदरील प्रकरणामध्ये आलेली आहे. महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या सत्यशोधकीय विचारांचा आणि कार्याचा आढावा प्रस्तुत प्रकरणामध्ये घेतला गेला आहे. निर्मिकाचा शोध, मनुस्मृतीचा धिक्कार, छत्रपती शिवाजी राजे भोसले

यांचा पोवाडा, ब्राम्हणांचे कसब, गुलामगिरी, सार्वजनिक सत्यधर्म इतपासून ते सत्यशोधक विवाहपध्दती, पूजापध्दती यांचा देखील विस्तृत आढावा या प्रकरणामध्ये घेतलेला आहे.

इ.स.1853 ते 1900 सत्यशोधकीय साहित्याचा अविष्कार या प्रकरणात सावित्रीबाई फुले, मुक्ता साळवे ते डॉ. यशवंतराव ज्योतीराव फुले आणि अर्जून केळुसकर या सारख्या सामाजिक कार्यात अग्रेसर असलेल्या तत्कालिन सत्यशोधकांचा इतिहास प्रस्तुत खंडामध्ये मांडलेला आहे. 1901 ते 1920 हा सत्शोधकीय साहित्याचा बहारदार कालखंड म्हणून डॉ. श्रीराम गुंदेकर या काळाचे वर्णन करतात. एकंदरीत 1850 ते 1920 या 70 वर्षाचा कालखंडाचा एकंदरीत सत्यशोधकीय साहित्याचा इतिहास नोंदविण्याचा यशस्वी प्रयत्न डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांनी या खंडामध्ये केलेला आहे.

खंड दुसरा :-

1920 ते 1947 पर्यंतच्या सत्यशोधकीय साहित्य लेखनाचा इतिहास दुसऱ्या खंडामध्ये मांडला आहे. डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांनी या खंडात एकूण 68 सत्यशोधकांचा इतिहास मांडलेला आहे. 1920 मध्ये राजर्षी शाहू महाराज यांचे निधन झाले आणि सत्यशोधक चळवळीचे केंद्र कोल्हापूरकडून पुण्याकडे सरकले. याच काळात लोकमान्य टिळक यांचे निधन झाले. टिळकांच्या निधनानंतर उच्च वर्णीयांचे नेतृत्व केशव बळीराम हेडगेवार यांच्याकडे आले. हा एकंदरीत 1947 पर्यंतचा सत्यशोधकीय इतिहास डॉ. श्रीराम गुंदेकर या खंडामध्ये मांडतात. डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांचा तिसरा खंड व चौथा खंड सध्यातरी प्रकाशित झालेला नाही. परंतु त्यांच्या निधनानंतर त्यांच्या पत्नी यावर कार्य करत असून तिसरा आणि चौथा खंड लवकरच प्रकाशित होईल.

थोडक्यात डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांनी दुसऱ्या खंडात अनेक सत्यशोधकांचा इतिहास मांडतांना महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्यापासून प्रेरणा घेवून अनेक सामाजिक कार्य केले. त्या सर्व कार्याचा उल्लेख या खंडामध्ये येतांना दिसून येतो.

सत्यशोधकीय साहित्य परंपरा आणि स्वरूप :-

प्रस्तुत ग्रंथामधून मराठीतील संशोधकीय साहित्याचा प्रभाव, महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे स्त्रीमुक्ती संदर्भातील विचार, सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, सार्वजनिक सत्यधर्म या संदर्भाने सत्यशोधकीय साहित्याचे लेखन आलेले आहे.

सत्यशोधकीय निबंध :-

सत्यशोधकीय निबंध या ग्रंथामध्ये डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांनी अनेक सत्यशोधकीय लेखकांचे लेख व निबंध संपादित केलेले आहेत. त्यात डॉ. भारत पाटणकर, डॉ. आनंद पाटील, डॉ. भगवान ठाकुर, डॉ. अशोक चोपडे या व अशा अनेक सत्यशोधकीय साहित्यकांचे त्यांनी लिहिलेल्या निबंधांचे संपादन प्रस्तुत ग्रंथात करण्यात आलेले आहे.

महात्मा ज्योतीराव फुले विचार आणि वाङमय :-

या ग्रंथामधूनही त्यांनी सत्यशोधकीय साहित्य लेखनावर प्रकाश टाकण्याचे मोलाचे कार्य केल्याचे दिसून येते. महत्मा ज्योतीबा फुले यांचे विचार आणि कार्य, महात्मा ज्योतीबा फुले पूर्वकाळ व समकाळ, आधुनिक शेतकरी, अर्थशास्त्रज्ञ, इहवादी विचार, महात्मा फुले वाङमय व प्रेरणा, ज्योतीबा फुले यांचे टिकाकार अशा विविध अंगांनी डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांनी सत्यशोधकीय साहित्य लेखनाचा व महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या वाङमय ग्रंथांचा ऐतिहासिक दृष्टीकोणातून उहापोह केल्याचे दिसून येते.महात्मा ज्योतीबा फुले

यांच्या समग्र लेखनातून मानवी जीवनविषय सम्यकदृष्टीकोण स्पष्ट झाला आहे पण जातीव्यवस्थेचा अंत आणि स्त्रीदास्यत्वाला विरोध ही त्यांची वैचारिक भूमिका अखिल मानवतेला व्यपणारी त्यांच्या लेखनातून आजच्या सर्वच परिवर्तनवादी चळवळींना प्रेरणा मिळते अशा आशयाचे सुचक दिग्दर्शन महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या लेखनातून सत्यशोधकीय दृष्टीकोण जाणवतो याचा अभ्यास डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांनी केल्याचे लक्षात येते.

थोडक्यात डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांचे वाङमयीन लिखान हे देखील सत्यशोधकीय साहित्य परंपरेतून आल्याचे दिसून येते. सत्यशोधकीय साहित्य म्हणजे सर्व सामान्य माणसांचा हुकांर, व्यथा, वेदनेचा जिवंत अविष्कार, त्यांच्या हर्षखेदाचे, यशापयशाचे अक्षरसाहित्य म्हणजे सत्यशोधकीय साहित्य होय असे डॉ. श्रीराम गुंदेकर म्हणतात त्यांनी जे सर्व लिखान केलेले आहे, त्या सर्व लिखानामध्ये सत्यशोधकीय साहित्लेखनाचा इतिहास किंवा त्याची झालर या लेखनातून स्प्ष्ट्पणे दिसून येते असेच आपणांस म्हणता येईल.

निष्कर्ष :-

1. डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांच्या सत्यशोधकीय साहित्य लेखनातून वैचारिक अधिष्ठाण दिसून येते.
2. डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांचे सत्यशोधकीय साहित्य लेखन नव अभ्यासकांना प्रेरणा व नव दिशा देते.
3. डॉ. श्रीराम गुंदेकर हे मराठी विषयाचे अभ्यासक असले तरी त्यांच्या लेखानाला ऐतिहसिक दृष्टीकोण असल्याचे लक्षात येते.
4. डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांच्या लिखानातून सत्यशोधकीय साहित्याचा इतिहास विस्तृतपणे आलेला आहे.
5. महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या सत्यशोधकीय साहित्य लेखनाचा ऐतिहासिक आढावा. डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांच्या लिखाणातून आलेला आहे.
6. डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांनी सत्यशोधकीय विचारधारेच्या मुळाशी धरून लिखान केलेले आहे.
7. डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांच्या सत्यशोधकीय इतिहास लेखनातून जीवन विषयक सम्यकदृष्टीकोण व्यक्त होतांना दिूसन येतो.
8. डॉ. श्रीराम गुंदेकरांच्या सत्यशोधकीय साहित्य लेखनातून आजच्या सर्व परिवर्तनवादी चळवळींना प्रेरणा मिळते.

संदर्भग्रंथ :-

1. गुंदेकर डॉ. श्रीराम :- सत्यशोधकी साहित्याचा इतिहास, खंड पहिला, प्रथम आवृत्ती 01 मे, 2010 सत्यशोधकी साहित्य प्रकाशन, लातूर
2. गुंदेकर डॉ. श्रीराम :- सत्यशोधकी साहित्याचा इतिहास, खंड दुसरा, प्रथम आवृत्ती
3. भोसले डॉ. हंसराज :- स्मृतीग्रंथ सत्यशोधक डॉ. श्रीराम गुंदेकर
4. गुंदेकर डॉ. श्रीराम :- महात्मा ज्योतीबा फुले विचार आणि वाङमय, भाग -01, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे प्रथम आवृत्ती 1992,
5. गुंदेकर डॉ. श्रीराम :- महात्मा ज्योतीबा फुले विचार आणि वाङमय, भाग -02, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे प्रथम आवृत्ती 1992,
6. फडके. डॉ. भालचंद्र :-सत्यशोधक पत्रकार, प्रचार प्रकाशन कोल्हापूर
7. गुंदेकर डॉ. श्रीराम :-सत्यशोधकीय निबंधक
8. जी.ए. उगले :-सत्यशोधकांचे अंतरंग, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

आदिवासी समाजाच्या समस्या व आव्हाने

डॉ. माधव माणिकराव मोरे

सहा. प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, नारायणराव वाघमारे महाविद्यालय आखाडा बाळापूर, जि. हिंगोली

भारतातील आदिवासी जनसमूहांना विविध नावाने ओळखले जाते. राज्यघटनेत त्यांचा उल्लेख अनुसूचित जमाती असा आहे. परंतु त्यामुळे आदिवासी जनसमुहाची सामाजिक ओळख स्पष्ट होत नाही. आता देशभराच्या आदिवासी जनतेत नवे आत्मभान आल्याने व स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव झाल्याने अनुसूचित जमाती ऐवजी आदिवासी या शब्दाचा वापर व्हावा व त्याला घटनात्मक संरक्षण देण्यात यावे असे आदिवासींना वाटू लागली आहे. आदिवासी समाज मूळ निवासी असतानाही काही संस्था संघटना राजकीय पक्ष जाणिकपूर्वक वनवासी हे शब्द पद्धतशीरपणे रूढ करू पाहत आहेत. त्यांच्या मते, "आदिवासी या शब्दाभोवती असे एक समजूतीचे वलय संबंधित झाले आहे की त्यामुळे आदिवासी हे आपल्यापेक्षा निराळे आपल्यापासून दूरचे वाटू लागले आहेत हा समज आणि ही भावना उत्पन्न करून ती दृडमूळ करण्याकरिता जाणून-बुजून वनवासी हा शब्द प्रचलित करण्याचा त्याचा प्रयत्न चालू आहे." थोडक्यात त्याचे स्पष्टीकरण असे करता येईल की, आदिवासी लोक नागरी वस्तीपासून अगदी दूर, डोंगरदऱ्यामध्ये जंगलामध्ये राहतात. त्यामुळे असा एक समज पसरविण्यात येतो की, सपाट दाट वस्तीच्या प्रदेशातील लोकांनी वनवासी लोकांशी लढाई करून, त्यांना पराभूत करून, तर या खोऱ्यात दूर हाकलून दिले. दुसरा अर्थ असा होतो की, शिकार करणारे वनात राहणारी असा आहे. आदिवासी बद्दल सर्वसाधारण लोकांची कल्पना म्हणजे जंगल दऱ्याखोऱ्यात राहणारे, रानटी जंगली, लोक खरं पाहता आदिवासी हेच या देशाचे मूळ रहिवासी बाहेरून येणाऱ्या सगळ्यांनी त्यांचे सकल प्रदेश व्यापले आणि त्यांना जंगलं दऱ्याखोऱ्याचा आश्रय घ्यावा लागला. ते कायमचे दूर झालेत इतरांनी त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले. त्यामुळे शेकडो वर्षे ते अज्ञानी आणि अशिक्षित राहिले. त्यांनी त्यांच्या मूळ संस्कृतीची मूल्य मात्र जपली. काही मानववंशशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ लोक आदिवासींना वनवासी म्हणतात. या भूमीचे ते मूळ निवासी आहेत. ही कल्पना त्यांना कदाचित रुचत नसावी पुरातन काळी संस्कृत साहित्यात आदिवासी जमातीचा उल्लेख आलेला आहे.

रामायण महाभारताच्या काळ साधारणतः चार-पाच हजार वर्षांपूर्वीचा असावा. आर्य भारतात आले त्यावेळी येथे प्रारंपासून वस्ती करून राहणाऱ्या राहणाऱ्या जमाती त्यांना प्रथम दिसल्या. सह्याद्री पर्वताच्या सानिध्यात देखील महादेव कोळी आणि कोकणात जमातीची स्वतंत्र राज्य होती अशी नोंद डॉ. गोविंद गारे यांनी "आदिवासी समस्या आणि बदल संदर्भ" या ग्रंथात केलेली आहे. आदिवासी आणि कुपोषण या प्रश्नाची गेल्या अनेक वर्ष वेगवेगळ्या स्तरावर चर्चा चालू आहे. शासनाने कुपोषणामुळे एकाही आदिवासीचा बळी होऊ दिला जाणार नाही होऊ नये यासाठी नव संजीवनी सारखी योजना पुढे आणलेली आहे. आदिवासी बालकांचे आजही कुपोषणाने मृत्यू होतात. आदिवासींचा केवळ आरोग्याचा प्रश्न सुटून चालायचे नाही तर त्यांचे आज अनेक प्रश्न आहेत. उदाहरणार्थ रोजगार, धरण व खाणी प्रकल्प, राखीव जंगल व त्यामुळे निर्माण झालेल्या विस्थापनाच्या, शिक्षणाच्या फॉरेस्ट जमिनीचा हस्तांतरित जमिनीचा अन्याय अत्याचारांचा दुर्दैवाने आदिवासी जमाती पूर्णपणे संघटित नाहीत. उलट धर्म, पक्ष, गट, संघटना, पंथ, जमाती यांनी त्यांना वाटून घेतली आहे. वेळप्रसंगी त्यांच्यात फूट पाडून आदिवासीलाच आदिवासी विरुद्ध उभे करायला मागेपुढे पाहिले

गेले नाही. औद्योगीकरणामुळे बेदखल झालेल्या आदिवासींना त्यांच्या सांस्कृतिक अस्मितेला जपत सुसंगत असे पुनर्वसन हे आरोग्यापेक्षाही महत्त्वाचे असे मूलभूत प्रश्न आहेत.

महाराष्ट्रातील आदिवासी त्यांची स्वतंत्र राजकीय संघटना निर्माण करण्याचा प्रयत्न करावा ही एक अतिशय महत्त्वपूर्ण घटना ठरू शकते. भारतीय राज्यघटनेनुसार भारताच्या लोकसभेत व घटक राज्याच्या विधानसभेमध्ये आदिवासीसाठी खास राखीव जागा निर्माण करण्यात आले आहेत. या जागावर निवडून जाणाऱ्या व्यक्तींनी आदिवासी समाजाच्या हितसंबंधाचे रक्षण करावे अशी घटनाकारांची अपेक्षा होती. पण प्रत्यक्षात काय घडले निवडणुकीत भाग घेणाऱ्या निर्णया राजकीय पक्षांनी केवळ त्यांचे पक्ष हित नजरेसमोर ठेवूनच आदिवासींसाठी राखीव असलेल्या जागावर होयबा उमेदवार उभे केले. साहजिकच निवडून आल्यावर या उमेदवाराने केवळ आपापल्या पक्षाची हित पाहिले. पर्यायाने आदिवासींच्या हितसंबंधाकडे दुर्लक्ष केले. निवडून आलेली ही माणसे आदिवासींच्याच रक्त मासाची होती. पण एकतर अज्ञानामुळे त्यांना त्यांच्या समाजाचे समाजाच्या हितसंबंधाचे रक्षण करता आले नाही. ज्यांना त्यांच्या समाजाच्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्याची जाण व समाज होती, ते पक्षीय राजकारणाच्या दडपणामुळे आता स्वतःच्या अंगभूत दुबळेपणामुळे समाजाचे सुरक्षा व प्रतिनिधित्व योग्य प्रकारे करू शकले नाहीत.

आदिवासींच्या समस्यांना वाचा फोडणारे कार्यकर्ते व पक्ष अनेक आहेत. परंतु 73 लाख आदिवासी मधून राज्यपातळी व सच्चे नेतृत्व करणारा एकही नेता आजपर्यंत निर्माण होऊ शकला नाही. आदिवासी जमातीतून अनेक आमदार पुढे आले पण समाजाला न्याय देणारा आवाज मात्र कोणताच पक्ष निर्माण करू शकलेला नाही. आजही त्या स्थितीत विशेष फरक झालेल्या नाही व तसा फरक होण्याची चिन्हे कुठेही दिसत नाही. आदिवासी मधील व या राजकीय दुबळेपणाचे एक प्रमुख कारण म्हणजे आदिवासींमध्ये राजकीय जागृती नसताना त्यांना राजकीय हक्क मिळाले. साहजिकच राजकीय जागृतीच्या अभावी मिळालेल्या राजकीय हक्काचा आदिवासी समाजाला उपभोग घेता आला नाही. आदिवासींना राजकीय हक्क मिळण्याबरोबरच त्यांच्यामध्ये राजकीय जागृती निर्माण व्हायला हवी होती. पण स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर 50 वर्षांनी प्रथमतः आदिवासी समाजात राजकीय राजकीय जागृती निर्माण करण्याची भाषा ऐकू येत आहे. पण खरी वेळ कधीच कळून गेलेली आहे घटनाकारांनी आदिवासी समाजाला प्रदान केलेल्या आर्थिक व राजकीय सवलती नजीकच्या काळात हळूहळू काढून घेतल्या जाणार आहेत.

भारतात 450 पेक्षा जास्त आदिवासी जमाती असून त्या परस्परांपासून वंशिक, भाषिक, आर्थिक व सामाजिक सांस्कृतिक दृष्ट्या भिन्न आहेत. त्यामुळे या जमातीचे प्रश्न सुद्धा विविध वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती प्रगत समाजापासून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भौगोलिक संदर्भात पृथक जीवन घालवीत आहेत. आदिवासीवर औद्योगीकरण तसेच शहरीकरणाचे आघात होत आहेत. त्यांच्या जीवनात प्रशासकीय हस्तक्षेप वाढला. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी धर्मप्रसार केला आणि पाश्चिमात्य संस्कृतीचा प्रभाव कृत्यास आला. आदिवासी जमात ही समस्याग्रस्त बनली आहे. अनुसूचित जमातीच्या समस्या सोडवण्याच्या दृष्टीने शासनाने केंद्रीय व राज्य पातळीवर विविध प्रयत्न केले व होत आहेत. परंतु आदिवासी जमातीच्या प्रमुख समस्या आजत्यागत सुटलेल्या नसून काही समस्या पुढील प्रमाणे आहेत.

1. सामाजिक समस्या

आदिवासी जमातीत औद्योगीकरण व शहरीकरणामुळे युवाग्रहाचे विघटन झाले. आदिवासी संस्कृतीच्या संक्रमणाची कार्य करणारी ही संस्था नष्ट होऊ लागली. काही आदिवासी जमातीत लोकसंख्या वाढीचा प्रश्न निर्माण झाला. तर थोडा अंदमान गटातील ओघे जाखा याची लोकसंख्या घटू लागली. या जमाती नष्ट होतील की काय अशी भीती निर्माण झाली. या क्षेत्रात गरिबीचा आणि बेकारीचा प्रश्न प्राधान्याने दिसतो. यावरून वरीलप्रमाणे घटणारी लोकसंख्या बेकारी गरिबी ही सामाजिक समस्या निर्माण झाली.

2. आर्थिक समस्या

आदिवासी जमात डोंगरदऱ्यात वसलेली आहे. तेथील भूमी सुपीक व सपाट नाही. भरपूर पाणी उपलब्ध नसते. शेतीचे ज्ञान पारंपारिक आहे. फळे फुले गोळा करणे, शिकार करणे, पशुपक्षी पकडणे, पशुपालन करणे, अशा व्यवसायातून दैनंदिन गरजा जेमतेम भागविल्या जातात. अंगभर वस्त्र मिळत नाही. शेती हे उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून केले जाते. पोटभर भोजन मिळत नाही. अपुरे वस्त्र वापरावे लागते. अत्यंत निम्न उत्पन्नामुळे त्यांचे जीवनमान निम्न प्रकारचे आढळते. यावरून अशा प्रकारे डोंगरदऱ्यात वस्तीस्थान पारंपरिक पद्धतीने शेती करणे सुपीक जमिनीचा अभाव शेती हे उदरनिर्वाहाचे साधन ह्या त्यांच्या आर्थिक समस्या आहेत.

3. राजकीय समस्या

आदिवासी समाजाचा सभ्य समाजाशी संपर्क आणि विशेषतः आदिवासी क्षेत्रात आधुनिक कायद्याचे राज्य प्रस्थापित झाल्यामुळे या जमातीतील पंचायतीचा प्रभाव कमी झाला आहे. आदिवासी राजे सरदार चे महत्व कमी झाले. परंतु त्याचवेळी ख्रिश्चन मिशनरायांनी फुटीरतावादी बीजे पेरली. काही आदिवासी स्वतंत्र सार्वभौम व राष्ट्राची मागणी करू लागली. या विद्रोही लोकांचा प्रश्न निर्माण झाला. सीमेलगत असणारा चीन बांगलादेश म्यामर सारखी राष्ट्रीय बंडखोरांना मदत करू लागली. आदिवासी क्षेत्रात अशांतता निर्माण झाली. या राजकीय समस्या सोडविण्यासाठी उत्तर पूर्व भागात लहान लहान राज्य तयार करण्यात आली. यावरून आदिवासी जमातीची स्वतंत्र राज्याची मागणी आदिवासी भागात अशांतता, पंचायतीचा कमी प्रभाव या आदिवासी समाजाच्या प्रमुख राजकीय समस्या असल्याचे दिसून येते.

4. आरोग्याची समस्या

आदिवासी लोकांच्या गरिबीमुळे अपुरे पोषण व कुपोषणाचे प्रश्न आढळतात. आदिवासी भागात शुद्ध पेजलाची समस्या जटील बनलेली आढळते. वैद्यकीय मदतीचा अभाव असून साथीच्या रोगांना आळा घालण्याचे विशेष प्रयत्न दिसत नाहीत. त्यामुळे या क्षेत्रात कॉलरा, मलेरिया, फायलेरिया, कुष्ठरोग, निमोनिया, टीबी, रातआधळेपणा हे रोग मोठ्या प्रमाणात दिसतात. बालमृत्यू आणि माता मृत्यूचे विशेष प्रमाण लक्षात येते. इतर लोकांच्या तुलनेत जमातीच्या लोकांच्या आरोग्याचा दर्जा निम्न प्रकारचा आहे. वैयक्तिक स्वच्छतेकडे दुर्लक्ष असल्यामुळे सर्व रोगाचे प्रमाण चार्मरोगाचे प्रमाण लक्षणीय आहे. लोक वैद्यकीय मदत घेण्याऐवजी जादूटोण्यावर विश्वास आजही ठेवतात. भक्ताने सांगितलेले उपाय करतात. यातून रोगाच्या निर्मूलना ऐवजी जटिलता वाढते. यावरून अपुरे पोषण, शुद्ध पेजलाचा अभाव, वैद्यकीय मदती ऐवजी जादूटोण्यावर विश्वास, बालमृत्यूचे व माता मृत्यूचे अधिक प्रमाण ह्या समस्या आदिवासी जमातीत आढळून येतात.

5. आदिवासी युवाग्रह आणि जीवन शिक्षण

आदिवासी युवाग्रहाच्या माध्यमातून जीवन शिक्षण देण्यात येत असे. हे शिक्षण अनौपचारिक रित्या देण्यात येई. परंतु या क्षेत्रातील औद्योगीकरण शहरीकरण आणि आधुनिक पाठशाळाच्या आरंभामुळे आदिवासी मुले युवाग्रह ऐवजी शाळेत जाऊ लागली. शिक्षणाचे माध्यम, विषय आणि पद्धतीत बदल झाला. मिशनऱ्याने इंग्रजी भाषा व रोमन लिपीचा स्वीकार केला. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर कोणती लिपी स्वीकारावी, शिक्षणाचे माध्यम कोणते असावे असे प्रश्न उद्भवले. आज आदिवासीच्या मौखिक साहित्याचा ऱ्हास होत आहे. लोकांमध्ये निरक्षरतेचा प्रश्न गंभीर आहे. शाळेत जाणाऱ्या मुलांमध्ये गरजेचे प्रमाण अधिक आहे. शाळेला लागणारे साहित्य, इमारत तसेच शिक्षकांचा आवश्यक असणार सहभाग आढळत नाही. आदिवासी जमातीचा शैक्षणिक क्षेत्रात फारसा विकास झाला नाही. शिक्षण ही एक आदिवासीची समस्या बनली आहे. याचे कारण अतिदुर्ग भागात वास्तव्य, शिक्षणाचे माध्यम कोणते असावे, मौखिक साहित्याचा ऱ्हास, शाळेतील विद्यार्थ्यांचे गळतीचे प्रमाण, सर्वाधिक दुर्गम भागात जाण्याबद्दल शिक्षकाची उदासीनता या आदिवासी जमातीच्या शैक्षणिक समस्या आहेत

6. धार्मिक समस्या

आदिवासी जमातीच्या देव देवता ह्या वेगळ्या स्वरूपाच्या आहेत. आदिवासी लोकांचा या देवदेवतेवर विश्वास दिसून येतो. त्याचबरोबर ते नैसर्गिक घटकाची पूजा करतात. सूर्य, वारा, पाऊस, धान्य, नद्या यांना देव मानतात व नैसर्गिक घटकाची पूजा करतात. आधुनिक काळात आदिवासी क्षेत्रात ख्रिश्चन मिशनरांनी धर्मांतर केले. काही वनजातीवर हिंदू धर्माचा प्रभाव दिसतो. दक्षिण भारतात वन्यजाती सदस्यांनी मुस्लिम धर्म स्वीकारलेला आढळतो. विशेष म्हणजे आदिवासी जमातीचे धर्मांतरण हे आर्थिक प्राप्तीचे अमिष दाखवून झाले आहे. या प्रक्रियेत परंपरागत विश्वास व विधी विधाने नष्ट होत आहेत. अंधविश्वासाचे प्राबल्य आहे. आदिवासी जमातीच्या धर्मांतराचा प्रश्न त्यातून उद्भवलेली परंपरागत धार्मिकता ही गंभीर समस्या बनली आहे.

7. सांस्कृतिक समस्या

आदिवासी जमातीचे सांस्कृतिक जीवन संपन्न आहे. कित्येक वर्षापासून त्यांनी आपल्या संस्कृतीचे जतन व संरक्षण केले आहे. आदिवासी जमातीमध्ये नृत्यगायन, वादन, चित्रकला, मृतिकला, धातूकाम, काष्टकला, बांबूपासून वस्तूची निर्मिती, रंगीबेरंगी वस्त्र प्रावरणाची निर्मिती, मातीची भांडी तयार करण्याची कसब इत्यादी घटकातून त्यांच्या सांस्कृतिक जीवन प्रथम दिसून येते. परंतु आधुनिक काळातील प्रगत समाजाचा संपर्क या समाजाशी आल्यामुळे आदिवासीच्या सांस्कृतिक कलाचा ऱ्हास झाला. आदिवासी समाजाचे सांस्कृतिक जीवन संपन्न होते. पण आधुनिक काळात या समाजाशी इतर समाजाचा संपर्क आला व त्याची सांस्कृतिक कला रास पाऊस चालली आणि ही एक समस्या बनली.

निष्कर्ष

1. आदिवासी समाजाची भाषा, समान धर्म, विशिष्ट भूप्रदेशावर वास्तव्य असणारा, अक्षर ओळख नसलेला समाज म्हणजे आदिवासी समाज होय.
2. एकांतवात, बदलती शेती, कमालीची निरक्षरता, निकृष्टप्रतीचे राहणीमान, शेती हे एक उदरनिर्वाचे साधन, व्यापारीपिकाचा अभाव हे आर्थिक मागासलिपणाचे कारण आहे.

3. मद्यपानाला अवास्ते महत्व, विकासाविषयी उदासीनता, नवस यावर खर्च हे मागासलेपणाचे सामाजिक कारण आहे.
4. वाढती बेकारी व दारिद्र्य सुपीक जमिनीचा अभाव, अपुरे पोषण, शाळेतील विद्यार्थ्यांची गळती, धर्मांतरांचा प्रश्न, सांस्कृतिक ऱ्हास ही आदिवासी मागासलीपणाची कारणे आहेत.
5. आदिवासीच्या अर्थाजनाचे शेती, मजुरी, जंगल हे प्रमुख साधन आहे. अज्ञानापणामुळे होणारी पिळवणूक, कमालीची निरक्षरता, विकासाविषयी व शिक्षणाविषयी उदासीन दृष्टिकोन हे मागासलेपणाचे कारण असल्याचा निष्कर्ष निघतो.
6. आदिवासी जमातीची संख्या भारतात मोठी असून हा समाज मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्यात जीवन जगत आहे सुधारणा होत आहेत पण सुधारणाचा वेग अतिशय मंद आहे

सारांश

बेकारी, गरिबी ही सामाजिक समस्या, डोंगरदयात वस्तीस्थान, पारंपारिक पद्धतीने शेती करणे, सुपीक जमिनीचा अभाव, शेतीही उदरनिर्वाहाचे साधन ह्या त्यांच्या आर्थिक समस्या, आदिवासी जमातीची स्वतंत्र राज्याची मागणी, आदिवासी भागात अशांतता, पंचायतीचा कमी प्रभाव या आदिवासी समाजाच्या राजकीय समस्या, अपुरे पोषण, शुद्ध पेजलाचा अभाव, वैद्यकीय मदती ऐवजी जादूटोण्यावर विश्वास, बालमृत्यूचे व माता मृत्यूचे अधीक प्रमाण या समस्या आदिवासी जमातीत आढळून येतात. आदिवासी जमातीचा शैक्षणिक क्षेत्रात फारसा विकास झाला नाही. शिक्षण ही एक आदिवासी समाजाची समस्या बनली आहे. याचे कारण अतिदुर्गम भागात वास्तव्य, शिक्षणाचे माध्यम कोणते असावे हा प्रश्न, मौखिक साहित्याचा ऱ्हास, शाळेतील विद्यार्थ्यांची गळतीचे प्रमाण सर्वाधिक, दुर्गम भागात जाण्याबद्दल शिक्षकांची उदासीनता या आदिवासी जमातीच्या शैक्षणिक समस्या आहेत. आदिवासी जमातीच्या धर्मांतरांचा प्रश्न, त्यातून उद्भवलेली फुटीर वृत्ती आणि परंपरागत धार्मिकता हे गंभीर प्रश्न बनले आहेत. आदिवासी समाज सांस्कृतिक जीवन संपन्न होता. पण आधुनिक काळात या समाजाशी इतर समाजाचा संपर्क आला व त्याची सांस्कृतिक कला ऱ्हास पावत चालली आहे. ही एक समस्या निर्माण झाली.

संदर्भ ग्रंथ

1. डॉ. प्रदीप आगलावे, सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
2.डॉ. दिलीप खैरनार, लोकसंख्या आणि समाज, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, जून 2004
3.डॉ. गोविंद गारे, आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन, पुणे, मार्च 2013
4.प्रा. डॉ. सुदर्शन देशमुख, आदिवासी समाजाचे दारिद्र्य, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, मे 2007
5.डॉ. प्रदीप आगलावे, आदिवासीचे समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

महिला : मानवी हक्क व अत्याचार

प्रा. डॉ. मीना भगवानराव बोर्डे

सहयोगी प्राध्यापक

जालना समाजकार्य महाविद्यालय. रामनगर, जालना.

प्रस्तावना:

महाराष्ट्र सारख्या पुरोगामी राज्यात सामाजिक व राजकीय सुधारणांची प्रदीर्घ परंपरा आहे. माँ जिजाऊ, शिवाजी महाराज, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, शाहू महाराज, डॉ. आंबेडकर या महापुरुषांच्या विचारांचा वारसा महाराष्ट्र राज्याला लाभलेला आहे. आज ही महिलांचे सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरण झाले आहे का? आज महिला सक्षमीकरणासाठी सर्व स्तरातून प्रयत्न केले जात आहे. त्यासाठी मोठ्या प्रमाणात योजना राबवून महिलांना सुविधा उपलब्ध करून दिला जात आहेत. परंतु आजही समाजकारणात व आर्थिक बाबतीत महिलांचा मागासलेपण दिसून येतो. महिला जोपर्यंत सबल होत नाही तोपर्यंत त्यांचे शोषण होत राहील.

जागतिक स्तरावरून संयुक्त राष्ट्रसंघाने सन १९७५ वर्ष प्रथम आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष जाहीर केले. भारत सरकारने महिलांच्या स्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी एक समिती गठित केली. महाराष्ट्र शासनाने 1994 मध्ये सर्वप्रथम महिला धोरण मांडले. त्यानंतर दुसरे महिला धोरण 2001 मध्ये तयार करण्यात आले आणि 2013 मध्ये तिसरी महिला धोरण महाराष्ट्र शासन तयार केले.

उद्देश:

1. महिलांच्या सुधारासाठी अस्तित्वात असलेल्या कायद्याचा अभ्यास करणे
2. महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराचा आढावा घेणे.

गृहीत कृत्य :

1. महिला सुधारणासाठी अनेक कायदे अस्तित्वात आले आहे.
2. महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारात सातत्याने वाढ होत आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम सात साधनसामग्रीनुसार तत्य संकलित करण्यात आले आहे. त्यात संदर्भ ग्रंथ, मासिके, विविध अहवाल, इंटरनेट इत्यादींचा उपयोग करण्यात आला आहे.

महिला संबंधी मानवी हक्क कायदे :

भारतीय महिलांचा अधिकार कमी झाल्याने त्यांचा दर्जा घसरला होता. महिला व पुरुषात समानता आणण्यासाठी अनेक कायदे अस्तित्वात आहेत. मानवी हक्क म्हणजे काय हे जाणून घेणे आवश्यक आहे. व्यक्ती विकासात पोषक परिस्थिती म्हणजेच मानवी हक्क म्हणता येईल. मानवी हक्क विकासात पोषक परिस्थितीने निगडित आहे. हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी होय की ज्याशिवाय व्यक्तीला सामान्यत: सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नाही. असे मानवी हक्कांच्या संदर्भात प्रा. लास्की म्हणतात. आपण ज्या समाजाचे घटक असतो त्या समाजाच्या सर्वोच्च कल्याणाच्या दिशेने आपल्या

जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी साधने म्हणजे हक्क होय, असे बोंझाके म्हणतात. पर्यायाने स्वतःच विकास मानवी हक्काद्वारे होण्यासाठी आवश्यक साधने म्हणजे हक्क होय.

मानवी हक्कांची संकल्पना व्यक्तीच्या स्वरक्षणातून उदयास आली. हक्क मानवाला त्याच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी आवश्यक आहे. त्याशिवाय व्यक्ती, समाज व राष्ट्राचा विकास होऊ शकत नाही. सर्व मानवी हक्क व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि व्यक्ती जीवनाचे मूल्य यांच्या रक्षणासाठी निर्माण झालेले आहेत. मानवी हक्काची संकल्पना सामाजिक, धार्मिक, राजकीय न्यायावर आधारित आहे.

भारतीय संविधानात तिसऱ्या व चौथ्या अनुच्छेद मानव अधिकारांना संविधानिक स्थान प्राप्त झाले असले तरी मानवी हक्काचे पायमल्ली दिवसेंदिवस होत आहे. समाजात महिलांना दुय्यम दर्जा हा सतत दिला जातो. महिलांवर अत्याचाराची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. 2001 वर्ष महिला सक्षमीकरण वर्ष म्हणून घोषित केले. 8 मार्च हा दिवस सर्वत्र महिला दिन म्हणून साजरा केला जातो आहे. मात्र महिलांना होणारे अन्याय अत्याचार कमी होत नाही. आज महिलांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण होत आहे. भारतात दरवर्षी 50 लाख पेक्षा जास्त स्त्रीभ्रूणहत्या केल्या जातात असा अभ्यासपूर्ण सर्वेक्षण इंडियन मेडिकल असोसिएशन सादर केला. त्यामुळे लोकसंख्येच्या प्रमाणात मुलींची संख्या कमी आहे.

आज महिलांचा विनयभंग, बलात्कार, वेश्याव्यवसायाची सक्ती, हुंडाबळी यासारखी गुन्हे घडतात. भारतात दर 20 मिनिटाला एका महिलेवर बलात्कार, दर 77 मिनिटाला हुंडाबळी यासारखे गुन्हे घडतात. 99 टक्के महिला पतीकडून शारिरिक छळ सहन करतात. यावरून देशातील चित्र भयान आहे असे दिसून येते.

भारतीय संविधान व मानवी हक्क:

26 जानेवारी 1950 रोजी अंमलात आलेल्या भारतीय संविधानाने महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने सर्वच क्षेत्रात समाधीच्या हक्क प्रदान केले. संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत सुद्धा स्त्री-पुरुषांना सारखेच मानले आहे. भारतीय संविधानात महिला संबंधित विशेष तरतुदी व कलमे करून महिलांना संरक्षण दिले आहे. कलम 14 नुसार स्त्री-पुरुषांना कायद्यापुढे समान लेखण्यात आले. कलम 15 नुसार स्त्री-पुरुषांमध्ये भेदभाव केला जाणार नाही. कलम 3 नुसार स्त्री व बालके यांच्यासाठी राज्याला विशेष कायदा करता येईल. कलम 16 नुसार सार्वजनिक सेवेमध्ये समान संधी, कलम 19 (1) नुसार भाषण स्वातंत्र्य, कलम 21 मध्ये जिवित्वाचा हक्क, कलम 23/24 मध्ये शोषणाविरुद्धचा हक्क, कलम 25 ते 28 मध्ये धार्मिक स्वातंत्र्यच हक्क, कलम 45 मध्ये शिक्षणासाठी नमूद करण्यात आला आहे. कलम 32 हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे, 1993 साली भारतामध्ये उशिरा का होईना मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी 'मानवी हक्क संरक्षण कायदा' संसदेने पारित केला. या कायद्यानुसार राष्ट्रीय मानवी आयोग व राज्य मानवी आयोगाची स्थापना करण्यात आली. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत स्त्रियांना 50% आरक्षण देण्याची तरतूद करण्यात आली. आहे. उदा. 1955 चा हिंदू विवाह कायदा, 1956 हिंदू वारसा कायदा, 1961 चा हुंडा प्रतिबंधक कायदा, 1976 चा समान वेतन कायदा, 2005 चा कौटुंबिक हिंसाचार कायदा, समान वेतन कायदा, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, घटस्फोट कायदा, मुलींचा अनैतिक निवारण कायदा, गर्भपात कायदा, 1971 महिलांचे अश्लील प्रदर्शन विरोधी कायदा इत्यादी.

उपरोक्त वरील सर्व कायदे महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी व संरक्षणासाठी महत्त्वाचे आहे असे असताना महिलांवरील दिवसेंदिवस अन्याय अत्याचार वाढत होत आहे हे खालील तक्त्यावरून दिसून येईल महाराष्ट्रातील महिलांवर वरील अत्याचाराचा आढावा

अ.क्र.	**महिलांवरील अत्याचार**	**सन 2012**	**सन 2013**	**सन 2014**
1	बलात्कार	1839	3063	3958
2	अपहरण आणि पळवून नेणे	1140	1874	1909
3	हुंडाबळी	329	320	248
4	पती आणि पतीच्या नातेवाईकाकडून झालेला अत्याचार	7415	8542	6983
5	अत्याचार	3935	8132	9102
6	विनयभंग	1294	2632	1494
7	लैंगिक अत्याचार	366	1277	10553
8	अनैतिक व्यापार प्रतिबंधक कायदा /इतर	1882	1277	10553
	एकूण	**17800**	**26129**	**33415**

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, महिलांवर झालेले अत्याचाराचे नोंदवलेले प्रमाण हे मोठ्या प्रमाणात वाढलेले आहे. महाराष्ट्रासारख्या पुरोगामी राज्यात महिलांवर 2012 मध्ये 17848 झालेली नोंद होती. 2014 मध्ये 33 हजार 415 पर्यंत वाढली म्हणजे या दोन वर्षात महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारात दुपटीने वाढ झाली आहे. आज ही महिलांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदललेला नाही. महिला विषयी कायदे व पोलिस यंत्रणा यामध्ये मोठ्या प्रमाणात सुधारणा करणे आवश्यक आहे. महिलांवरील अत्याचार जोपर्यंत थांबत नाही तोपर्यंत महिला सुरक्षित आहे असे म्हणता येत नाही.

सारांश

महाराष्ट्रात महिलांवर दिवसेंदिवस त्यांच्या वाढत आहे. महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी संविधानात कायदे अंतर्भूत आहेत. परंतु पाहिजे त्या प्रमाणात त्याची कडक अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. महिला सुरक्षिततेसाठी व संरक्षणासाठी आहे परंतु महिलांवरील अन्याय अत्याचार मोठ्या प्रमाणात वाढत आहेत.

निष्कर्ष

1. महिलांच्या संरक्षणासाठी अनेक कायदे अस्तित्वात आहेत.
2. महिलांवर मोठ्या प्रमाणात अत्याचार होत आहेत.
3. महिला कायद्याचा वापर समाजाच्या वतीने करत नाहीत.
4. संविधानात कायदे अंतर्भूत आहेत परंतु कायद्याची अंमलबजावणी कडक होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. डॉक्टर व्ही एम पेशवे माराव अधिकार अर्थ व व्याप्ती.
2. प्राध्यापक पाटील व्हीबी मानवी हक्क के सागर प्रकाशन पुणे आवृत्ती दुसरी 2010.
3. Maharashtra economics survey 2014-15.
4. महिला धोरण 2014 महिला व बाल विकास विभाग महाराष्ट्र शासन.
5. Indian economy survey 2014-15.

भारतातील डिजिटल ग्रंथालये: एक आढावा

माळोदे अमित विनोद

ग्रंथपाल,

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड.

जगभरातील ग्रंथालये परिवर्तनाच्या प्रक्रियेतून जात आहेत हे सर्वज्ञात आहे, विशेषतः माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे. पारंपारिक ग्रंथालये डिजिटल ग्रंथालयांमध्ये बदलत आहेत आणि नवीन ग्रंथालये स्थापन होत आहेत जी डिजिटल प्रकारची आहेत. परिणामी, या क्षेत्रात व्यापक रस आहे आणि परिणामी, जगभरात या क्षेत्रात बरेच संशोधन आणि विकास उपक्रम राबविले जात आहेत. भारतातही अनेक संस्था डिजिटल ग्रंथालये स्थापन करण्याच्या प्रक्रियेत आहेत आणि अनेक विद्वान आणि अभ्यासक डिजिटल ग्रंथालयांवर संशोधन करत आहेत. अलिकडच्या काळात, भारतात डिजिटल ग्रंथालये आणि त्यांच्या विविध पैलूंवर अनेक परिषदा आयोजित करण्यात आल्या आहेत. अनेक राष्ट्रीय परिषद व्यतिरिक्त, आंतरराष्ट्रीय परिषदा जसे की आशियाई डिजिटल ग्रंथालयांची आंतरराष्ट्रीय परिषद २००१, डिजिटल ग्रंथालयांवरील आंतरराष्ट्रीय परिषदा २००४ आणि २००६ यांनी भारतात डिजिटल ग्रंथालय जागरूकता आणि विकासाला आवश्यक ती गती दिली.

भारत ग्रंथालय आणि माहिती विज्ञान क्षेत्रात सुमारे २० विद्वत्तापूर्ण जर्नल्स प्रकाशित करते. भारतातील डिजिटल लायब्ररींवरील लेख भारतीय आणि परदेशी जर्नल्समध्ये प्रकाशित झाले आहेत. भारतातील डिजिटल लायब्ररींवर प्रकाशित झालेल्या भारतीय आणि परदेशी नियतकालिकांच्या साहित्याचा आढावा भारतातील डिजिटल लायब्ररीच्या संशोधन आणि विकासाच्या स्थितीचे मूल्यांकन आणि समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.

कार्यपद्धती

साहित्य पुनरावलोकन ग्रंथालय आणि माहिती विज्ञान ग्रंथालय, माहिती विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आणि एमराल्ड इनसाइट डेटाबेस द्वारे समाविष्ट असलेल्या प्रकाशित लेखा पुरते मर्यादित होते. जून २००७ पर्यंतच्या संपूर्ण कालावधीसाठी हे डेटाबेस शोधले गेले. 'डिजिटल लायब्ररी', 'डिजिटल लायब्ररी' आणि 'इंडिया' या कीवर्डवर अनेक शोध धोरणे वापरली गेली. संबंधित लेख ओळखण्यासाठी या शोधांच्या निकालांचे पुनरावलोकन केले गेले. संबंधित लेखांचे संदर्भ तसेच इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालये. इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, खरगपूरच्या इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालय सेवांमध्ये व्हिडिओ लायब्ररी सेवा, डेटाबेस सेवा, एसडीआय सेवा, ऑनलाइन जर्नल एक्सेस सेवा आणि रेट्रोस्पेक्टिव्ह डेटाबेस शोध सेवा यांचा समावेश आहे. मोठ्या प्रमाणात डिजिटायझेशनच्या योजनांचा समावेश असलेल्या भविष्यातील कार्यक्रमांवर मोहपात्रा (२००७) यांनी चर्चा केली आहे.

डेब आणि कर (२००५) यांनी डिजिटल ग्रंथालयांच्या पूर्ववर्ती म्हणून इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालयाच्या उत्क्रांतीवादी स्थितीची पुष्टी करणारा एक लेख द एनर्जी अँड रिसोर्सेस इन्स्टिट्यूट (TERI) येथे इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालयाच्या स्थापनेचे वर्णन करतो. 'तेरी इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालय १९९९ मध्ये त्याच्या संशोधकांसाठी उघडण्यात आले आणि त्यात अनेक सेवांचा समावेश आहे. भौतिक इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालय आणि आभासी

इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालयाच्या संकल्पनांवर चर्चा केली आहे ज्यामध्ये TERI इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालयाचे विविध संसाधने आणि फायदे समाविष्ट आहेत. पारंपारिक ग्रंथालय व्यवस्थेत लपलेली माहिती संप्रेषणासाठी अडथळा ठरते आणि या घटनेवर मात करण्यासाठी डिजिटायझेशनची क्षमता यावर गिरी (२००६) यांनी चर्चा केली आहे.

एक आढावा

अनेक अभ्यासांमध्ये हे सामान्यतः मान्य केले जाते की भारतात डिजिटल ग्रंथालय उपक्रम १९९० च्या दशकात सुरू झाले.आणि या पुनरावलोकनात असेही आढळून आले की डिजिटल ग्रंथालयांवरील बहुतेक भारतीय साहित्य १९९५ नंतरचे आहे. भारतातील डिजिटल ग्रंथालयांचा आढावा देणारे सर्वात जुने लेख राजशेखर (१९९७) यांचे आहेत; हा लेख डिजिटल ग्रंथालयांचे अनेक फायदे आणि त्यांच्या निर्मितीमध्ये गुंतलेल्या मुद्द्यांवर चर्चा करतो. श्रीवास्तव आणि सक्सेना (२००४) यांनी डिजिटल ग्रंथालयांचा आढावा देखील लिहिला आहे. शर्मा आणि अरोरा (२००५) यांनी डिजिटल ग्रंथालयांच्या गरजा, डिजिटलायझेशन प्रक्रिया आणि डिजिटल ग्रंथालयांच्या भविष्यासह डिजिटल ग्रंथालयांची गरज अधोरेखित केली. सदागोपन (२०००) यांनी चर्चा केलेल्या डिजिटल ग्रंथालयांच्या आव्हानांपैकी एक म्हणजे बोटांच्या टोकावर माहितीची उपलब्धता परंतु प्रश्न, ज्ञान कुठे आहे. भारतीय संदर्भात डिजिटल ग्रंथालयांची चर्चा केली आहे आणि लेखक भारतीय भाषांमध्ये सामग्री तयार करण्यासाठी आणि त्यात प्रवेश करण्यासाठी ग्रंथालय शास्त्रज्ञांना उपलब्ध असलेल्या संधींवर प्रकाश टाकतात.

डिजिटल ग्रंथालय सेवा

ग्रंथालये सेवा प्रदान करतात. लेथा (२००६) यांनी वेब-सक्षम माहिती सेवांसाठी एक साधन म्हणून ग्रंथालय पोर्टलवर चर्चा केली आहे. तांत्रिक माहिती संसाधन केंद्र (TIRC) च्या पोर्टलवर प्रकाश टाकत आहे.

वेगवेगळ्या सामग्री संघटना तंत्रांच्या वापरामुळे आणि वेगवेगळ्या प्रकारच्या डिजिटल सामग्रीमुळे ते एकमेकांपासून लक्षणीयरीत्या भिन्न असतात. रुमुगम, थंगराज आणि शांती (२००५) डेटा मायनिंगच्या संकल्पनेबद्दल आणि लायब्ररी डेटाबेसच्या वारंवार वापरकर्त्यांच्या प्रवेशाच्या नमुन्यांबद्दल काही अल्गोरिदमबद्दल चर्चा करतात. जरी लेखाच्या शीर्षकात असे म्हटले आहे की ते असोसिएशन मायनिंग वापरून डिजिटल लायब्ररीमध्ये वारंवार प्रवेश नमुने शोधण्याबद्दल आहे, परंतु अभ्यास स्वतः डिजिटल लायब्ररींवर नाही तर स्वयंचलित लायब्ररीच्या परिसंचरण किंवा व्यवहार डेटाबेस शी संबंधित आहे.

डिजिटल ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन

एकदा डिजिटल ग्रंथालय तयार झाल्यानंतर, त्याचे व्यवस्थापन महत्वाचे आहे. डिजिटल ग्रंथालयांच्या व्यवस्थापनात समाविष्ट असलेल्या समस्या आणि धोरणांमध्ये हार्डवेअर व्यवस्थापन, सॉफ्टवेअर व्यवस्थापन, संग्रह व्यवस्थापन, संरक्षण/संग्रहण, वित्तीय व्यवस्थापन आणि प्रवेश प्रणाली यांचा समावेश आहे. गुप्ता आणि सिंग (२००६) यांनी यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. डिजिटल ग्रंथालयांच्या विकासात भरीव नियोजन समाविष्ट आहे. डिजिटल ग्रंथालय विकास, विशेषतः आयटी पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक नियोजनासाठी नियोजन यावर भर देतात.

निष्कर्ष

भारतात डिजिटल ग्रंथालय विकास विचलित झाला आहे. बहुतेक विकास विज्ञान आणि तंत्रज्ञान ग्रंथालयांमध्ये झाला आहे. या ग्रंथालयांमध्येही, लक्ष केंद्रित केले गेले आहे शिक्षण आणि प्रशिक्षण, कॉपीराइट, व्यवस्थापन आणि जाहिरात (मार्केटिंग) यासारख्या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित न करता डिजिटल लायब्ररी विकसित करण्यावर. इलेक्ट्रॉनिक वातावरणाला अनुकूल असलेल्या कॉपीराइट कायद्यात सुधारणा करण्याची गरज आहे. डिजिटल लायब्ररी आणि डिजिटल तंत्रज्ञानावर कार्यशाळा आयोजित करण्यासाठी काही संस्थांनी पुढाकार घेतला आहे. भारतीय अभ्यास कमी किंवा पूर्णपणे गहाळ असलेल्या इतर महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये डिजिटल हक्क व्यवस्थापन, डिजिटल लायब्ररी सुरक्षा, सामग्री व्यवस्थापन, व्यवसाय आणि किंमत मॉडेल आणि धोरण अभ्यास यांचा समावेश आहे. सध्या, भारतात किंमत मॉडेल अस्तित्वात नाही. अनेक डिजिटल लायब्ररी उपक्रमांची नोंद असल्याने, डिजिटल लायब्ररी उपक्रमांची सध्याची स्थिती समजून घेण्यासाठी भारतातील डिजिटल लायब्ररींचे सर्वेक्षण करणे उपयुक्त ठरेल. हे महत्त्वाचे गृहीत धरते कारण भारतीय डिजिटल लायब्ररी उपक्रमांवरील काही अभ्यास प्रामुख्याने वेबसाइटवर किंवा इतर प्रकाशित स्त्रोतांकडून उपलब्ध असलेल्या माहितीवर आधारित आहेत. सर्वेक्षण केवळ सध्याची परिस्थिती समजून घेण्यास मदत करेल असे नाही तर भारतातील केंद्रित डिजिटल लायब्ररी विकासासाठी कृती योजना तयार करण्यास मदत करेल. शिवाय, भारतात डिजिटल ग्रंथालयांचा वापर आणि वापरकर्ता अभ्यास अभावी आहेत. विद्यमान डिजिटल ग्रंथालयांचे मूल्यांकन करण्यासाठी आणि भारतात अत्यंत वापरकर्ता-केंद्रित डिजिटल ग्रंथालये तयार करण्यासाठी हे क्षेत्र देखील अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ

1. बाल कृष्णन, एन. 2005. युनिव्हर्सल डिजिटल लायब्ररी: फ्युचर रिसर्च डायरेक्शन्स. जर्नल ऑफ झेजियांग युनिव्हर्सिटी सायन्स 6A(11): 1204–1205.
2. बेअरमन, डी. २००७. डिजिटल लायब्ररी ज. माहिती विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा वार्षिक आढावा ४१: २२३-२७२.
3. भट्टाचार्य, पी. २००४. डिजिटल लायब्ररी उपक्रमांमधील प्रगती: विकसनशील देशाचा दृष्टीकोन. आंतरराष्ट्रीय माहिती आणि लायब्ररी पुनरावलोकन ३६(३): १६५-१७५.
4. चंद्रकर, आर. २००४. भारतीय भाषांच्या संदर्भात बहुभाषिक मानक म्हणून युनिकोड. इलेक्ट्रॉनिक लायब्ररी २२(५): ४२२-४२४.
5. दास, ए.के. आणि बी. दत्ता. २००४. डिजिटल लायब्ररी सिस्टम्सच्या ऑडिट- इंस्ट्रक्शन आणि नियंत्रणाचा परिचय. ग्रंथालय आणि माहिती अभ्यासांचे ॲनाल्स ५१(३): ९९-१०३.
6. अनुराधा, के.टी. २००७. संस्थात्मक भांडारांची रचना आणि विकास: एक केस स्टडी. आंतरराष्ट्रीय माहिती आणि ग्रंथालय पुनरावलोकन ३७(३): १६९-१७८.
7. अरोरा, जे. २००१. भारतीय अभियांत्रिकी विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची भारतीय राष्ट्रीय डिजिटल ग्रंथालय: इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांमध्ये संघ-आधारित प्रवेशासाठी धोरणात्मक सहकार्याचा प्रस्ताव. आंतरराष्ट्रीय माहिती आणि ग्रंथालय पुनरावलोकन ३३(२-३): १४९-१६५.; अरोरा, जे. २००३. ३५(१): १-१७;. अरोरा, जे. २००४. 36(1): 1–11
8. अरोरा, जे. २००४. आयआयटी दिल्ली येथील केंद्रीय ग्रंथालयात नेटवर्क सक्षम डिजिटाइज्ड संग्रह. आंतरराष्ट्रीय माहिती आणि ग्रंथालय पुनरावलोकन 36(1): 1–11.
9. अरुमुगम, जी., एम. थंगराज आणि पी. शांती. 2005. असोसिएशन मायनिंग वापरून डिजिटल लायब्ररीमध्ये वारंवार प्रवेश नमुन्यांचा शोध घेणे. SRELS जर्नल ऑफ इन्फॉर्मेशन मॅनेजमेंट 42(2): 131–138.

पारंपरिक आणि सकारात्मक मानसशास्त्र

प्रा. सुषमा सुरेश गांगुर्डे

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, सातपूर, नाशिक ४२२००७

प्रस्तावना:

मानसशास्त्र हा मानवाच्या वर्तन, भावना, विचार आणि मानसिक प्रक्रिया यांचा अभ्यास करणारा शास्त्र आहे. या शास्त्राच्या दोन मुख्य शाखा आजकाल अधिक चर्चेत आहेत. सकारात्मक मानसशास्त्राचा विचार करण्याची गरज का भासली या प्रश्नाचे उत्तर आधी प्रचलित असणाऱ्या पारंपरिक मानसशास्त्राच्या कार्यप्रणालीवरून आपल्याला कळून येते. पारंपरिक मानसशास्त्र व्यक्तीच्या नकारात्मक ते च्या बाजूचा जास्त अभ्यास झालेला दिसून येत आहे. नाझी राजवटीत हिटलरच्या अधिकाराच्या वागण्याच्या मानसिकतेचा अभ्यास व स्टॅन्डले मिलग्रामचा सामान्य लोक निष्पाप लोकांना इलेक्ट्रिकच्या शॉक्स कसे देऊ शकतात यावरील प्रयोग आणि डॉ. झिम्बार्डो यांच्या स्टॅन्ड फोर्ड विद्यापीठातील तुरुंगाच्या प्रयोगातून मिळालेल्या 'लुसीपर प्रभाव' इत्यादीत मधून असं दिसतं की बहुतेक मानसशास्त्रज्ञांना मानवी वर्तनाची काळी बाजू जास्त आकर्षित करत होती. पारंपरिक मानसशास्त्राच्या या दृष्टिकोनाला छेद देऊन मानवी वर्तन नकारात्मकतेला विरोध न करता सकारात्मकतेचा सुद्धा बरोबरीने विचार करणारा प्रवृत्त करते.

पारंपरिक मानसशास्त्र आणि सकारात्मक मानसशास्त्र. पारंपरिक मानसशास्त्र हे मानवाच्या समस्यांवर, दुःखावर आणि त्याचे नकारात्मक वर्तन यावर लक्ष केंद्रीत करते, तर सकारात्मक मानसशास्त्र हे जीवनाच्या चांगल्या पैलूंवर, सकारात्मक भावना, शारीरिक व मानसिक आरोग्य आणि व्यक्तिमत्वाच्या विकासावर अधिक लक्ष केंद्रित करते.

पारंपरिक मानसशास्त्राने माणसाच्या मानसिक समस्या, विकार आणि नैराश्याच्या बाबतीत अनेक मोलाच्या गोष्टी सांगितल्या आहेत, ज्या मानसिक आरोग्याच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरतात. दुसरीकडे, सकारात्मक मानसशास्त्राने सकारात्मकता, आनंद, प्रेम, समृद्धता आणि यशाच्या दृष्टीने माणसाला मार्गदर्शन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये ध्यान, आभार, आणि जीवनातील चांगल्या गोष्टींचा स्वीकार यावर भर दिला जातो.

दोन्ही शाखांचे उद्दीष्ट आहे – माणसाचे जीवन अधिक समृद्ध आणि आनंदी बनवणे, पण त्या दोन दृष्टिकोनातून ते साध्य करण्याचे मार्ग वेगळे आहेत. पारंपरिक मानसशास्त्र मानसिक विकारांचा उपचार करण्यावर लक्ष केंद्रित करत असताना, सकारात्मक मानसशास्त्र जीवनातील आनंद आणि समृद्धीच्या दृष्टीने सकारात्मक मानसिकतेचा विकास करण्यावर जोर देते.

ही प्रस्तावना पारंपरिक आणि सकारात्मक मानसशास्त्र यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करेल आणि दोन्ही शाखांचा मानव जीवनावर काय परिणाम होतो हे स्पष्ट करेल.

पारंपरिक मानसशास्त्र आणि सकारात्मक मानसशास्त्राची ओळख: _

पारंपरिक मानसशास्त्र ओळख:

पारंपरिक मानसशास्त्र हे मुख्यतः मानवाच्या मानसिक विकार, भावना, वर्तन आणि मानसिक अस्वास्थ्यावर लक्ष केंद्रित करते. यामध्ये मानसिक विकारांची कारणे, त्यांचा अभ्यास आणि त्या विकारांच्या

उपचार पद्धतींवर मुख्य भर दिला जातो. पारंपरिक मानसशास्त्र माणसाच्या नकारात्मक अनुभवांचा, भावनांच्या गोंधळाचा आणि मानसिक ताणतणावाचा विश्लेषण करत, त्यावर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करते. यामध्ये मुख्यतः फ्रायड, बॅक, जंग आणि वॉटसन यांसारख्या मानसशास्त्रज्ञांनी आपापली सिद्धांत मांडली आहेत.

दुसरा महायुद्धापर्यंत मानसशास्त्र एक शैक्षणिक आणि तत्त्वात ज्ञान विषयक विषय म्हणून मोठ्या प्रमाणात अभ्यासला जात होता. त्यानंतर दुसऱ्या वेळी सैनिकांची मानसिक तपासणी करणे वेळेस तेथील सकारात्मक मानसशास्त्र एक विज्ञान म्हणून वापरण्याची आवश्यकता असल्याने दिसून आले युद्धामुळे मानसिक आरोग्याचे परिणाम अनेक ठिकाणी दिसून आलेले दिसते. दैनंदिन समस्यांवर सैनिकांच्या नैदानिक उपचारांची आवश्यकता निर्माण झाली परिणाम स्वरूप मानसशास्त्राचे ध्येय बदलते दुसऱ्या युद्ध होईपर्यंत मानसशास्त्राची प्रमुख तीन ध्येय होती.

१) व्यक्तीचे जीवन अधिक सर्जनशील आणि परिपूर्ण बनविणे.

२) व्यक्तीमधील प्रतिभा ओळखणे आणि त्याचे संवर्धन करणे.

३) व्यक्तीच्या मानसिक आजारावर उपचार करणे.

या शाखेचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे मानसिक विकारांच्या निदानासाठी वैज्ञानिक पद्धती वापरून उपचार करणे. पारंपरिक मानसशास्त्रातील चिकित्सकांचा दृष्टिकोन उपचार प्रक्रियेत प्रामुख्याने असतो, जिथे रुग्णाची मानसिक स्थिती आणि वर्तनावर सुधारणा करण्याचे प्रयत्न केले जातात. मानसिक विकारांचे कारण, त्याचे निदान आणि उपचार या प्रक्रियेवर या शाखेचा मुख्य जोर असतो.

सकारात्मक मानसशास्त्र ओळख:

सकारात्मक मानसशास्त्र हे मानसशास्त्राच्या एक नवीन शाखा आहे, ज्याची सुरुवात १९९० च्या दशकात 'मार्टिन सेलीगमन' यांच्या पुढाकारामुळे झाली. या शाखेचा मुख्य उद्दीष्ट आहे – व्यक्तिमत्वाचा सकारात्मक विकास, आनंद, समाधान, मानसिक आरोग्य आणि व्यक्तीचे सर्वोत्तम कार्यप्रदर्शन सुनिश्चित करणे. पारंपरिक मानसशास्त्राच्या नकारात्मक दृष्टिकोनापासून वेगळे, सकारात्मक मानसशास्त्र जीवनातील चांगल्या गोष्टींवर आणि सकारात्मक अनुभवांवर लक्ष केंद्रित करते.

सकारात्मक मानसशास्त्रामध्ये, व्यक्तीच्या जीवनातील सकारात्मक भावनांचा अभ्यास केला जातो, जसे की आनंद, प्रेम, आभार, आशा आणि आत्मविश्वास. यामध्ये आत्मसाक्षात्कार, समग्रता आणि व्यक्तिमत्वाच्या विकासाच्या कूटधर्मावरही विचार केला जातो. या शाखेने मानसिक आरोग्याची व्याख्या फक्त विकारांच्या अभावापुरती न करता, चांगल्या जीवनशैली आणि सकारात्मक मानसिकतेच्या दृष्टीने केली आहे.

तुलनात्मक विचार:

पारंपरिक मानसशास्त्र मुख्यतः नकारात्मक मानसिक अवस्थांवर आणि विकारांच्या उपचारावर लक्ष केंद्रित करत असताना, सकारात्मक मानसशास्त्र सकारात्मक विचार, भावना आणि व्यक्तिमत्वाच्या समृद्धीवर अधिक जोर देतो. दोन्ही शाखांचा उद्दीष्ट आहे माणसाच्या मानसिक आरोग्याचा विकास, परंतु त्यांचे दृष्टिकोन आणि पद्धती भिन्न आहेत.

सकारात्मक मानसशास्त्राची गृहितके:_

जेव्हा आपण पारंपारिक मानसशास्त्राच्या गृहीतकांची तुलना आपण सकारात्मक मानसशास्त्राच्या कृतिकांची करतो तेव्हा आपल्याला हे जाणवते की सकारात्मक मानसशास्त्र खरोखरच 'आनंदी' आणि 'अर्थपूर्ण जीवनाचे' शास्त्र आहे.

पारंपरिक मानसशास्त्राच्या गृहीतकांमध्ये काही महत्त्वाचे तत्त्वज्ञान व धारणांचा समावेश होतो. या गृहीतकांमधील काही प्रमुख मुद्दे खालीलप्रमाणे आहेत:

1. **मानव व्यक्तिमत्त्वाची स्थिरता –** पारंपरिक मानसशास्त्र मानते की व्यक्तिमत्त्व स्थिर आहे आणि एका वयाच्या वर्तुळात व्यक्तिमत्त्वाचे प्राथमिक घटक निश्चित होतात. म्हणजेच, व्यक्तिमत्त्वातील वैशिष्ट्ये लहान वयात निश्चित होतात आणि मोठ्या होण्याच्या प्रक्रियेत फारसा बदल होत नाही.
2. आयुष्यातील नकारात्मकतेवर लक्ष देणे आणि त्यांचे विश्लेषण करणे महत्त्वाचे आहे.
3. मूलतः रचनात्मकता – पारंपरिक मानसशास्त्र ही विचारधारा वागण्याच्या प्रक्रियेवर लक्ष केंद्रित करते. यात माणूस सामाजिक, मानसिक, वर्तनात्मक घटकांपासून प्रभावित होतो. या शास्त्रात मनोविश्लेषण, वर्तनशास्त्र आणि जनेटिक घटकांचाही विचार केला जातो.
4. आजारांची लक्षणे कमी करून आयुष्यातील दुःख कमी करणे.
5. प्रभावाचे महत्त्व – पारंपरिक मानसशास्त्राच्या दृष्टीकोनात माणसाचे वर्तन व विचार हा पर्यावरण किंवा समाजाच्या प्रभावामुळे बदलत असतो. अर्थात, व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासात बाह्य घटकांचा मोठा परिणाम असतो.
6. लोक जैविक, सामाजिक किंवा मानसशास्त्रीय त्रास आणि ग्रस्त असतात, त्यामुळे त्यांच्या त्रास दूर करणे गरजेचे आहे.
7. मानवी मनाचे वैज्ञानिक विश्लेषण – पारंपरिक मानसशास्त्रात मानवी मनाला एक जटिल, परंतु विश्लेषणीय प्रणाली म्हणून पाहिले जाते. ते मानसिक प्रक्रियेच्या सुसंगततेवर विश्वास ठेवते, जिथे प्रत्येक मानसिक कार्याची कारणे आणि परिणाम स्पष्ट केले जाऊ शकतात.
8. आजारपण नाही म्हणजे खुशाली आहे.
9. आवश्यकतेनुसार वर्तन – पारंपरिक मानसशास्त्र मानते की प्रत्येक व्यक्तीच्या वर्तनाची काही विशिष्ट कारणे असतात, जसे की मूलभूत मानसिक व शारीरिक आवश्यकतांची पूर्तता.

ही गृहीतके पारंपरिक मानसशास्त्राच्या अभ्यासाची पार्श्वभूमी तयार करतात, जिथे वर्तन, मानसिक स्थिती, आणि व्यक्तिमत्त्व यांचे समजून घेतले जाते. या गृहीतकांमधून स्पष्टपणे असे दिसते की पारंपरिक मानसशास्त्राचे संपूर्ण लक्ष आयुष्यातून त्रास व दुःख कमी करणे याकडेच होते. पण सकारात्मक मानसशास्त्रज्ञ साहजिकच आशावादी विचारसरणीचे असल्याने रोगमुक्त आयुष्यापेक्षा आनंदी व समाधानी आयुष्याला महत्त्व देत होते.

सकारात्मक मानसशास्त्राची गृहितके पुढील प्रमाणे_

सकारात्मक मानसशास्त्र (Positive Psychology) हे मानसशास्त्राचे एक क्षेत्र आहे ज्यामध्ये मनुष्यमध्ये सकारात्मक भावना, कौशल्ये आणि जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या घटकांवर लक्ष केंद्रित केले जाते. याचे उद्दिष्ट फक्त मानसिक विकारांवर उपचार करण्यापेक्षा, व्यक्तीच्या

जीवनात सकारात्मकतेची वाढ करणे आणि त्यांच्या सामर्थ्यांचा वापर करणे आहे. सकारात्मक मानसशास्त्राच्या गृहितकांमध्ये काही महत्वाचे सिद्धांत आहेत:

1. स्मरणशक्ती आणि दृषटिकोन: सकारात्मक मानसशास्त्रात असा गृहितक आहे की, व्यक्तीचे मानसिक स्वास्थ्य त्याच्या विचारांच्या आणि दृषटिकोनाच्या गुणवत्तेवर आधारित असते. जीवनाच्या प्रत्येक अनुभवाकडे सकारात्मक दृषटिकोनातून पाहणे मनुष्याला अधिक समाधान, आनंद आणि उद्दिष्ट मिळविण्यात मदत करते.
2. व्यक्ती स्वयंप्रेरणेने भारित असता आणि त्यांना उत्कर्ष करावयाचा असतो.
3. सामर्थ्य आणि सकारात्मक गुण: व्यक्तीमध्ये असलेल्या सकारात्मक गुणांचे (जसे की शांती, धैर्य, प्रेम, कृतज्ञता, क्षमा) मूल्यांकन केले जाते. यावर विश्वास आहे की, ही गुणे व्यक्तीला उच्च मानसिक आणि भावनिक स्थितीत ठेवतात.
4. त्रासाची लक्षणे कमी करणे ,खुशाल असलेल्या स्थितीला चालना देणे.
5. स्व-स्वीकृती (Self-acceptance): सकारात्मक मानसशास्त्र व्यक्तीला त्याच्या स्वत:च्या अडचणी आणि दोष स्वीकारून त्याचा विकास साधण्यास प्रोत्साहित करते. याचा अर्थ असा की, स्वत:वर प्रेम करणे आणि आपले गुण आणि कमी स्वीकारणे हे मानसिक स्वास्थ्याचे मूलतत्त्व आहे.
6. व्यक्तीची बलस्थाने शोधणे आणि सकारात्मक भावना निर्माण करणे.
7. समाजाशी जोडलेले संबंध: सकारात्मक मानसशास्त्रात असा विचार आहे की, समाजाशी आणि इतरांसोबत चांगले संबंध ठेवणे हे जीवनातील आनंद आणि समाधान मिळवण्यास महत्त्वाचे आहे. सामाजिक समर्थन आणि इतरांबरोबर असलेले नाते हे मानसिक तणाव कमी करण्यास मदत करतात.
8. सकारात्मक गोष्टींवर लक्ष केंद्रित करून त्या वाढविण्याचा प्रयत्न करणे.
9. आधारभूत सुख आणि समृद्धि: हे गृहितक सांगते की, एक व्यक्ति त्याच्या जीवनामध्ये मानसिक आणि शारीरिक सुख मिळवण्यास सक्षम असावा, तसेच त्याचे जीवन मूल्ये आणि उद्दिष्टे यावर आधारित असावे.
10. अर्थपूर्ण जीवन (Meaningful Life): सकारात्मक मानसशास्त्र विश्वास ठेवते की, व्यक्तीला जीवनात उद्दिष्ट आणि अर्थ शोधावा लागतो. हे त्याला स्व-प्रेरणा आणि आनंद देणारे आहे.
11. कृतज्ञता आणि आनंद: व्यक्तीला जीवनात असलेल्या छोट्या मोठ्या गोष्टींसाठी कृतज्ञता व्यक्त करणे, आणि आनंद शोधणे हे सकारात्मक मानसिकतेला प्रोत्साहन देतात.

या गृहितकांच्या आधारे सकारात्मक मानसशास्त्र व्यक्तींना त्यांच्या जीवनात संतुलन, सकारात्मक दृषटिकोन, आणि मानसिक समाधान शोधण्याची प्रेरणा देते. मानसशास्त्रज्ञांच्या अथक प्रयत्नाने पारंपरिक मानसशास्त्रातील नकारात्मक पैलूंवर भर देण्याच्या दृष्टिकोनाला विरोध करून व्यक्ती आणि त्याच्या सकारात्मक पैलूंवर भर दिल्याने खरा आनंद आणि समाधान मिळतो हे गृहतक सत्यात उतरताना आपल्याला सर्वांना दिसत आहे.

पारंपरिक मानसशास्त्रापेक्षा सकारात्मक मानसशास्त्र का गरजेचे आहे

पारंपारिक मानसशास्त्र आणि सकारात्मक मानसशास्त्र यामध्ये काही महत्त्वाचे फरक आहेत, आणि सकारात्मक मानसशास्त्र त्याच्या विशिष्ट दृष्टिकोनामुळे महत्त्वपूर्ण आहे. पारंपारिक मानसशास्त्र मुख्यत: मानसिक विकार, तणाव, नैराश्य, आणि शारीरिक किंवा मानसिक त्रास यावर लक्ष केंद्रित करते, तर सकारात्मक मानसशास्त्र व्यक्तीच्या मानसिक आरोग्याच्या सकारात्मक पैलूंवर, त्यांच्या सामर्थ्यांवर, आणि जीवनाच्या गुणवत्तेवर भर देतो.

सकारात्मक मानसशास्त्राचे महत्त्व पुढील कारणांमुळे अधिक आहे:

1. पारंपारिक मानसशास्त्र फक्त आपल्या विकृतीच्या लक्षणांवर किंवा आजारावर लक्ष केंद्रित करते परंतु सकारात्मक मानसशास्त्र मध्ये व्यक्तीच्या मानसिक, शारीरिक, आर्थिक अशा अनेक बाजूंचा विचार केला जातो.
2. फक्त रोगावर नाही, तर जीवनाच्या सकारात्मक पैलूंवर लक्ष केंद्रित करणे: पारंपारिक मानसशास्त्र मुख्यतः मानसिक विकार, तणाव, आणि समस्यांवर केंद्रित होते, म्हणजेच हे नेहमी नकारात्मक किंवा अपयशावर आधारित असते. सकारात्मक मानसशास्त्र व्यक्तीच्या शक्ती, कौशल्ये, गुण, आणि त्याच्या जीवनाचा आनंद शोधण्यावर जोर देतो.
3. व्यक्तिगत वृद्धी आणि विकास: पारंपारिक मानसशास्त्राने थोड्या काळासाठी व्यक्तींच्या समस्यांवर उपचार केले असले तरी, सकारात्मक मानसशास्त्राने व्यक्तीच्या पूर्ण क्षमता आणि सामर्थ्याचा उपयोग करून त्याच्या जीवनाचा दर्जा सुधारण्याचे लक्ष घेतले आहे. यामुळे, व्यक्तीची स्व-साक्षात्कार, आत्मविश्वास आणि व्यक्तिगत उद्दीष्टे साधण्यास मदत होते.
4. सकारात्मक दृषटिकोन: सकारात्मक मानसशास्त्र "सकारात्मकता"वर आधारित असताना, पारंपारिक मानसशास्त्र "नकारात्मकता" (जसे मानसिक विकार, तणाव, असंतोष) यावर लक्ष केंद्रित करते. सकारात्मक मानसशास्त्र हे व्यक्तींना त्यांच्या जीवनातील आनंद आणि समाधान मिळविण्यासाठी सकारात्मक दृषटिकोन घेण्यास प्रोत्साहित करते.
5. मानसिक स्वास्थ्याचे समग्र दृषटिकोन: पारंपारिक मानसशास्त्र मानसिक आरोग्य आणि विकारांवर उपचार करण्यावर लक्ष केंद्रित करत असले तरी, सकारात्मक मानसशास्त्र मानसिक आणि भावनिक आरोग्याच्या सकारात्मक पैलूंवर, जसे की कृतज्ञता, प्रेम, आत्म-स्वीकृती, आणि आशा यावर भर देतो.
6. आत्मसाक्षात्कार आणि उद्दीष्ट: पारंपारिक मानसशास्त्र कधीकधी फक्त समस्यांवर किंवा विकारांवर आधारित असते, तर सकारात्मक मानसशास्त्र व्यक्तींना त्यांच्या जीवनात एक मोठा उद्दीष्ट गाठण्याची प्रेरणा देते. हे आत्मसाक्षात्कार आणि जीवनातील उच्च उद्दिष्टांचा शोध घेण्यास मदत करते.
7. सामाजिक आणि नातेसंबंधांची महत्त्वपूर्ण भूमिका: सकारात्मक मानसशास्त्र समाजाशी आणि इतरांशी असलेल्या नातेसंबंधांचा महत्त्व अधिक विचार करते. चांगले आणि मजबूत सामाजिक संबंध मानसिक स्वास्थ्याचे एक महत्त्वपूर्ण घटक असतात, आणि हे पारंपारिक मानसशास्त्राच्या तुलनेत अधिक महत्त्वाचे मानले जाते.

संपूर्णतः सकारात्मक मानसशास्त्र व्यक्तीच्या मानसिक आरोग्याला समग्र आणि सकारात्मक दृषटिकोनातून पाहते, जे त्याच्या जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्यास आणि त्याला अधिक आनंदी आणि समाधानी होण्यास मदत करते. पारंपारिक मानसशास्त्राच्या तुलनेत, सकारात्मक मानसशास्त्र अधिक गतीशील, प्रेरणादायी आणि जीवनाच्या विकासासाठी महत्त्वाचे आहे.

पारंपरिक आणि सकारात्मक मानसशास्त्र:

जीवनाच्या समृद्धतेसाठी दोन दृष्टिकोन हे एक महत्त्वपूर्ण आणि रोचक विषय आहे. यामध्ये दोन प्रमुख मानसिकता आणि जीवनाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनांचा अभ्यास केला जातो: पारंपरिक मानसशास्त्र आणि सकारात्मक मानसशास्त्र.

१. पारंपरिक मानसशास्त्र:

पारंपरिक मानसशास्त्राचा मुख्य दृष्टिकोन मानसिक आजार, व्यक्तिमत्वाच्या विकृती आणि समस्यांच्या निदानावर आधारित आहे. यामध्ये समस्या आणि विकार ओळखून त्यांचा उपचार करण्याचा प्रयत्न केला जातो. पारंपरिक मानसशास्त्राच्या दृष्टीने, जीवनाच्या समृद्धतेची परिभाषा ही एकदम ठराविक, निश्चित आणि आयुष्यातील मानसिक स्वास्थ्याच्या इशाऱ्यांवर आधारित असते.

पारंपरिक मानसशास्त्राची काही वैशिष्ट्ये:

१) व्यक्तिमत्व आणि मानसिक विकारांच्या विश्लेषणावर जोर.

२) उपचाराच्या पद्धतींत मानसिक विकारांच्या निराकरणावर लक्ष केंद्रित करणे.

३) 'नकारात्मक' अनुभवांचा अभ्यास आणि त्यावर उपाय शोधणे.

२. सकारात्मक मानसशास्त्र:

सकारात्मक मानसशास्त्र म्हणजे मानवाच्या उन्नतीला, मानसिक स्वास्थ्य आणि जीवनाच्या समृद्धतेला महत्त्व देणारे एक दृष्टिकोन आहे. यामध्ये मानसिक विकारांपेक्षा अधिक सकारात्मक गुण, आनंद, तृप्ती आणि जीवनाचा अर्थ यांवर लक्ष केंद्रित केले जाते. डॉक्टर मार्टिन सिगलमॅन यांनी या संकल्पनेला व्यापकपणे प्रसिद्ध केले.

सकारात्मक मानसशास्त्राची काही वैशिष्ट्ये:

१) जीवनाच्या चांगल्या अनुभवांची ओळख आणि त्यांचा प्रसार.

२) व्यक्तिमत्वाच्या सकारात्मक गुणांची वृद्धी.

३) आनंद, आशावाद, आणि मानसिक तणाव कमी करण्याच्या उपायांचा अभ्यास.

४) 'प्रभावी जीवन' आणि 'समृद्ध जीवन' या कल्पनांना आकार देणे.

पारंपरिक आणि सकारात्मक मानसशास्त्र दोन वेगळ्या पण परस्पर पूरक दृष्टिकोनांची मांडणी करतात. पारंपरिक मानसशास्त्र व्यक्तीच्या मानसिक आजारांचा निवारण करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असले तरी, सकारात्मक मानसशास्त्र व्यक्तीला जीवनाचा आनंद आणि उन्नती मिळवण्यासाठी मानसिकतेचा सकारात्मक दृषटिकोन विकसित करण्याचा मार्ग दाखवते.

पारंपरिक मानसशास्त्र आणि सकारात्मक मानसशास्त्र हे दोन्ही मानसशास्त्राच्या भिन्न दृष्टिकोनांवर आधारित आहेत. पारंपरिक मानसशास्त्र मानसिक विकार आणि नकारात्मक अनुभवांच्या निदानावर लक्ष केंद्रित करते, तर सकारात्मक मानसशास्त्र जीवनाच्या समृद्धतेला, मानसिक स्वास्थ्य आणि आनंदाला महत्त्व देते. दोन्ही दृष्टिकोन एकत्रितपणे व्यक्तीला शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्याच्या दृष्टीने समृद्ध जीवन जगण्यासाठी मार्गदर्शन करतात.

संदर्भ :-

1. Badgujar, Chudaman and Warkhede, Prabhakar (2016) Sakaratmak Manasashatra, Prashant Publications, Jalgaon.
2. Emmons R. A. (1986). Personal strivings: An approach to personality and subjective well-being. Journal of Personality and Social Psychology, 51(5), 1058-1068.
3. Positive psychology doctor Anuradha Prashant harkare 2021.

वंचितांचे इतिहास लेखन व आव्हाने

प्रा. विजय कारभारी चव्हाण

कला ,वाणिज्य आणि विज्ञान, महाविध्यालय सातपूर, नाशिक ४२२००७

प्रस्तावना:

वंचितांचा अभ्यास हा एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक विषय आहे. समाजातील वंचित घटक म्हणजे त्या लोकसमूहाला जो विविध कारणांमुळे आर्थिक, शैक्षणिक, आणि सामाजिक दृष्टीने मुख्य प्रवाहापासून वेगळे राहतात. वंचित घटकांमध्ये आदिवासी, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, मुस्लिम समाज, महिला, अपंग व्यक्ती आणि इतर काही सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या मागासलेले लोक समाविष्ट होतात.

वंचितांचा अभ्यास केल्याने समाजातील विविध असमानतांचा, वंचनेसंबंधीच्या कारणांचा आणि त्यावर होणाऱ्या प्रभावांचा अधिक सखोल अभ्यास करता येतो. या अभ्यासातून समजायला मदत होते की, समाजातील वंचित घटकांपर्यंत शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि इतर मूलभूत सुविधा पोहोचवण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

वंचित घटकांच्या जीवनशैली, त्यांच्या समस्यांवर सखोल विचार करणे, तसेच त्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी कशी धोरणे लागू करता येतील यावर प्रकाश टाकणे हे या अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्ट असते. यामुळे सरकार, समाजसेवी संस्था आणि अन्य संबंधित घटकांना वंचितांचा सशक्तीकरण करण्यासाठी योग्य पावले उचलता येतील.

वंचितांचा अभ्यास प्रवाह :

अलीकडच्या काळात इतिहास विषय एक नवीन दृष्टिकोन उदयास येऊ लागला आहे .इतिहास एक सामाजिक शास्त्र म्हणून मान्यता मिळाली आणि केवळ घटनांचा कालानुक्रमांनी करण्याचा विचार मांगे पडताना दिसत आहे .म्हणजेच घटनाही इतिहासाचा एक कच्चामाल आहे असं म्हटलेले वावगे ठरणार नाही .अर्थात इतिहास लेखन विविध स्तरावर झाले असले तरी राष्ट्रवादी विचार प्रवाहने झालेल्या इतिहास लेखनात भारताचे अंतरंग त्यात दिसत नाही. भारतीय समाजात विविध जाती, वर्ग, जातीविरोध आंदोलन असेल ,सामाजिक धार्मिक चळवळी, याकडे इतिहासकारांनी विशेष लक्ष दिलेले दिसत नाही. बहुतेक लेखन पुरुषप्रधानतेतुनच झालेले दिसत आहे. इतिहास लेखनात महात्मा फुले, डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर हे विचार पुढे आलेच नाही.

समाजाने ज्यांना सर्व अधिकारांपासून वंचित ठेवले, उपेक्षित ठेवले; अशा समुहांच्या इतिहासाला "वंचितांचा इतिहास" असे म्हणतात. मार्क्सवादी इतिहासलेखनाच्या परंपरेतून वंचितांचा इतिहास लिहिण्याची परंपरा सुरू झाली. इटालियन तत्त्वज्ञ अँटोनिओ ग्रामची याने इतिहासलेखनाची सुरुवात समाजाच्या तळाशी असलेल्या सर्वसामान्य लोकांपासून करण्याची कल्पना मांडली.

वंचितांचा अभ्यास प्रवाह हा शिक्षणाच्या संदर्भात एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे, विशेषतः समाजातील आर्थिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या वंचित गटांमध्ये. यामध्ये विविध अडचणी, संधी, आणि त्यावर

उपाय यांचा विचार केला जातो. वंचित गटांमध्ये शिक्षणाच्या क्षेत्रात समानता आणि न्यायाची प्राप्ती सुनिश्चित करणे गरजेचे आहे.

वंचिताचा अर्थ :

वंचित' म्हणजे ज्या व्यक्तीला किंवा समूहाला समाजातील इतर लोकांपेक्षा कमी संधी, सुविधा किंवा अधिकार मिळतात, अशा स्थितीत असणाऱ्या लोकांना वंचित असे म्हणतात. म्हणजेच कनिष्ठ दर्जाचे कमी दर्जाच्या दुय्यम (वंचित)घटक अशा त्यांचा अर्थ असतो. थोडक्यात आपल्या नैसर्गिक अधिकारांपासून त्या व्यक्तींना वंचित ठेवणं याचा समावेश होतो.

'वंचित' या शब्दाचा अर्थ आहे की ज्या लोकांना काहीतरी हवे असते ते मिळत नाही किंवा काहीतरी मिळायला हवे होते ते मिळत नाही त्यांना वंचित असं म्हटलं जातं.

आजवर झालेल्या इतका इतिहासकारांनी लिहिलेल्या इतिहास बघता तो इतिहास एकांगी स्वरूपाचा असून त्यांनी निम्मा शहरातील जनसमुहांना त्यांच्या स्थानापासून या इतिहासाने वंचित ठेवलेले आपल्याला दिसून येते. ही उणीव भरून काढणे सबाल्टर्न इतिहास प्रवाहाचे उद्दिष्ट आहे.

वंचितांच्या इतिहास लेखनाचे स्वरूप:

वंचितांचा इतिहास लेखनाचे स्वरूप हे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय दृष्टिकोनातून महत्वपूर्ण आहे. वंचित वर्ग, ज्यात अनुसूचित जाती, जमाती, ओबीसी, आदिवासी आणि महिलांचा समावेश होतो, त्यांचा इतिहास लेखन हा पारंपरिक इतिहास लेखनाच्या चौकटीतून बाहेर पडून, त्यांचे अनुभव, संघर्ष आणि योगदान उजागर करण्याचा प्रयत्न करतो. अभिजन वर्गाच्या पुढाकाराने राजकीय विरोध व चळवळी घडत नाहीत असे वंचितवादी गटाच्या लोकांचे मत आहे . म्हणून वंचित वर्ग इतिहासाचा प्रमुख घटक बनला पाहिजे कारण त्यांनी वाढत्या शोषणविरुद्ध आवाज उठवला आहे. त्यांचा हा विरोध अधिसत्तेची केंद्रे व प्रतिके याविरुद्ध होता समुदाय सत्ता पद्धतीचा वापर वंचितांनी केला आहे.

वंचितांचे वैश्विक सैध्दांतिकरण :-

इटालियन कम्युनिष्ट विचारवंत अंतोनिओ ग्रामची याने subaltern ही संज्ञा पुढे आणली. Subaltern म्हणजे of inferior rank म्हणजे समाजातिल असे समुह की जे वंचित शोषित किंवा दुय्यम समुह मानले जातात. इटालियन सैन्यामध्ये वापरात असणारी ही संज्ञा वंचित समुह व त्यांच्या जाणीवा यासाठी वापरली जाते.

ग्रामसी याने Notes on Italian history (१९३४) यामध्ये केलेल्या लिरवानाप्रमाणे. वंचित समुहांच्या इतिहासाचा अभ्यास सहा प्रकारे केला जातो.

1. त्यांच्या उदिष्टांची बांधणी, आर्थिक उत्पादन प्रकियेत वंचित सामाजिक गटांची होणारी निर्मीती, बिकास आणि संक्रमण
2. वर्चस्वशिल गटाचा किंवा नवीन पक्षांचा जन्म (बंचितांचा नियंत्रित करण्यासाठी)
3. वर्चस्वशिल राजकीय प्रक्रियेशी त्यांचा सकिय किंवा निपक्रीय संबंध त्यांचा स्वताःचा त्या कार्यक्रमाशी असणारा संबंध. त्यावर त्यांनी टाकलेला प्रभाप व स्वतःचा ताबा सागण्याचा प्रयत्न
4. जुन्या चौकटीत वंचित समुहांना स्वायतता मिळवण्यासाठी केलेले नवे अविष्कार
5. स्वतःचे अस्तित्व किंवा ताबा सांगण्यासाठी वंचित गटांनी केली निर्माती.

6. वंचित समुहांचा संघ संघटना किंवा राजकीय पक्ष

भारत ब्रिटन आणि ऑस्ट्रेलिया येथे विखुरलेले भारतीय आणि प्रिटीश इतिहासकारबाट स्टोनमध्ये अग्रेसर होतबंधित समूहांची अभ्यास सामाजिक, आर्थिक राजकीय ऐतिहासिक पत्मक धारिक अंगाने केला होता. यामुळे आशिया खंडातील अभ्यासकांमध्ये वंचितांच्या अभ्यास आकर्षण निर्माणले अभिजन इतिहास लेखनाला विरोध करुन सबाल्टर्न जाणीवस्थानी नासलेखन काणे हे समालभर्न स्टडीजचे उद्दीष्ट आहे सबाल्टर्न चळवळीचा उदय पाया शोषणाचा प्रतिकार करण्यासाठी गौतम भा यांनी फोर रिबेल्लस ऑफ १८५७ गाणे हमालच्या नेतृत्वाखाली याच्या स्वरुपाचे वर्णन केले. पार्थ चटणी यांनी सोमती सत्ता पद्धती याचे विवेचन करुन समुदाय सत्ता पद्धतीचा वापर वंचितांच्या प्रतिकारासाठी केला गेला .डेव्हीड अर्नाल्ड यांनी प्लेग काळातील बैद्यकीय तपासनीच्या येत्रो कसा संघर्ष सुरु झाला हे दाखवून दिले आहे.

वंचितांचे भारतीय संदर्भ :

प्रस्थापित अभिजन वर्ग आहे तो एका बाजुला व्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी असतो तर दुसऱ्या बाजुला सत्ता संबंधाच्य उत्तरंडीमध्ये सर्वोच्च स्थानी असतो. डॉ. राममनोहर लोहिया यांनी उच्च जाती, उच्च वर्ग आणि अंग्रजो शिक्षीत वर्ग चांना सत्तताधरी संबोधले. फुले, शाहू, आंबेडकरांच्या विचारांचा वारसा घेऊन कनिष्ठ व बहुजन जातीचे सरे आपल्या मानवी हक्कासाठी उभे राहू लागले. १९८० नंतर मंडल आयोगामुळे ओ.बी.सी. जातीचे संघटन आणि राजकीयकरण झाले जातीतील पूर्वी होऊ गेलेले महापुरष, जातीचे प्रतिके आणि जातीचे नाव यांचा वापर करून नात संघटनांचा उद्याय होऊ लागला. या जात संघटना जात सदस्यांचे आर्थिक हितसंबंध, जात अस्मिता (ओळख) आरक्षण व मागण्या राज्यसंस्थेकडे हट्टाने पुढे रेटु लागल्या. राजकीय उमेदवारी समारंभ यातुन सामाजिक राजकीय प्रबोधने होऊ लागली.

भटक्या विमुक्त समाजातील वेगवेगळ्या जमातीचे अधिवेशन भरु लागले उदा. कैकाडी, वडार, पारधी, वैदू. १९८५ साली शंकरराव खरातांच्या अध्यक्षतेखाली झलेलया अधिवेशनात भटक्या विमुक्तांच मागण्यांचा जाहीरनामा तयार करण्यात आला. वंचित समुहांचे लढे अधिक तिव्र झाले. दलित पँथर, नक्षलवादी चळवळ, युवक क्रांती दल, समता आंदोलन या संघटनांनी जहाल राजकारणाचा आग्रह धरला. नक्षलवाद्यांनी तर हिंसक कोतोला पर्याय नाही असा निर्वाळा दिला. पक्षिय आणि संसदिय राजकार हे शेवट प्रस्थापीत व्यवस्थेतच सामावले शाते म्हणून आपण बिगर संसदिय राजकारण केले पाहीजे असा या समुहाचा निर्धार होता. बाथा आढावांनी अंगमेहनती असंघटित कष्टकरी वर्गाचे धरण ग्रस्तांचे व जाती निर्मूलनाचे लढे उभे केले. महात्मा फुलेंनी स्त्रियांना क्षुद्रतीक्षुद्र असे संबोधुन वर्गाचा अंतर्भाव वंचित घटकांमध्ये केला.

१९९० नंतर भारताने जागतीकीरण, खाजगीकीकरण आणि उदारीकरण स्विकारले. नव भांडवलशाहीचे हे पर्व सुरु होताच पारंपारिक भारतीय उद्योग बंद पडण्याची प्रक्रिया सुरु झाली. यातुन बेरोजगरांचा एक मोठा वर्ग वंचत समुह म्हणून तयार झाला. विस्थापन, विपन्नता, स्थलांतर, उध्वस्तीकरण आणि असुरक्षीतता या रुपात वंचिताता आली. वंचित कामगारांमध्ये दुर्लक्षीत राहिलेला असंघटीत कामगारांची बंचति चळवळ होय. हॉटेल कामगार, वॉचमन, निरोपे, फोन बुथधारक, काचपत्रा गोळा करणारे, अंगमेहनतीचे कामगार, घरगुती कामगार, मोलकरणी, फेरीवाले विक्रेते, सफाई कामगार, शेतमजूर, बांधकाम मुजरे, विडी कामगार, वीटभट्टी, काचकाम, धातुकाम, उसतोड कामगार, इत्यादी यांचे संघटन होउन हितसंबंधाच्या बाबतीत जागृत व सक्क्रीय झाले.

वंचित समूहा पुढील आव्हाने :

भारतामध्ये वंचित समूह जागृत आणि कृतिशील होत असले तरी पुढील अडथळे दुर्लक्षित करता येणार नाहीत.

1. स्थानिक, राष्ट्रस्तरीय क्षेत्रीय आणि वैश्विक अशा चार स्तरांवर वंचित समूहाच्या राजकारणाने आपली उपस्थिती लावणे आवश्यक आहे.
2. वंचितांच्या चळवळीची व संघर्षाची संख्या वाढत आहे पण त्याच्या अविष्कार बऱ्याचदा फुटकळ स्वरूपात होताना दिसतो. त्याचे कालानुरूप संस्थीभवन होण्याची गरज आहे.
3. कम्युनिटी पातळीवर राजकारण उभी करणारी मंडळी अस्मितेच्या राजकारण नाचे बळी ठरते आहे कारण अनेक वंचित बहुजन जातीचे राजकारण यांचे उदाहरण आहेत.
4. वंचित लढे आज जन आंदोलनाच्या रूपात काही वेळेस नवसमाजिक चळवळी, राज्यपुरस्कृत चळवळी, बिगर शासकीय संघटना क्रांतिकारी राजकारणाच्या वाहक या स्वरूपात व्यक्त होतात. परंतु सामाजिक प्रगल्भता वैचारिक परिपक्वता आणि क्रियाशील बंधुता ही त्रिसूत्री अमलात आणणे आवश्यक आहे.
5. वंचित समूहाच्या चळवळीचे स्थानिकीकरण, एकत्रीकरण व अलगीकरण होत आहे ते थांबले पाहिजे.

थोडक्यात सबाल्टर्न स्टडीज ही पाश्चात्त्य संकल्पना २० शतकाच्या पूर्वार्धामध्ये झाली असली तरी भारतामध्ये फुले, शाहू ,आंबेडकर ,पेरियार इत्यादी समाजसुधारकांच्या माध्यमातून १९ व्या शतकात मध्येच भारतात सुरू झाली होती. त्यामुळे भारतातील वंचितांच्या चळवळीला व्यापक संदर्भ आहे.

संदर्भ :-

१) पळशीकर सुहास ,२००८, वंचितांचे चळवळी ते जाणकारांच्या एन .जी .ओ .CAS , पुणे.

२) डॉक्टर शांता कोठेकर _ इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान.

३) डॉक्टर प्रभाकर देव_ इतिहास एक शास्त्र .

४) सुमंत यशवंत २००५, वंचित समूह सद्यस्थिती आणि भवितव्य ,आंबेडकर अकादमी सातारा.

५) प्रा.डॉ.जालिंदर भोसले _इतिहासाची ओळख

ब्रिटिशांचे भारतात प्रान्तीय व केंद्रीय प्रशासन धोरण

डॉ. पी. बी. सिरसट

नवगण कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,परळी वै.जि.बीड ४३१५१५

प्रास्तविक :

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सरकारने भारतातील अनेक राज्यांना आपल्या राजकीय वर्चस्वाखाली आणल्या नंतर आपली मनमानी करण्यास सुरुवात केली. ईस्ट इंडिया कंपनी ही खाजगी संयुक्त भांडवलदारी संस्था होती. या वरुन या कंपनी मुळ काय होते हे लक्षात येते. एकादा भूप्रदेश काबीज करुन आपली प्रशासकीय दडपशाही करण्यास सुरुवात होत असे. प्रशासन करीत असताना खबरदारी घेण्यात येत असे. ती म्हणजे जनतेचा रोष येता कामा नेय व राजकीय अंसतोषाला तोंड द्यावे लागेल याची पूर्ण काळजी घेण्यात येत असे. भूप्रदेशातील शेवटी सामान्य जनतेच्या गरजा पूर्ण करण्यात ईस्ट इंडिया कंपनी अपयशी झाली. त्याचा परिणाम १८५७ चे बंड झाले. १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला कंपनी ही सार्वभौम राज्यकर्ती बनली. व राज्यकर्त्यांची प्रशासकीय यंत्रणा लोकांच्या अंगवळणी पडण्यास सुरुवात झाली. या यंत्रणेचा वापर करुन कंपनीने स्वत:ची केंद्रीय आणि प्रंणतिय प्रशासन यंत्रणा हळूहळू उदयाला आली. १८३३ ला भारताचे केंद्रीकरण झाले. सगळा भारत देश एक संघ आशा शासकीय कायद्याच्या अमलाखाली पूर्ण भारत आणला गेला.

नवी राजवट ''ब्रिटिश राज'' म्हणूनच ओळखली जाऊ लागली. नवी राजवट दोन पातळीवर आधारलेली होती. १) वरची पातळी ही प्रमुख्याने इंग्लंड मधील भारत देशचे प्रशासन निट चालले का नाही हे पाहणारी होती. तीला ''होम गव्हर्नमेंट'' असे म्हणत असे. त्याखालच्या स्तरावर प्रत्यक्ष भारतामध्ये प्रशासन करणारी पातळी होती. त्याला भारताचे केंद्रीय सरकार म्हणत असत. केंद्रीय प्रशासनामध्ये मध्यवर्ती कार्यालय सार्वजनिक वाहतूक आणि सार्वजनिक कामे दळणवळण,न्यायालये,सर्वेक्षण, अर्थ, ग्रह, प्रशासन अनेक विभागाचा समावेश करण्यात आलेला होता.

प्रान्तीय प्रशासना बाबत जॉन स्ट्रॅची यांनी आपली भूमिका मांडताना असे म्हटले आहे की, ''उत्तम प्रशासनाचा प्रथम आवश्यक भग म्हणजे प्रशासन भक्कम व मजबुत असणे. त्याची भारता सारख्या देशांत तर याची फार गरज आहे. प्रशासना भक्कम असण्यासाठी प्रथम सर्व अधिकारांचे केंद्रीकरण झाले पाहिजे. दैनंदिन कारभाराच्या जिल्हा पातळीवरील घटकामध्ये जिल्हाधिकारी महत्वाचा घटक असतो. प्रत्येक जिल्हाचे अनेक प्रशसकीय उपविभाग करण्यात आले. अशा उपविभागाला तालुका अथवा तहसील म्हणत. त्याचा प्रमुख हा तहशील किंवा मामलेदार या नांवाने ओळखा जात असे. यांच्या अखत्यारीत अनेक ग्रामीण भागाचा समावेश केलेला होता.

उद्दिष्टें :

१. ब्रिटिशांच्या प्रांतिक प्रशासपध्दतीचे स्वरुप लक्षात येईल.
२. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रांतिक प्रशासनाचे स्वरुप लक्षात येईल.
३. १८५८ मधील सत्तांतरानंतर प्रातिक प्रशासनात करण्यात आलेल्या बंदलांची कल्पना येईल.?
४. ब्रिटिश शासनाच्या प्रमुख ध्येयधोरणांचा परिचय होईल.
५. केंद्रीय शासनातील विविध घटक व त्यांचे कार्य स्पष्ट करुन सांगता येईल.
६. केंद्रीय मध्यवर्ती प्रशासन कोणत्या स्वरुपाचे होते. याची कल्पना येईल.
७. प्रशासकीय यंत्रणेतील नोकरशाहीची भरती कशी होत असे. हे सांगता येईल.

भारतातील प्राचीन तसेच मध्ययुगीन प्रशासन व्यवस्थेत ब्रिटिश काळात फार मोठया प्रमाणात बदल झाला ब्रिटिश भारतात आल्यावर ब्रिटिश सरकारने केलेले वेगवेगळे कायदे आणि महत्वाचे नियम हे कारणीभूत आहेत. इंग्रजांनी इंग्लड मधील जी शासन व्यवस्था होती ती भारतात लागू केली. या पध्दतीचा भारतातील ग्रामीण आणि शहरी भागावर परिणाम झाला. शहरी स्थानिक संस्थाची शासन निमिर्ती केली. इंग्रजानी खेडयाऐवजी जिल्हा हा स्थानिक प्रशासनाचा घटक बनवण्यात आला. ग्रामीण भागातील स्थानिक कार्यचित जबाबदारी जिल्हयाच्या समितीवर

टाकण्यात आली. आणि या समित्यांनी कर व उपकर गोळा करण्यास सुरुवात केली. या समितीचा अध्यक्ष जिल्हाधिकारी असे. ब्रिटिश सरकारने स्थानिक लोकांकडून पैसा गोळा करण्याकरीता आर्थिक विकेंदीकरणाच्या तत्वाचा स्विकार करण्यात आला. पुढे रॉयल विकेंद्रीकरण आयोगाच्या शिफारशी नुसार 'खेडे' या स्थानिक शासनाच्या आधारभूत घटका प्रमाणे प्रत्येक खेडयासाठी ग्रमपंचायत निर्माण झाली.

स्थनिक स्वराज्य संस्थेच्या प्रयोगाने प्रशासन लोकांभिमुख करण्याच्या ब्रिटिश शासनाच्या धोरणला तळापर्यंत नेऊन पोहोचवण्याचे काम केले. स्थानिक स्वराज्य संस्था स्वतंत्र्य व स्वायत बनवून त्यांना पूर्ण पणे भारतीय स्वरुप देण्यात आले. भारतीयांना आशा स्वरुपाच्या संस्थामधून कार्य करण्याची मोठी संधी मिळाली. प्रस्ताव मांडणे , त्याच्या बाजूने जनमत तयार करणे जनतेचे हित पाहणे. कार्यक्षेत्र निश्चित करणे. लोकशाही संस्थेमधून एकत्रित काम करणे या कामकाम पध्दतीचे अशा संस्था मधून भारतीयांना प्रशिक्षण मिळाले.

प्रान्तीय शासनाच्या मध्यवर्ती प्रशासनामध्ये या प्रमाणे धोरणत्मक निर्णय घेण्याचे काम काज चालत असे तेथे कार्यकारी परिषदेच्या बैठकांमधून धोरणत्मक निर्णय घेण्यात येत असत. प्रशासना मध्ये वेगवेगळया खात्याचा समावेश होता. त्यामध्ये उद्योग, व्यवसाय, अर्थ, शेती, महसूल, सर्वजनिक बांधकाम, अंतर्गत वाहतुक, ग्रह, वनखाते, न्यायव्यवस्था या खात्याचा समावेश करण्यात येत असे.

प्रान्तीय सनदी सेवाचा यात अंतरभाव केला जात असे. भारतीय सनदी सेवे मध्ये नेमणुका करताना स्पर्धा परिक्षांचा वापर करण्यात येत असे. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्रशासकीय कामे वाढली. नवीन राजवटीने विविध प्रकारची फेररचना करुन नवे नवे प्रान्त निर्माण करण्यात आले. प्रान्तांची संख्या वाढवण्यात आली. प्रान्तीय प्रशासनाचा कार्यभार पाहण्यासाठी वेगवेगळया पदाची निर्मिती करण्यात आला. त्यातूनच प्रांतिक सनदी सेवा श्रेणीचा मोठया प्रमाणात उदय झाला. व या पदावर भारतीय लोकांना वाव देण्यात आला. प्रांतिक सनदी सेवा श्रेणीच्या उदयाने ''सनदी सेवा'' व करारबध्द सेवा हा वाद कमी करण्यात आला. या सेवेमुळे विविध जाती धर्म, वंश यातील विविध युवकांना आपली कार्यक्षमता, बुध्दीमत्ता दाखवण्याची संधी मिळाली. त्यामुळे प्रशासनातील विशिष्ट जाती जमातीची मक्तेदारी रोखण्यात महत्वाची मदत झाली. भारत सरकार म्हणजेच भारताचे मध्यवर्ती असे केंद्रीय प्रशासन होय ब्रिटिशांनी आपल्या प्रशासकीय यंत्रणेमध्ये अंतर्गत नियंत्रण देखरेख व समतोल निर्माण करण्याची व्यवस्था होती.

१७७३ च्या नियामक कायद्याद्वारे केंद्रीय कार्यकारी परिषद स्थापन करण्यात आला. या कायद्यानुसार बंगालचा गव्हर्नरला कंपनीच्या भारतीय प्रदेशाचे गव्हर्नर जनरल बनवण्यात आले. आणि त्याला मदत करण्यासाठी ४ सदस्याची परिषद स्थापन करण्यात आली. गव्हर्नर जरनलच्या कॉन्सिलचे सर्व निर्णय बहुमताने घेतले जातील. हा ठराव परित करण्यात आला.

कौन्सिलचे सदस्य आपआपल्या अखत्यारीतील केंद्रीय प्रशासनाच्या विभागांचे प्रमूख होते. त्यांची सामान्य कर्तव्ये सल्लागारापेक्षा प्रशासकासारखी होती. प्रत्येक सदस्य मंत्र्याप्रमाणे त्याच्या विभागाचा राजकीय प्रमुख होता. आणि त्याच्या विभागात कायमस्वरुपी कर्मचारी मोठया संख्येने होते. ज्यांचे सर्वाच्च अधिकारी स्थायी सचिव होते. खूप वरिष्ठ आणि अनुभवी युरोपीयन अधिकारी होते. या प्रमाणे केंद्रीय प्रशासन व्यवस्था होती.

भारत सरकार म्हणजेच भारताचे मध्यवर्ती असे केंद्रीय प्रशसन होय इंग्लडमधील उमराव, जमीनदार अशा उच्च लोकांच्या मधूनच व्हॉयसरॉयची निवड करण्यात येत असे. पारंपारिक प्रथे प्रमाणे केंद्रीय सरकारचे सर्व निर्णय कार्यकारी परिषदे मध्ये विचारविनीमय व चर्चा करुन होती जात असे. या बैठकिच्या माध्यमातून प्रशासकीय धोरणे आखली जात असे. त्यावर सखोल विचारविनिमय होत असे. पंरतू नव्या राजवटीमध्ये ही प्रक्रिया इतिहासजमा झाली.

भारत सरकारचे प्रशासन चालवण्यासाठी लागणारा सर्वच स्तरावरील नोकरवर्ग ब्रिटिश जनतेमधून निवडण्यात येत असे. हे सनदी, मुलकी नोकरशाहीचे ब्रिटीशीकरण म्हणजे लॉर्ड कार्नवालिस यांच्या कारकिदीपासून अमलात आलेले धोरण होते. १८५७ च्या प्रतिक्रियेमध्ये या धोरण विरुध्दी ही प्रक्रिया ही होती. भारतीयांच्या या भावनेवर फुंकर घालण्याच्या हेतून असेल या किंवा एक व्यावहारिक तडतोड म्हणून असेल. पण भारतीयांना नोकरशाही मध्ये

मर्यादित प्रमाणावर प्रवेश मिळू लागला होता नोकरशाहीचे विशेषत वरच्या चौकटीतील नोकरशाहीचे स्वरुप हे बऱ्याच अंशी ''युरोपीय'' राहिले ते जानीवपूर्वक राखले गेले. या धोरणावर वंशश्रेष्ठत्वाच्या कल्पनेचाही प्रभाव होता. ज्या भारतीयांची उच्चपंदासाठी निवड होत असे. त्यांच्यातसुध्दा उच्च जातींच्या उमेदवारांचे प्रमाण मोठे आढळते म्हणजे या पातळीवरील उच्चनीयतवाचा मुध्दा उपस्थित होऊ शकतो.

कायदेमंडळासारखे लोकप्रिय माध्यम भारतीयांना आपल्या आशा आकाक्षांचे केंद्रस्थान बनवण्यात मदत झाली. राष्ट्रीय चळवळीला आपल्या मागण्याप्रमाणे कायदेमंडळाच्या 'भारतीय करणावर' भर देता आला. या विषयाचे ठराव प्रत्येक अधिवेशनाच्या प्रसंगी या ठरावाच्या प्रति सर्व शासन प्रमुख्याना देण्यात येत असत. ब्रिटिश नोकरशाहीची ''पोलादी चौकट'' १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतामध्ये ब्रिटिश राजवटीत शासकीय कामाचा व जबाबदारीचा बोजा मोठया प्रमाणावर वाढला. त्यांला तोंड देण्यासाठी शासनाने विविध खाती व विभाग तयार केले. प्रशासनाचे केंद्रीय, प्रतिक व दुय्यम असे स्तर निर्माण केले. त्यामुळे शोकरशाहीची एक भक्कम व शिस्तबध्द अशी रचनात्मक चौकर निर्माण झाली. नियमावर बोट ठेवून अंत्यत काटेकोरपणे वागणारी ही नोकरशाही जनकल्याण व जनतेच्या सोयी सुविधांची कायदे करण्याचे टाळत असत या बंदिस्तपणामुळे ब्रिटिश नौकरशाही ''पोलादी चौकट'' म्हणून ओळखली जाऊ लागली.

सारांशः

१. १८५७ च्या प्रक्रियेमधून योग्य बोध घेऊन ब्रिटिशंनी भारतीय वसाहतीचे प्रशासन आपल्या हातात घेतले.
२. नेकरशाहीचा परसारा उभारुण शिस्तबध्द, काटेकोर व नियमाप्रमाणे काम करणारी ही नोकरशाही म्हणजे ''पोलादी चौकट'' ठरली.
३. कायदेमठळसदृश संस्थेचा भारतामध्ये विकास झाला भारतीयांना राष्ट्रीय चळवळीसाठी सनदशीर मार्गाने चळवळ उभी करण्याचे नवे क्षितीज त्याद्वारे निर्माण झाले.
४. प्रांतिय कायदेमंडळीची निर्मिती करण्यात आली. त्यामधून शासन लोकाभिमूख व लोकप्रिय करण्याचा प्रयोग करण्यात आला.
५. प्रांतिक प्रशासनाचा खरा महत्वाचा घटक व आत्मा म्हणजे जिल्हाधिकारी होय. कायदा सुव्यवस्था, महसुलाची चोख व्यवस्था, कायद्याची न्याय जिवाडा पध्दती अवलंबून होती.
६. प्रांतीय प्रशासनामध्ये वाढझाल्यावर त्यामध्ये विविध खाती विभाग सुरु करण्यात आले. त्यामुळे सनदी सेवा श्रेणीचा उदय झाला.

संदर्भ :

१. भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम – अ.रा.कुलकर्णी
२. कथा स्वातंत्र्याची – केतकर कुमार
३. माझी कायदे मंडळातील कामगिरी – न.वि.गाडगील
४. आधुनिक भारत – जावडेकर शं.द.आचार्य
५. दि कोर्स ऑफ लाईफ– डॉ.चितामणराव
६. प्रांतिक कायदेमंडळाचे कामकाज– के.टी.गिरमे
७. भारतीय राज्यघटनेचा इतिहास– स.मा.गर्गे

महिला साक्षमिकरण व सरकारच्या महिला योजना

प्रा. डॉ. उन्मेश अजाबराव घुगे
श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय, वाशीम

प्रस्तावना -

महाराष्ट्रातील महिलांसाठी निघालेल्या विविध योजना आहेत त्या सर्व योजनांची माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे. महिलांसाठी महाराष्ट्र शासनाच्या विविध योजनाबाबतची माहिती. राज्य किंवा केंद्र सरकारकडून महिलांसाठी विविध योजना राबविण्याचा मुख्य हेतू म्हणजे तो असा की महिलांना त्यांना त्यांच्या पायावर उभे राहता याव जेणे करून त्यांना त्यांच्या कुटुंबाची व इतर मुलभूत गरजा त्यांना स्वतः भागवता येतील. या विविध बाबींचा विचार करून महिलांच्या कामाशी निगडित असणारे काम जसे शिवणकाम, विन काम, अशा अनेक योजनाचा समावेश महिलांसाठी शासनाकडून करण्यात आलेला आहे. अजून महिलांना व्यवसायासाठी प्रवृत्त करुन त्यांना स्वावलंबी बनवणे, त्यांच्या समक्षिकरणाला चालना देणे हा शासनाचा महिलांसाठी विविध योजना राबविण्याचा उद्देश आहे. तसा विचार केला तर मुलिंना समाजामध्ये कमी मान दिला जातो. लहानपणापासून त्यांच्यावर दबाव टाकला जातो, घराबाहेर जाऊ देत नाहीत यामुळे त्यांना सुद्धा पुरुषाप्रमाणे सन्मान मिळावा यासाठीच महाराष्ट्रातील शासनाकडून महिलांसाठी १२ योजना राबवल्या जात आहेत. तर या ज्या काही गोष्टी आहेत त्या सर्व गोष्टींचा विचार करूनच महाराष्ट्र सरकारने या १२ योजनांचा विचार केला आहे.

महिलांसाठी महाराष्ट्र शासनाच्या विविध योजना कोणकोणत्या आहेत. यामध्ये बघा सर्वात आधी महिलांसाठी कोणत्या योजना राबविल्या जातात. मोठ्या प्रमाणावर महिलांसाठी योजना राबविल्या जात आहेत आणि ते राज्य व केंद्र सरकारकडून राबविल्या जातात. त्यामध्ये व्यवसायासाठी महिलांना कर्ज देणार्या योजना आहेत, महिलांना व्यवसायासाठी उपकरण किंवा वस्तू देणार्या योजना आहेत, महिलांना प्रवासात सूट देणार्या योजना आहेत, महिलांना प्रसुतीपश्चात लाभ देणार्या योजना, मुलींना लाभ देणार्या योजना, गर्भवती महिलांसाठी योजना अशा विविध योजनेचा समावेश महिलांसाठी या योजनेमध्ये केला आहे. आता आपण या लेखाच्या माध्यमातून महिलांसाठीच्या ज्या १२ विवीध योजना आहेत त्या योजनेची माहिती खालीलप्रमाणे-

1. लेक लाडकी योजना
2. महिला उद्योगिनी योजना
3. स्वर्णिमा योजना
4. उद्योजक धोरण योजना
5. महिला सन्मान योजना
6. महाराष्ट्र विधवा पेन्शन योजना
7. प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना 2.0
8. माझी कन्या भाग्यश्री योजना
9. सुकन्या समृद्धी योजना
10. जननी सुरक्षा योजना

11. महिला समृद्धी कर्ज योजना
12. लाडकी बहीण योजना

○ **महाराष्ट्र राज्यातील महिलांसाठी योजना पुढील प्रमाणे आहेत**.

1] लेक लाडकी योजना :

ही योजना आपल्या सर्वांना माहीतच आहे. तर बघा महाराष्ट्र शासनाकडून राज्यातील मुलींच्या शिक्षणाला चालना देण्यासाठी तसेच मुलांचा मृत्यूदर कमी करण्यासाठी व मुलिंना सशक्त व प्रबळ व आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी महाराष्ट्र राज्याचा अर्थसंकल्प 2023 सादर करताना लेक लाडकी योजना ही सुरू करण्यात आली.या योजनेच्या माध्यमातून गरिब कुटुंबातील म्हणजेच ***पिवळ्या व केशरी राशन*** असलेल्या कुटुंबातील मुलिंना जन्मापासून ते वयाच्या 18 वर्षापर्यंत 1 लाख 1 हजार रुपये देण्यात येणार आहेत. ही महत्वपूर्ण माहिती महाराष्ट्रातील जे लहान मुली आहेत त्यांच्यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. त्याचप्रकारे राज्यातील मुलिंचा जो मृत्यूदर , मुलींना शिक्षणासाठी चालना देण्यासाठी ही महत्वपूर्ण योजना सुरू केली आहे. तसेच या योजनेअंतर्गत 1 लाख 1 हजार रुपये प्रत्येक लेकीला,मुलीला दाणेदार म्हणून दिला जात आहे. ही योजना फक्त मुलींसाठी काढण्यात आली आहे. यानंतर दुसरी योजना म्हणजे ती आहे महिला उद्योगिनी योजना आहे.

२] महिला उद्योगिनी योजना :

तर या योजनेच काम काय आहे बघुया. प्रत्येक महिलांना समाजात मानाच स्थान मिळाव, तसेच विविध व्यवसायामध्ये सुध्दा महिला या सक्षम व्हाव्यात यासाठी शासनाकडून फक्त महिलांसाठी या योजना सुरू करण्यात आल्या आहेत. त्यापैकी एक योजना म्हणजे ती ही महिला उद्योगिनी योजना आहे. ही महाराष्ट्रातील एक महिला कर्ज योजना असुन ती सदर योजनेच्या माध्यमातून योजनेच्या माध्यमातून लघुव्यवसायीक क्षेत्रातील व्यावसायिक, किरकोळ विक्रेते,उत्पादक किंवा स्वयंरोजगार करू ईच्छिणार्या महिलांना व्यवसाय करण्यासाठी जास्तीत जास्त 3 लाखांपर्यंत कर्ज उपलब्ध करून देणे. महिलांना त्यांचा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी, उद्योगिनी वाढवण्यासाठी ही योजना महाराष्ट्र सरकारने सुरू केलीली आहे तर येथे तुमचा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी सरकारकडून आर्थिक मदत केली जाते. नंतरची योजना आहे.

3] स्वर्णिमा योजना :

तर स्वर्णिमा योजना म्हणजे काय बघा. स्वर्णिमा योजना ही महिला स्वयंरोजगार योजना अंतर्गत येणारी महत्वपूर्ण योजना आहे तसेच सदरची योजना न्याय सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण मंत्रालयाकडुन मागासवर्गीय उद्योजक महिलांसाठी ते राबविण्यात येते तसेच या योजनेच्या माध्यमातून महिलांना उद्योगासाठी 2 लाखापर्यंत कर्ज उपलब्ध करून देण्यात येतो. महिलांना व्यवसायासाठी नॅशनल बॅकवर्ड क्लासेस फायनान्स डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन (NBCFDC) यांच्याद्वारे कमी व्याजदारावर कर्ज उपलब्ध करून दिला जातो.

यामध्ये महिलांना व्यवसाय सुरू करण्यासाठी, रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी येथे NBCFDC ही जी कार्पोरेशन फायनान्स कंपनी आहे या कंपनीकडून त्यांना कर्ज उपलब्ध करून दिला जातो आणि खूप कमी व्याजदारावर येथे त्यांना कर्ज उपलब्ध करून दिला जातो. 2 लाखापर्यंत कर्ज उपलब्ध करून देण्यात येतो.

जेणेकरून त्यांना स्वतः चा व्यवसाय सोप्या पद्धतीने सुरू करता येईल. नंतरची योजना आहे उद्योजक धोरण योजना.

४] उद्योजक धोरण योजना :

पुरुषांप्रमाणेच महिलांना सुद्धा प्रत्येक क्षेत्रामध्ये समान स्थान मिळावे यासाठी शासनाकडून महिलांसाठी ही कर्ज योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेमधून सूद्धा महिलांना त्यांच्या स्वतःच स्थान मिळाव यासाठी शासनाकडून ही कर्ज योजना सुरू करण्यात आली आहे. तर या योजनेमधून सूद्धा महिती या योजनेमधून सूद्धा महिलांना त्यांच स्वतः च व्यवसाय सुरू करण्यासाठी 20 लाखापासुन ते 1 कोटी रुपयापर्यंत कर्ज उपलब्ध करून दिला जातो ही मोठ्या धोरणावर सुरू करण्यात आलेली महाराष्ट्र शासनाची महत्वपुर्ण योजना असणार आहे. या नंतरची योजना आहे महिला सन्मान योजना.

५] महिला सन्मान योजना :

या योजनेमध्ये महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थसंकल्पामध्ये जाहीर करण्यात आलेल्या लेक लाडकी योजनेसह महिलांसाठी विविध योजनांची घोषणा करण्यात आली आहे. त्यामधील एक योजना म्हणजे महिला सन्मान योजना ही आहे. ST प्रवासामध्ये विषेश महिलांसाठी 50% सुट देण्याची महिला सन्मान योजना सुरू करण्यात आली.

६] महाराष्ट्र विधवा पेन्शन योजना :

या योजनेमध्ये जर एखाद्या महिलेच्या पतीचा अकस्मात किंवा इतर कारणांमुळे मृत्यू झाला असेल, अशा महिलांना समाजात वावरताना अनेक अडचणींना समोर जावे लागत आहे ही गोष्ट लक्षात घेऊन विधवा महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवण्यासाठी व स्वतःच्या बळावर आपल आयुष्य जगण्यासाठी राज्यशासनाच्या महिला कल्याण विभागाकडून विशेष विधवा महिलांसाठी ही विधवा पेन्शन योजना सुरू करण्यात आलेली आहे. या योजनेतुन विधवा महिलांना दर महिन्याला 1,000 रुपये पेन्शन राज्य शासनाकडून देण्यात येतो. या पुढची योजना आहे प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना 2.0.

७] प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना 2.0 :

सदर या योजनेत शासनाकडून प्रधानमंत्री मातृत्व वंदना योजनेअंतर्गत ज्या गरोदर महिला आहेत आणि ज्या स्तनदा माता आहेत त्यांना 5,000 रुपयांची आर्थिक मदत या योजनेद्वारे केली जाते. प्रधानमंत्री मातृत्व वंदना योजना ही केंद्रशासनाची योजना असुन ही योजना महिला आणि बालविकास मंत्रालयामार्फत चालविण्यात येते.तसेच गरोदर महिलांना या योजनेची रक्कम तिन टप्प्यामध्ये देण्यात येते. यापुढील योजना आहे माझी कन्या भाग्यश्री योजना.

८] माझी कन्या भाग्यश्री योजना :

1 मे २०१७ पासून महाराष्ट्र शासनाकडून मुलींचा जन्मदर प्रमाण सुधारण्यासाठी , स्त्री शिक्षणाला चालना देण्यासाठी माझी कन्या भाग्यश्री योजना ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजने केली जाते.च्या माध्यमातून मुलीच्या जन्मानंतर 1वर्षाच्या मध्ये पालकांनी जर दुसरी मुलगी जन्मल्यापासून 6 महिन्याच्या मध्ये नसबंदी केल्यास त्यांना 50,000 हजार रुपयांची रक्कम शासनाकडून मुलांच्या नावावर बॅक खात्यात जमा केली जाते. ही योजना महाराष्ट्र सरकारने 2017 पासून सुरू केली आहे.

९] सुकन्या समृद्धी योजना :

22 जानेवारी 2015 पासून पालकांना आपल्या मुलांसाठी असलेली चिंता दूर करण्यासाठी शासनाकडून ही सुकन्या समृद्धी योजनेची सुरुवात करण्यात आली आहे. ही योजना केंद्र सरकारची आहे आणि या योजनेअंतर्गत मुलीच्या पालकांना 250 रुपयांपासून 1.5 लाखापर्यंत गुंतवणूक करता येते. यामध्ये मुलीच्या भविष्यासाठी फायदा व्हावा म्हणून 7.6% व्याजदार दिला जातो. या पुढे आहे जननी सुरक्षा योजना.

१०] जननी सुरक्षा योजना :

जननी सुरक्षा योजना देशाचे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी याच्याकडून गरिब कुटुंबातील गरोदर महिलांना आर्थिक मदत करण्यासाठी ही सुरक्षा जननी योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेच्या माध्यमातून दारिद्रय रेषेखालील गर्भवती महिलांना शासनाकडून 1400 रुपये आर्थिक मदत करण्यात येते. याशिवाय गर्भवती महिलांना मदत करणार्या अशा संयोगिता प्रसुती प्रोत्साहनासाठी 300 रुपये आणि प्रसुतीनंतर सेवा प्रदान करण्यासाठी 300 रुपये इतकी रक्कम देण्यात येते.

११] महिला समृद्धी कर्ज योजना :

महिला समृद्धी कर्ज योजना ही महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक न्याय व सहाय्य विभागाकडून विशेषतः महिलांसाठी राबविण्यात येणारी व्यावसायिक कर्ज योजना आहे. महिलांना प्रोत्साहित करण्यासाठी व त्यांच्या व्यवसायाला चालना देण्यासाठी ही महिला समृद्धी कर्ज योजना काढण्यात आली आहे. या योजनेच्या माध्यमातून महिलांना स्वतः चा उद्योग , व्यवसाय सुरू करण्यासाठी 5 लाख ते 20 लाख रुपयापर्यंत कर्ज उपलब्ध करून देण्यात येते. येथे 4% व्याजदरावर कर्ज उपलब्ध करून दिला जातो आणि परतफेडीचा कालावधी 3 वर्षाचा असते. तर अशा प्रकारे महिलांसाठी निघालेल्या या काही योजना आहेत.

१२] लाडकी बहीण योजना :

महाराष्ट्र शासनामार्फत राबवली जाणारी योजना लाडकी बहीण योजना आहे २०२४ च्या अंतरिम अर्थसंकल्पात या योजनेची घोषणा महाराष्ट्राचे उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांनी या योजनेची घोषणा केली आहे महाविकास अघाडी सरकार च्या काळात ही योजना सुरु करण्यात आली आहे. या योजने अंतर्गत महाराष्ट्र राज्यातील महिलांना प्रति महिना १५०० रुपये मिळणार आहेत. ही योजना महिलांन सशक्त व एक आर्थिक मदत मिळावी म्हणून ही योजना शासनामार्फत सुरु करण्यात आली आहे.या योजनेची सुरवात १ जुलै पासुन झाली आहे. या योजने अंतर्गत महिलांन या योजनेचा लाभ मिळण्यास सुरवात झाली आहे.मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजना राज्यातील महिला व मुलींना स्वावलंबी, आत्मनिर्भर करण्यासाठी तसेच महिला आणि त्यांच्यावर अवलंबून असलेल्या मुलांच्या आरोग्य आणि पोषण स्थितीत सुधारणा व्हावी यासाठी राज्य सरकारची महत्वपूर्ण अशी हि योजना आहे.

निवडणुका डोळ्यांसमोर ठेवून महाराष्ट्र राज्य सरकारने अर्थसंकल्पात अनेक योजनांची घोषणा केली आहे, त्यापैकीच एक म्हणजे 'मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजना' ही एक आहे.मुख्यमंत्री लाडकी बहिण योजना महिलांना आर्थिक सहयोग मिळावा म्हनुण महाराष्ट्र सरकारने आर्थिक स्वरूपात महिलांना सशक्त आणि आत्मनिर्भर बनवण्यासाठी एक विशेष योजना सुरू करते. या योजनेच्या अंतर्गत हर साल 46,000 कोटी रुपये खर्च केले जातात, एकत्र राज्याची 21 ते 65 वर्षांची महिलांना प्रत्येक महिने आर्थिक मदत प्रदान केली जाते.मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण' योजना महाराष्ट्र सरकारच्या वतीने लागू करण्यात आली आहे. यामुळे

राज्यातील आर्थिक दुर्बल घटकातील महिलांना दरमहा १५०० रुपये त्यांच्या बँकेत जमा होणार आहेत. एक आर्थिक मदत म्हणून मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण' योजना सुरु करण्यात आली आहे.उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांनी २०२४ च्या अर्थसंकल्पात मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजनेची घोषणा केली. यायोजनेअंतर्गत महिलांना शासनामार्फत दरमहा १५०० दिले जाणार आहेते.

मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजनेत सात नविन बदल करण्यात आले आहेत.

1. सदर योजनेतून 5 एकर शेतीची अट वगळयात आली आहे.
2. योजनेत लाभार्थी महिलांचे पात्रता वय हे 21 ते 60 वर्ष होते पण आता वयोगट ऐवजी 21 ते65 वर्ष करण्यातआले आहे.
3. इतर राज्यात जन्म झालेल्या महिलांनी महाराष्ट्रातील आधिवास असणाऱ्या पुरुषाबरोबर विवाह केला असेल तर अशा बाबतीत यांच्या पतीचे, जन्म दाखला, शाळा सोडण्याचे प्रमाणपत्र, रहिवासी प्रमाणपत्र ग्राह्य धरण्यात येईल.
4. मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजनेची अर्ज करण्याची शेवटची मुदत १५ जुलै ठेवण्यात आली होती. नंतर मुदतवाढ देण्यात आली आहे, १ जुलै ते ३१ ऑगस्ट पर्यंत मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजनेसाठी अर्ज करु शकतो,दोन महिन्यांची मुदतवाढ आहे.
5. 2.5 लाख रुपयांचा उत्पन्न दाखला उपलब्ध नसेल तर त्या कुटुंबाकडे पिवळे व केशरी रेशनकार्ड उपलब्ध असेल त्यांना उत्पन्न दाखला प्रमाणपत्रतून सुट आहे.
6. मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजनेत कुटुंबातील महिला पात्र असणारी अविवाहित असेल तरी सुध्दा या योजनेचा लाभ देण्यात येणार आहे.
7. मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजनेत रहिवासी प्रमाणपत्र आवश्यक आहे. असे नमूद करण्यात आले होते पण आता आता लाभार्थी महिलेकडे आधिवास प्रमाणपत्र उपलब्ध नसेल तर त्याऐवजी 15 वर्षापूर्वीच चे, रेशन कार्ड, मतदार ओळखपत्र, शाळा सोडल्याचे प्रमाणपत्र, जन्म दाखला. या चारपैकी कोणतेही ओळखपत्र म्हणून ग्राह्य धरण्यात येणार आहे.

निष्कर्ष - महाराष्ट्रात महिलांना अनेक योजनांचा लाभ मिळत असल्यामुळे व आर्थिक सक्षमीकरणामुळे महिलांना संसाधने, मालमत्ता आणि उत्पन्न नियंत्रित करण्याची आणि त्यांचा फायदा घेण्याची परवानगी मिळते . यामुळे जोखीम व्यवस्थापित करण्याची आणि महिलांचे कल्याण सुधारण्याची क्षमता देखील वाढते. त्यामुळे निर्णय प्रक्रियेत महिलांच्या सहभागाचे केवळ महिलांनाच नव्हे तर संपूर्ण समाजालाही फायदे आहेत. दर्जेदार शिक्षण, आरोग्य, गृहनिर्माण आणि सामाजिक न्याय यासह सर्वांचे जीवन सुधारणाऱ्या धोरणांना प्राधान्य देत निर्णय प्रक्रियेत अधिक महिलांना प्रोत्साहन देण्याची वेळ आता आली आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

१) महिला सबलीकरण / सक्षमीकरण - डी .ई खोजे
२) महिला धोरण - महाराष्ट्र शासन २००२
३) महिला योजना मासिक - महाराष्ट्र शासन
४) महिला सबलीकरण व महाराष्ट्राचे चौथे महिला धोरण - अभिजित राठोड
५) महाराष्ट्र शासन महिला योजना वेबसाईट

कोरडवाहू शेती : प्रकार, उत्पादन तंत्रे आणि आव्हाने

कुंडलिक केशव काळे

संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र, स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ,नांदेड.

गोषवारा :

कोरडवाहू शेती हि पर्जन्यधरीत प्रणाली असून ती मर्यादित जलस्त्रोतांवर अवलंबून असते. या पद्धतीमध्ये खरीप आणि रब्बी या दोन्ही हंगामातील पिके घेतली जातात. बाजरी, ज्वारी, तूर, सुर्यफुल, करडी या सारखी कमी पाण्यावर येणारी पिके घेतली जातात. या पद्धतीच्या शेतीच्या उत्पादनावर वातावरणीय परिस्थितीचा परिणाम दिसून येतो. आधुनिक तंत्रज्ञान, सुधारित बियाणे, सेंद्रिय खतांचा वापर आणि पाणीपुरवठा तंत्रे वापरल्यास उत्पादन वाढू शकते. हि शेती कोरडी शेती, कोरडवाहू शेती आणि पावसावर आधारित शेती या प्रकारे केली जाते. या शेतीमध्ये पोषण घटक व्यवस्थापन, पाणी व्यवस्थापन, मातीचे व्यवस्थापन आणि पिकांची निवड या प्रकारच्या उत्पादन तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो. दुष्काळरोधी पिकांच्या प्रजाती जसे ज्वारी बाजरी निवडणे, कृषी वानिकारान्म आणि बारमाही झाड पिकांची लागवड करणे, माहिती तंत्राच्या सहाय्याने पिकांसंदर्भात माहिती घेऊन रोग नियंत्रण करून उतपादन वाढवणे आणि मका, भात आणि मसूर यासारखी हवामानाशी जुळवून घेणाऱ्या पिकांच्या वाणांची निवड करून लागवड करणे. कोरडवाहू शेतीला अधिक संपन्न आणि फायदेशीर करण्यासाठी कृषी संशोधन आणि नवनवीन कृषी साहित्याचा वापर करणे आवश्यक आहे.

१) प्रस्तावना:

कोरडवाहू शेती म्हणजे अशी पद्धती जी अशा भू-प्रदेशामध्ये घेतल्या जाणाऱ्या पिकांचा समावेश करते, की ज्या ठिकाणी शेतीसाठी शास्वत पाणी पुरवठा नसतो किंवा जी शेती पूर्णपणे पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असते. म्हणून कोरडवाहू शेतीलाच पावसावर आधारीत शेती असे म्हणतात. हि शेती पद्धती ज्या ठिकाणी पाण्याची कमतरता असते, त्या ठिकाणी अतीशय महत्त्व असते. म्हणून कोरडवाहू शेती म्हणजे "कोरडवाहू शेती ही हवामानाच्या बदलावर,विशेषतः पर्जन्यवृष्टीवर अवलंबुन असलेली शेती आहे". (बी.ए. स्टेवर्ड २०१६). "वारंवार ५०० मिमी पेक्षा कमी वार्षिक पर्जन्य असलेल्या भागात पिक उत्पादन म्हणून केली जाते". (गैरी.ए.पीटरसन२०१८). वरील व्याख्या वरून असे दिसून येते की, कोरडवाहू शेतीची उत्पादकता वार्षिक पर्जन्यमान आणि वार्षिक बाष्पीभवन यांच्यातील तुट आकाराशी विपरीतपणे संबंधित आहे. पाण्याची उपलब्धता आणि जमिनीचा फरक यांच्यामध्ये असणारा संबंध यावरून देखील जमिनीचा कोरडवाहू पणा ठरतो. महाराष्ट्रामध्ये जमिनीची उत्पादन क्षमता वेगवेगळी असल्याने १२ जिल्ह्याहून अधिक जिल्हे आणि ९० तालुके दुष्काळाच्या धोक्यात आहेत. (आर.एस.देशपांडे.जुलै २०२०).

आढावा :

Kakde L. B.(May 2019), लेखकांनी बीड जिल्ह्यातील कोरडवाहू शेतीत वापरण्यात येणाऱ्या तंत्रज्ञानाचा अभ्यास केला आहे. त्यांनी अंबेजोगाई, आष्टी, गेवराई तालुक्यातील १२० नमुना घेऊन अभ्यास केला व तंत्रज्ञानाची माहिती कमी असल्याचे व आर्थिक साक्षरतेसाठी प्रोत्साहन द्यावे आणि अनुदानित यंत्रणा वाढवावी. **डॉ. नीता धर्माधिकारी (फेब्रु,२०२०),** शोधनिबंधातून भारतातील कृषी क्षेत्राची कमी उत्पादकता करणे

आणि उपाययोजना अध्ययन केलेले दिसून येते. शाश्वत कृषी धोरण राबवूनच उत्पादकता वाढवता येईल आणि भारताच्या कृषी अर्थव्यवस्थेचे भवितव्य उज्ज्वल होईन. **Ramesh Chand (Dec,2019),** या शोधनिबंधामध्ये २१ व्या शतकातील कृषी क्षेत्रातील समस्यांवर सखोल विचार मांडलेला दिसून येतो. या संशोधनातून नवनिर्मिती, शेतकर्यांना शिक्षण, प्रशिक्षण देण्यावर जोर दिला आहे. एकूणच शाश्वत शेती व उत्पादकता सांगड घालून आव्हानांना समोर जाण्यासाठी नवे धोरणात्मक दृष्टीकोन आवश्यक असल्याचे मांडले आहे. **khalil shaha (june,2020),** यामध्ये लेखकांनी महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्राच्या विकासाच्या आव्हानांवर प्रकाश टाकला आहे. या अभ्यासातून राज्याला एक सुसंगत कृषी धोरण तयार करण्याचा सल्ला देण्यात आला आहे .जेणेकरून दीर्घकालीन विकास सुनिश्चित करता येईल आणि शेतीचा विकास होईल.**प्रा.किशोर धोटे (फेब्रु, २०१७).** भारतातील शेतीची उत्पादकता व पिक रचनेतील बदलांचा अभ्यास. या शोधनिबंधात भारतीय शेतीच्या उत्पादकतेत आलेल्या बदलांचा सखोल अभ्यास केला आहे**. Plabani Roy (may,2022).** Improved Dryland - Farming Practices. या शोधनिबंधामध्ये कोरडवाहू शेतीची सखोल समीक्षा केली व कोरडवाहू शेतीला टिकाऊ करण्यासाठी तंत्राचा प्रसार आणि सरकार कडून अर्थसहाय्य महत्वाचे आहे. यामुळे उत्पन्नात स्थिरता व ग्रामीण भागाचा विकास होईल. **J. S. Kanwar (1982).** Rainwater And Dryland Agriculture – An Overview. या शोधनिबंधामध्ये कोरडवाहू शेतीसाठी पावसाच्या पडणाऱ्या पाण्याचे महत्त्व, त्याचा प्रभावी वापर आणि विविध भौगोलिक क्षेत्रातील समस्यांसाठी उपाय सुचविले आहेत.

उद्दिष्टे :

कोरडवाहू शेती हा विषय अध्यानासाठी निवडल्यानंतर त्याकरिता खालील उद्दिष्टे समोर ठेऊन सदरील शोधनिबंध तयार करण्यात आला आहे.

१) कोरडवाहू शेतीचा उत्पादनाचा व आव्हानांचा आढावा घेणे .
२) कोरडवाहू शेतीचे विविध प्रकार व उत्पादन तंत्र अभ्यासणे .
३) कोरडवाहू शेतीची उत्पादकता आणि उत्पादनासाठी तंत्रज्ञानाचा वापराचा अभ्यास करणे .
४) कोरडवाहू शेतीतील आव्हानांचा अभ्यास करणे .

संशोधन पद्धती :

सदरील शोधनिबंध हा दुय्यम साधन सामग्रीवर आधारित आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी विविध पुस्तके, शासकीय विभागातील अहवाल, मासिके, वेबसाईट, वर्तमानपत्र आणि शोधनिबंधाचा आढावा इत्यादी साधनाचा वापर करण्यात आला आहे .

कोरडवाहू शेतीचे प्रकार :

१) कोरडी शेती(Dry-Farming):

ज्या भागात वार्षिक पर्जन्यमान 750 मिमी पेक्षा कमी आहे, त्या भागात पिकांची लागवड करणे म्हणजे कोरडवाहू शेती. ७५ दिवसापेक्षा कमी पिक वाढणारा हंगाम म्हणजे पुरेशा जमिनीतील ओलाव्याचा कालावधी असलेले शुष्क प्रदेश पिक उत्पादनासाठी ओलावा संवर्धन पध्दती आवश्यक आहे. पिकांच्या कालावधीत दीर्घकालीन दुष्काळाच्या शक्यता जास्त असतात. कोरडवाहू शेतीच्या परिस्थितीत पिके अपयशी

होण्याचे प्रमाण जास्त असते. कोरडवाहू शेतीचे क्षेत्र रुक्ष प्रदेशाशी समतुल्य असून, या भागात ओलावा जपण्याच्या उपाययोजना महत्त्वाच्या असतात.

२) कोरडवाहू शेती (Dryland Farming) :

ज्या भागात वार्षिक पर्जन्यमान 750 मिमी पेक्षा जास्त आहे, त्या भागात पिकांची लागवड करणे म्हणजे कोरडपट्टी शेती. पिकांच्या कालावधीत कोरडे दिवस येऊ शकतात, पण पिके अपयशी होण्याचे प्रमाण कमी असते. ७५ ते १२० दिवसाच्या दरम्यान वाढणारा कालावधी असलेले हे अर्धमार्ग आहेत. कोरडपट्टी शेतीची क्षेत्रे अर्धरुक्ष प्रदेशात समाविष्ट केली जातात. जमिनीचे व ओलाव्याचे संवर्धन तसेच काळ्या मातीसाठी विशेषत: पाण्याचा निचरा करण्याच्या उपाययोजना आवश्यक आहेत.

३) पावसावर आधारित शेती (Raifed Farming) :

ज्या भागांमध्ये 1150 मि.मी. पेक्षा जास्त पावसाचा वर्षाव होतो, अशा भागांमध्ये पीकशेती करण्याला पावसाधारित शेती म्हणतात. ही शेती प्रामुख्याने ओलसर हवामान असलेल्या भागांमध्ये केली जाते, जिथे पिके अपयशी होण्याची शक्यता कमी असते.या प्रदेश्यात पिकाच्या वाढीचा कालावधी १२० दिवसापेक्षा जास्त असतो परंतु, या भागांमध्ये पाण्याचा निचरा (ड्रेनेज) हा एक महत्त्वाचा प्रश्न असतो. पावसाळ्यात होणाऱ्या अतिपावसामुळे पाण्याचे साचणे टाळण्यासाठी योग्य पद्धतींचा अवलंब करणे गरजेचे असते, अन्यथा जमिनीचे नुकसान होऊ शकते आणि पीक उत्पादनावर विपरीत परिणाम होऊ शकतो.

३) उत्पादनाचे तंत्र :

अ) पिकांची निवड:

पिकांमध्ये बदल जमिनीची सुपीकता सुधारण्यासाठी आणि कीटक आणि रोगांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी पिक बदल केला जातो. पोषक तत्वांचा योग्य वापर करण्यासाठी आणि कीटकांचा प्रादुर्भाव कमी करण्यासाठी पिकात बदल केला जातो. वैविध्यपूर्ण पिक पद्धती संवर्धन शेती विविध पिकांच्या झाकलेल्या वेळेच्या आवर्तनास प्रोत्साहन देते विशिष्ठ पिकाला लक्ष्य करू शकणाऱ्या कीटक, रोग आणि तणांचे चक्र खंडित करण्यास मदत करते. पिक बदलामुळे मातीची पोषकतत्वे देखील समृद्ध होतात कारण वेगवेगळ्या पोषक तत्वांची आवश्यता असते. शेंगायुक्त पिकात बदल केल्याने जमिनीतील नायट्रोजनची पटली वाढू शकते आणि हवेतून नायट्रोजन निश्चित करण्याची क्षमता वाढते. (कृषीतंत्र, व.ना.म.कृ.वी.प.२०१७).

ब) मातीचे व्यवस्थापन :

कोरडवाहू शेतीत पाणी टिकवण्यासाठी मातीची धूप रोखणे महत्त्वाचे आहे. नांगरणीमुळे पाणी जमिनीत मुरते, उतारावर पायऱ्या पाण्याचा प्रवाह कमी करतात, तर मातीवर थर आच्छादन बाष्पीभवन रोखते. किमान मशागत पिकांचे अवशेष ठेवून धूप टाळते. सेंद्रिय पदार्थ माती सुधारतात, पाण्याची घुसखोरी वाढते व जमिनीची रचना मजबूत होते. (www.agrifarming.in. २३ oct.२०२१).

क) पाणी व्यवस्थापन :

पाणी व्यवस्थापनासाठी पर्जन्यमानाचा वापर, पाणी साठवण आणि अपव्यय कमी करण्यावर भर दिला जातो. पावसाचे पाणी साठवून कोरड्या काळात वापरण्यासाठी टाक्या व तलावांचा उपयोग होतो. ठिबक सिंचनाद्वारे पाणी थेट मुळांपर्यंत पोहोचवले जाते, ज्यामुळे बाष्पीभवन कमी होते. मातीचे आच्छादन राखणे व सेंद्रिय पदार्थ वाढवणे पाण्याची धारणा सुधारते. पावसाचे पाणी, भूजल, सांडपाणी यांच्या एकत्रित वापराने

सिंचनासाठी पाणी उपलब्धता वाढते. पिकांच्या गरजेनुसार आणि स्थानिक पाण्याच्या उपलब्धतेनुसार कार्यक्षम योजना तयार केल्याने पाणी टंचाई कमी होऊ शकते. या पद्धतींमुळे पाण्याचा शाश्वत वापर शक्य होतो. (कृषी विभाग महाराष्ट्र शासन ,विकास्पेडिया २०२०)

ड) पोषण घटक व्यवस्थापन :

सेंद्रिय पदार्थ मातीची सुपीकता राखण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात, विशेषतः कोरडवाहू शेती मध्ये जिथे मातीचा ह्रास हा चिंतेचा विषय आहे. सेंद्रिय पदार्थाचा जमिनीला कसा फायदा होतो ते येथे दिसून येते. पोषक तत्वांचा पुरवठा सेंद्रिय पदार्थ पोषक तत्वांचा साठा म्हनून काम करतात,ते विघटीत होताना हळूहळू बाहेर पडतात.हे वनस्पतींना आवश्यक पोषक तत्वांचा स्थिर पुरवठा प्रदान करते आणि पोषक तत्वांच्या मानवापर्यंत धोका कमी करते. (डिसे.२०१४,कृषी पत्रिका).

कोरडवाहू शेतीचे आव्हाणे :

कोरडवाहू कृषी क्षेत्रासमोर खूप आव्हाने आहेत त्यामध्ये काही नैसर्गिक आणि अनैसर्गिक अश्या पद्धतीचे दिसुन येतात.

अ) पाणी टंचाई :

पाण्याशिवाय जीवन अशक्य आहे. वाढत्या लोकसंख्या व औद्योगीकरणामुळे पाण्याचा प्रचंड वापर होतो. भूपृष्ठावरील साठा कमी पडत असल्याने भूगर्भातील पाण्याचा वापर वाढला आहे, पण तो मर्यादित आहे. जंगलतोड, धूप आणि पाणलोट क्षेत्रांतील बदलांमुळे पाण्याचा साठा कमी होत आहे. भूगर्भातील पाण्याचे पुनर्भरण व दीर्घकालीन व्यवस्थापन गरजेचे आहे. (डॉ.ज.रा.दाभोळे (२०००).

ब) हवामान परिवर्तनशीलत :

हवामान बदलाची लवचिकता शास्वत पद्धती अनेकदा विविधीकरण पिक बदल आणि कृषी वनिकरणावर भर देतात,जे परीसंस्थेची लवचिकता वाढवतात.असे पद्धती कृषी प्रणालींना बदलत्या हवामान परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास मदत करतात,ज्यात अधिक वारंवार आणि गंभीर हवामान घटनांचा समावेश होतो.

क) मातीची अधोगती :

मातीचे आरोग्य सुधारणे शास्वत पद्धती,जसे की बिनतोड शेती आणि कव्हर पिक, मातीची रचना,आणि सुपीकता राखणे.

ड) उत्पन्न परिवर्तनशीलत :

उत्पनातील परिवर्तनशीलता वर्षानुवर्षे पर्जन्यमानाचे नमुने खूप लक्षणीय असू शकतात, पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतीमध्ये उत्पादनात बदल घडून येतात.चांगल्या पावसाळ्यात भरपूर पिक येते, तर खराब हंगामामुळे उत्पादन कमी होते किंवा पिक निकामी होते.

इ) सामाजिक आर्थिक घटक :

सामाजिक समता शास्वत शेती रोजगाराच्या संधी निर्माण करून, दारिद्र्य कमी करून आणि शास्वत जमीन व्यवस्थापनात मालकी आणि अभिमानाची भावना वाढवून स्थानिक समुदायांना लाभ देऊ शकते. आर्थिक व्यवहार्यता शाश्वत पद्धती शेतमालाची दीर्घकालीन आर्थिक व्यवहार्यता वाढवतात, ज्यामुळे इनपुट खर्च कमी होतो. उत्पादन सुधारते आणि कृत्रिम खते आणि कीटकनाशके यांसारख्या महागड्या बाह्य

इनपुटची गरज कमी होते. आर्थिक उपजीविका कोरडवाहू प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांसाठी शेती हा उत्पानाचा प्राथमिक स्त्रोत आहे. कोरडवाहू शेतीचे तंत्र शेतकर्यांना आव्हानात्मक परिस्थितीतही पिकांची लागवड करण्यास सक्षम करते, त्यांना आर्थिक स्थैर्य आणि उपजीविकेच्या संधी प्रदान करतात.

व्युव्हरचना आणि नवप्रवर्तण :

अ) दुष्काळरोधी पिकांच्या प्रजाती :

ज्या पिकांना उगवायला फार कमी पाऊस किंवा सिंचनाची गरज असते अशा पिकांना दुष्काळ प्रतिरोधक जाती म्हणतात, ज्वारी, मोती बाजरी, हरभरा, भुईमुग इत्यादी. दुष्काळ सहनशीलता पावसाच्या पाण्यावर आधारित पिकांची लागवड त्यांच्या दुष्काळाचा सामना करण्याच्या क्षेमातेसाठी केली जाते. ही पिके पाण्याचे संरक्षण करण्यासाठी अनुकूल आहेत, ज्यात खोल रूट सिस्टम आणि दुष्काळ-प्रतिरोधक वैशिष्ट्ये आहे. (lawrence r. parsons. oct 1979).

ब) कृषी वनीकरण आणि बारमाही पिके :

कृषी वनीकरण म्हणजे पिके, झाडे, झुडपे एकत्रीत करणे, ज्यामुळे अन्नधान्य उत्पन्न, उपजीविका, जैवविविधता, मातीचे आरोग्य सुधारते आणि कार्बन उत्सर्जन कमी होते. यामधून लाकूड, फळे व इतर उत्पादने मिळतात. (en.wikipedia.org.) बारमाही पिके दोन वर्षांहून अधिक जगणारी झाडे आहेत, जसे आंबा, नारळ, खजूर, वटवृक्ष, केळी. फळे-फुले तयार होण्यासाठी दीर्घ कालावधी लागतो. ती हवामान बदलास असुरक्षित असतात. (नेहा ग्रोवर २०२२).

क) माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर :

कृषी माहिती व तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांना शेतीविषयक नवनवीन तंत्रज्ञान व माहिती विविध माध्यमांतून पोहोचवते. यामुळे उत्पादन वाढ, हरितक्रांती, व शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण झाले. किसान सुविधा, एम-किसान, इफको किसान अशा ऐपद्वारे हवामान, कीड नियंत्रण, बाजारभाव, माती परीक्षण, पशुसंवर्धन माहिती उपलब्ध होते. यामुळे शेतकऱ्यांचा आर्थिक व सामाजिक स्तर उंचावतो. (डॉ.नेहा दि. काळे,जुलै २०२१.कृषीपर्व.)

ड) हवामानाशी जुळवून घेणारी पिक पद्धती/पिके : बदलत्या हवामानाशी जुळवून भात, मका, मसूर, हरभरा यांसारखी पिके घेता येतात (मनिषा येरखेडे,२०२२. शेतशिवार). दुष्काळप्रतिकारक वाण तयार करण्यासाठी जननशास्त्र व अनुवांशिक तंत्रांचा वापर केला जातो. पिकांमध्ये पोषक घटक वाढवण्यासाठी जणूक संपादन तंत्र वापरले जाते. किडी, रोग, उष्णता व क्षार सहनशील पिके तयार करून उत्पादन सुधारता येते. (curious Demon,apr.२०२३).

निष्कर्ष :

कोरडवाहू शेती पावसावर आधारित आहे, मर्यादित जलस्त्रोत असलेल्या भागात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. जलस्त्रोतांच्या दुर्बलतेमुळे शास्वत शेतीसाठी कार्यक्षम जलव्यवस्थापन आवश्यक आहे. यामध्ये पाणी टंचाईच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी ठिबक सिंचन सारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात यावा, ज्यामुळे पाण्याचा अपव्यय कमी होऊन पीक उत्पादन वाढवते. तथापि, ठिबक सिंचनाची अंमलबजावणी करतांना पिकांची पाण्याची गरज, मातीचा प्रकार, हवामान आणि जलस्त्रोतांची उपलब्धता यांचा विचार करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. या पद्धतींना शास्वत आणि लवचिक दृष्टीकोनातून राबवून, कृषी उत्पादनाची

स्थिरता सुनिश्चित करता येते, तसेच पर्यावरणीय, सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टीकोनातून समुदायांची कल्याणासाठी मदत होते.

शिफारशी:

1. स्थानिक हवामाशी सुसंगत सुधारित वाणांचा वापर उत्पादन वाढीस मदत करू शकतो.
2. सरकारी अनुदाने कृषी तंत्रावर संशोधन आणि डिजिटल मार्गाचा वापर करून शेतकर्यांना नव्या पद्धतीने ज्ञान देणे आवश्यक आहे.
3. बविश्यात कृत्रिम बुद्धिमता AI आणि IOT आधारित शेतीचे नियोजन कोरडवाहू शेतीला अधिक फायदेशीर आणि पर्यावरणपूरक बनवू शकते.
4. स्मार्ट शेती, हवामानानुसार पेरणी, सेंद्रिय शेती, जलसंधारण तंत्र यांचा प्रभावी अवलंब केल्यास कोरडवाहू शेतीत सुधारणा होऊ शकते.
5. शाश्वत शेतीसाठी पारंपारिक ज्ञान्न आणि आधुनी तंत्रज्ञान यांचा समतोल राखणे महत्त्वाचे ठरते.

संदर्भ :

1. कृषी आणि किसान कल्याण विभाग ,भारत सरकार (१६ नोव्ह.२०२२)
2. रोशनी विजयान (जून २०१६) ISSN:०९७६-८९४७ ,dryland agriculture in India- problems and solutions.
3. रिचा सक्सेना ,रिचा शर्मा (२०२३) पिक उत्पादनातील अजैविक, ताण आणि हवामानातील बदल कमी करण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमता धोरणाची भूमिका.
4. जॉर्ग गेर्के (३१ मार्च २०२२) MDPI ,(the central role of soil oraganic matter in soil fertility and carbon storage.)
5. Movis Badu Brempong And Abigail Addo-Danso (24 may 2022). Importing Soil Fertility With Organic Fertilizers.
6. Rupesh Meena (2016) Stratergies of Effective Management Of Water In Agriculture.
7. Victoria Joan JOhnson And Anis Mirza (ISSN :2319 -7706) Role Of Micro And Micronutrients In The Growth And Department Of Plants.
8. डॉ. बी.व्ही. सावजी,प्रा.ए.जी.टिंगरे व श्री.आर.डी.ढगे (सप्टेंबर २०१५) कृषि पत्रिका,ISSN: २३४७-३३१२.पावसाच्या दीर्घखंडात पिकांची तग धरून ठेवण्याची दुर्दम्य क्षमता व उपाय-एक अनुभव (pp-३)
9. राष्ट्रीय पाणी धोरण,२००२.
10. डॉ. सर्जेराव साळुंखे (२०००): “जलव्यवस्थापन एक आव्हान”दैनिक सकाळ,२७ डिसेंबर २०००. पान.क्र.४.
11. अण्णासाहेब शिंदे (१९८९): “महाराष्ट्रातील दुष्काळ आणि जलसंपतिचे नियोजन परिसंवाद.पान.क्र.६,३१३,७६,६१.
12. ramesh chand (july,2017.EPW)e-platform for national agricultural market.
13. S.K.Srivatsava,Ramesh Chand and Jasapal Singh(2017):Changing Crop Production Cost In India:Input prices,substutution and technological effects.(p.p.171,182).

लोकाभिमुख राज्यकर्त्या पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर

देविदास बाबुराव माने

मु.पो. देवंग्रा रोड नळेगाव, ता. चाकूर जि. लातूर

कणखर बाळकडू मिळालेल्या ज्या मनगटात बळ, बुद्धी आणि चातुर्य आहे, तोच स्वकर्तुत्वावर लोकाभिमुख राजा बनू शकतो असा संदेश देणाऱ्या व ज्यांच्या कृतिशील व समाजाभिमुख कार्याचा उल्लेख भारताच्या इतिहासात सोनेरी अक्षराने केला जातो अशा आपल्या अहमदनगर च्या ऐतिहासिक भूमीत जन्मलेल्या लोकमाता अहिल्याबाई होळकर. सर्वधर्मसमभाव, अस्पृश्यता उच्चाटन ,सामाजिक एकात्मता, स्त्री पुरुष समानता, गोरगरिबांना विषयी कळवळा, हुंडा पद्धतीचे उच्चाटन, अनिष्ट चालीरीती रूढी परंपरांचा बिमोड, मूल दत्तक वारसाहक्क, प्रजेविषयी तळमळ अशा कितीतरी समाजसुधारकांचे कृतिशील कार्य करणाऱ्या लोकमाता अहिल्याबाई होळकर यांचा जन्म 31 मे 1725 रोजी अहमदनगर जिल्ह्यातील जामखेड तालुक्यातील चौंडी या छोट्याशा खेड्यात धनगर समाजातील माणकोजी व सुशीलाबाई शिंदे यांच्या पोटी झाला.

वडील माणकोजी शिंदे हे सर्वसामान्य परिस्थितीतील होते तरी देखील ते विद्वान व दूरदर्शी व्यक्तिमत्त्व होते. तो काळ अठराव्या शतकाचा त्यावेळी आजच्या सारखी शिक्षणाची साधने उपलब्ध नव्हती तरीही त्यांनी अहिल्येच्या शिक्षणाची घरीच व्यवस्था केली. अहिल्या मातेचे जीवन घडविण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. अवघ्या आठ वर्षाची असतानाच होळकर घराण्याचे संस्थापक राजर्षी मल्हारराव होळकरांचा बारा वर्षाचा एकुलता एक शूरवीर मुलगा खंडेराव यांच्याशी अहिल्याचा विवाह 20 मे 1733 रोजी पुण्यातील शनिवारवाडा येथे झाला.

अहिल्याबाईनी लग्नानंतर फार थोड्या काळात आपल्या चतुर ,क्षमाशील व शांत स्वभावाने कुटुंबातील सर्वांची मने जिंकून घेतली. त्यांना मालेराव व मुक्ताबाई अशी दोन अपत्ये झाली. दूरदृष्टी ठेवून मल्हाररावांनी देखील पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या काळातही सुनेला तत्कालीन दरबाराची मोडी मराठी लिहिणे, वाचणे, गणित इत्यादी गोष्टी शिकवल्या. तसेच घोड्यावर बसणे, दांडपट्टा फिरवणे, युद्धाचे व राजकारणाचे डावपेच आखणे, लढाया करणे, पत्रव्यवहार करणे न्यायनिवाडा करणे इत्यादी प्रशिक्षण दिले. परिणामी अहिल्येची सामाजिक व राजकीय बुद्धीमत्ता परिपक्व झाली.

इ.स.1754 मध्ये कुंभेरीच्या लढाईत अहिल्याबाईंचे शूरवीर पती खंडेराव यांना वीरमरण आले. अहिल्याबाई वयाच्या अवघ्या 29 व्या वर्षी वैधव्य आले. जुन्या रूढी परंपरेनुसार सती जाण्याचे नाकारून त्यांनी पुरोगामित्वाचा परिचय दिला. सती न जाणे म्हणजे आयुष्यभर लोकनिंदा व चारित्र्यावर शिंतोडे हे माहिती असूनही सती जाणे तहकूब करण्यात अहिल्याबाईनी जे मनोधैर्य दाखवले ते अगदी अद्वितीय व धाडसाचे आहे. आपण सती गेलो तर स्वर्ग मिळेल किंवा नाही कोण जाणे, परंतु जगलो तर लाखो प्रजाजनांना सुख देता येईल असा विचार करून अहिल्याबाईने प्रजेच्या हितासाठी जगण्याचा निर्णय घेतला व धर्म, रूढी, परंपरा यापलीकडे कर्तव्य महत्त्वाचे माणून रयतेला कल्याणकारी राज्य दिले.

आजच्या युगात दिसणाऱ्या अनेक कल्याणकारी योजना काय असू शकतात व कशा राबविल्या जातात हे त्यांनी मल्हारराव होळकरांच्या मृत्यूनंतर 29 वर्षे अत्यंत यशस्वीपणे दाखवून दिले. सासरे मल्हाररावांचा मृत्यू 20 मे 1766, मुलगा मालेरावांचा मृत्यू 27 मार्च 1767 मध्ये झाला. अशी एकामागून एक दुःखे येत असतानाही अत्यंत धीराने आपली प्रजा सुखी, समाधानी आणि संपन्न बनवण्यासाठी स्वतःच्या दुःखाचा विचार न करता अहिल्याबाईंनी धर्मनिरपेक्षता, स्वातंत्र्य, बंधुता, समता व न्याय या तत्त्वाप्रमाणे राज्य केले.

आणखी एक संकट म्हणजे पेशवा रघुनाथराव याला होळकरांच्या राज्याचा व दौलतीचा लोभ सुटला. त्याने पेशवाईत होळकरांचे राज्य विलीन करण्यासाठी पन्नास हजारांची फौज घेऊन इंदोर वर चढाई केली. हे वृत्त लोकमाता अहिल्याबाईना कळताच खचून न जाता त्यांनी रघुनाथरावांना खलिता पाठविला त्या म्हणतात, "आपण माझे राज्य हिरावून घेण्याचे कपट रचून आलात आमच्याकडील फितूरास गाठले. मला दुबळी समजलात की खुळी? दुःखात बुडालेल्यास आधिक बुडवावे हा तुमचा दुष्ट हेतू? आता आपली गाठ रणांगणात पडेल! माझ्याबरोबर युद्धात पारंगत असणाऱ्या स्त्रियांची फौज असेल मी हरले तर कीर्ती करून जाईल.

पण आपण हरलात तर आपल्याला तोंड दाखवायला जागा उरणार नाही. म्हणून लढाईच्या भरीस न पडाल तर बरे. मी अबला आहे असे समजू नका. मी खांद्यावर भाले घेऊन समोर उभे राहिले तर पेशव्यांना भारी पडेल. वेळ पडली तर हत्तीच्या पायी साखळीशी बांधून तुमचे स्वागत न केले तर होळकरांच्या सुनेचे नाव लावणार नाही." मुत्सद्दी अहिल्या म्हणजे तळपती समशेर आणि लखलखती वीज होती. त्यांनी आपल्या आयुष्य लोककल्याणकारी कार्यासाठी वेचत असताना प्रदेशाची मर्यादा न घालता संपूर्ण भारतात कार्य केलेले आहे. संपूर्ण भारतात अनेक विहिरी, तलाव, कुंड, घाट बांधले आहेत. रस्ते, पूल निर्माण केले आहेत. जे काम भारताच्या शासन व्यवस्थेत सार्वजनिक बांधकाम विभागामार्फत केले जाते ते काम लोकमाता अहिल्याबाईंनी केले. उद्योगधंद्यांना व त्याच्या विकासाला प्राधान्य दिले.

मल्हाररावांच्या मृत्यूनंतर इंदोर वरून संस्थानाची राजधानी महेश्वर या ठिकाणी आणून कारागीर, मजूर, विणकर, कलावंत, साहित्यिक अशा गुणी लोकांच्या विकासासाठी जमीन, पैसा, घर इत्यादी सोयी उपलब्ध करून दिल्या. आजही महेश्वरी साड्या, पैठणी, धोतर प्रसिद्ध आहेत. राज्यात पशुपक्षी यांना चरण्यासाठी त्यांनी कुरणे राखली.

मुंग्यांना साखर, माश्यांना कणकेचा गोळा, उन्हाळ्यात वाटसरूंना पिण्यासाठी पाणपोया, हिवाळ्यात गरजूंना गरम कपडे यांची सोय केली. आपल्या राज्यात सूक्ष्म जीवही उपाशी राहू नयेत यासाठी दक्षता घेतली. दिव्यांग, अनाथ व असहाय्य लोकांचे पुनर्वसन केले. गोरगरिबांसाठी अन्नछत्रे व सदावर्ते चालविली. वस्त्रांचे वाटप केले. प्रवाशांसाठी मार्गावर अरण्यमय प्रदेशातही आंबराई, बगीचे, वृक्षारोपण विश्रांतीसाठी ओटे व धर्मशाळा बांधल्या. घाट बांधतांना केवळ तज्ञांची मत विचारात न घेता प्रत्यक्ष त्या भागातील स्त्रियांना बोलून घाटाच्या पायऱ्या कशा हव्यात, कपडे धुताना बाळ कुठे ठेवायला सोयीस्कर पडेल, कपडे बदलताना खोल्या कुठे असाव्यात? इतक्या बारीक तपशिलासह घाट बांधून घेतले.

त्यांनी सर्वधर्मसमभावाचा आदर्श मिरवीत मंदिरे ,मशिदी, दर्गे व विहार बांधली. तर काही मंदीरांचा जीर्णोद्धार केला. रस्ते व महारस्ते बांधल्यामुळे पर्यटनाला प्रोत्साहन मिळाले.मजुरांना काम मिळाले व सर्व जाती धर्माचे लोक एकत्र येऊन एकात्मता निर्माण झाली. राज्यातील दरोडेखोरांचा बंदोबस्त करणाऱ्या यशवंत फणसे या बहादुरा सोबत स्वतःच्या एकुलत्या एक मुलीचा आंतरजातीय विवाह लावून जातीभेदाला तडा दिला. अहिल्याबाई ह्या समाजसुधारक होत्या.त्यांनी धर्मातील रूढी आणि परंपरांचा आंधळेपणाने कधीही स्वीकार केला नाही. त्यांनी एकच धर्म पाळला आणि तो म्हणजे मानवताधर्म. प्रजेवर जास्त करांचा बोजा न लादता राज्याचा कोष समृद्ध केला. स्वतःचा खर्च मर्यादित करून खाजगी उत्पादनाचा उपयोग सुद्धा लोककल्याणासाठी केला. अशी एक ना अनेक विधायक कामे संपूर्ण भारतात केल्यामुळे त्या खऱ्या अर्थाने लोकमाता व राष्ट्रमाता झाल्या. त्यांच्या जयंतीनिमित्त त्यांच्या कार्याला व विचाराला विनम्र अभिवादन....!

वट पौर्णिमा अध्यात्म व विज्ञानाची सांगड घालणारा सण

बसवेश्वर भुजंगराव थोटे
सहशिक्षक
रविंद्रनाथ टागोर विद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

आपल्या भारतीय संस्कृतीमध्ये अनेक सण उत्साहाने, आनंदाने साजरे केले जातात, त्याच पैकी एक म्हणजे वट पौर्णिमा. ज्येष्ठ महिन्यात येणारी पौर्णिमा ही वट पौर्णिमा म्हणून साजरी केली जाते. ह्या व्रत दरम्यान विवाहित स्त्रिया आपल्या पतीला उत्तम आरोग्य लाभावे, दिर्घआयुष्य प्राप्त व्हावे यासाठी प्रार्थना करतात आणि मनोभावे वडाच्या झाडाची पूजा करतात. वडाच्या वृक्षाचे आयुष्य जास्त असते तसेच त्याच्या पारंब्यांचा विस्तारही खूप मोठा होतो. त्याचप्रमाणे नैसर्गिकतःच दीर्घायुष्य लाभलेल्या वडाच्या वृक्षाप्रमाणे आपल्या पतीला आणि कुटुंबियांना आरोग्यसंपन्न दीर्घायुष्य लाभावे हा त्यामागचा हेतू आहे.

वटपौर्णिमेच्या दिवशी सुवासिनी महिला मराठी पेहराव करतात; नववारी साडी, दागिने यांनी स्वतःला सजवून घेतात. त्यादिवशी सर्व सुवासिनी पारंपरिक वेशभूषा करून पूजेचे ताट हातात घेऊन एकत्र वटवृक्षाची पूजा करण्यासाठी जातात. प्रत्येक गावामध्ये सहसा एक ठरलेले वडाचे झाड असते जिथे ही पूजा होते, शक्यतो गावी मंदिराच्या आवारात किंवा जवळच्या परिसरात वडाचे झाड नक्कीच असते. सौभाग्यच प्रतीक मानले जाणारे हळद-कुंकू आणि काळी पोत, हिरव्या बांगड्या हे सौभाग्य अलंकार तेथे अर्पण करतात. फळांचा राजा आंबा हा तेथे वटवृक्षाची पूजा करताना ठेवतात. ५ फळांचे ५ वाटे बनवतात. ते सुपामध्ये सजवतात आणि सुंदर रुमालाने तो झाकून घेतात. ते वाटे खाण्यासाठी लहान मुले पूजेच्या ठिकाणी आवर्जून गर्दी करतात. तसेच दूध साखरेचा नैवेद्यही दाखवतात. त्यानंतर वडाच्या झाडाला सफेद दोरा गुंडाळून पाच प्रदक्षिणा घालतात, आणि शेवटी त्या धाग्याची वडाच्या खोडाला गाठ मारतात.

या दिवशी सर्व सुवासिनी सावित्री उपवास करून मोठ्या भक्तिभावाने हे सावित्री व्रत पूर्ण करतात. त्या दिवस भर उपवास करतात आणि सूर्यास्तानंतर घरी परत एकदा पूजा करून उपवास सोडतात. या सर्व विधींमुळे घराचे वातावरण प्रसन्न बनते. महाराष्ट्राच्या प्रत्येक भागात वट पौर्णिमे निगडित विविध विधी असतात. जसे कोकणातील काही भागात “सूप वाहने’ असा एक प्रकार असतो. ज्या मध्ये सुवासिनी सूप सजवतात आणि ते परिवारातील वढीलधाऱ्या माणसांना देतात आणि त्यांचा आशीर्वाद घेतात.

वटपौर्णिमा हा सण साजरा करण्यामागे एक कथा आहे. सावित्री हिने आपला पती सत्यवान ह्याचे प्राण यमाकडून कसे परत मिळवले ह्याविषयी ही कथा आहे. अश्वपती नावाचा एक राजा होता. त्याची मुलगी ही सावित्री. सावित्री ही खूप सुंदर, गुणी व नम्र मुलगी होती. सावित्री उपवर झाल्यावर राजाने तिलाच आपला पती निवडण्याची परवानगी दिली. सावित्रीने सत्यवान नावाच्या राजकुमाराची निवड केली. सत्यवान हा एका अंध राजाचा मुलगा होता. शत्रूकडून पराभव झाल्यामुळे राजा आपल्या राणी व मुलासहित जंगलात राहत होता. भगवान नारदांना सत्यवानाचे आयुष्य केवळ एक वर्षाचेच आहे हे माहित असल्यामुळे त्यांनी त्याच्याशी लग्न करू नकोस असा सल्ला सावित्रीला दिला. पण सावित्रीने ते मान्य केले नाही तिने या अल्पायुषी सत्यवानाशी लग्न केले. त्यानंतर सत्यवान आणि त्याच्या आई व वडिलांसोबत ती जंगलात राहू

लागली आणि त्यांची सेवा करू लागली. असाच त्यांचा संसार सुखाने चालू होता. बघता बघता एक वर्ष पूर्ण होत आले. सत्यवानाचा मृत्यू जेव्हा होणार होता त्याआधी तीन दिवस तिने उपवास करून सावित्री व्रत केले.

सत्यवान जंगलात लाकडे तोडण्यास निघाला त्यावेळी सावित्री सुद्धा त्याच्यासोबत जंगलात निघाली. सत्यवान लाकडे तोडत होता आणि सावित्री ती लाकडे गोळा करत होती. लाकडे तोडता तोडता अचानक त्याला चक्कर आणि तो जमिनीवर पडला. त्यावेळी यमराज तेथे आले आणि सत्यवानाचे प्राण नेऊ लागले. सावित्री यमराज्यांच्या मागे आपल्या पतीबरोबर जाऊ लागली. यमाने अनेक वेळा सावित्रीला परत जाण्यास सांगितले. पण सावित्रीने साफ नकार दिला आणि आपल्या पतीबरोबर जाण्याचा हट्ट धरला. अखेर यमाने कंटाळून पती सोडून तिला तीन वर मागण्यास सांगितले. सावित्रीने सासू सासऱ्यांचे डोळे आणि त्यांचे राज्य परत मिळावे असा वर मागितला आणि आपल्याला पुत्र व्हावा असा वर मागितला. यमराजाने गफलतीने तथास्तु म्हटले तेव्हा त्याला वचनबद्ध झाल्याची आठवण झाली आणि सत्यवानाचे प्राण परत करावे लागले. सत्यवानाचे प्राण सावित्रीने वडाच्या झाडाखाली परत मिळवले म्हणून सुवासिनी वटवृक्षाची पूजा करून हे व्रत पूर्ण करतात.

आज काल मात्र नवीन पिढी हे सर्व सण, त्यांचे महत्व विसरत चालली आहे. आपण आता विज्ञानाची कास धरत आहोत, आणि आपल्या हजारो वर्षांपासून चालत आलेल्या सणांना, रूढींना आपण अंधश्रद्धा मानतो. विज्ञान ही गरजेचे आहे, तसेच आध्यात्म ही जरूरी आहे, आपण दोन्ही गोष्टी समजून घेण्याची गरज आहे. पुरातन काळाचे शास्त्र ही खूप प्रगल्भ आहे, ते समजून घेणे गरजेचे आहे.आपले सण, व्रत, पूजा, विधी यांना कारणे आणि इतिहास आहे, त्या डोळे बंद करून उडवून देण्यापेक्षा आपण त्या समजण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. वटपोर्णिमा सणाच्या निमित्ताने आपण वाढत्या ग्लोबल वार्मिंग ला शह देण्यासाठी जास्तीत जास्त प्रमाणात वृक्षारोपण करणे गरजेचे आहे जेणे करून पर्यावरणाचा समतोल राखला जाईल. वट पौर्णिमेला सांस्कृतिक मूल्यासोबतच पर्यावरणीय महत्त्व आहे. हिंदू धर्मात, वटवृक्ष त्याच्या पर्यावरणीय महत्त्वासाठी आदरणीय आहे आणि त्याला एक पवित्र वृक्ष मानले जाते. झाडाची औषधी क्षमता आहे आणि हवा फिल्टर करण्याच्या क्षमतेसाठी प्रसिद्ध आहे. विविध प्राणी आणि पक्ष्यांच्या प्रजातींसाठी ते एक आवश्यक अधिवास म्हणून काम करते. वट पौर्णिमा हा एक उत्सव आहे जो पर्यावरण संवर्धन आणि संरक्षणाच्या मूल्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करतो.

भारतात वटपौर्णिमेच्या सणाला सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय महत्त्व आहे. हे वटवृक्षाचा सन्मान करते, जो दृढता, सुपीकता आणि पर्यावरणीय सुसंवादाचे प्रतिनिधित्व करतो. स्त्रिया संपूर्ण सणात एकमेकांशी असलेले त्यांचे नाते आणि त्यांच्या पतीबद्दलचे प्रेम साजरे करण्यासाठी एकत्र येऊ शकतात. या उत्सवात सहभागी होऊन पर्यावरणाचे जतन आणि संरक्षण तसेच मानवी मागणी आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यांच्यातील समतोल राखण्याची गरज लोकांना लक्षात आणून दिली जाते.

वट पौर्णिमा अध्यात्म व विज्ञानाची सांगड घालणारा सण

आपल्या भारतीय संस्कृतीमध्ये अनेक सण उत्साहाने, आनंदाने साजरे केले जातात, त्याच पैकी एक म्हणजे वट पौर्णिमा. ज्येष्ठ महिन्यात येणारी पौर्णिमा ही वट पौर्णिमा म्हणून साजरी केली जाते. ह्या व्रत दरम्यान विवाहित स्त्रिया आपल्या पतीला उत्तम आरोग्य लाभावे, दिर्घआयुष्य प्राप्त व्हावे यासाठी प्रार्थना करतात आणि मनोभावे वडाच्या झाडाची पूजा करतात. वडाच्या वृक्षाचे आयुष्य जास्त असते तसेच त्याच्या

पारंब्यांचा विस्तारही खूप मोठा होतो. त्याचप्रमाणे नैसर्गिकतःच दीर्घायुष्य लाभलेल्या वडाच्या वृक्षाप्रमाणे आपल्या पतीला आणि कुटुंबियांना आरोग्यसंपन्न दीर्घायुष्य लाभावे हा त्यामागचा हेतू आहे.

वटपौर्णिमेच्या दिवशी सुवासिनी महिला मराठी पेहराव करतात; नववारी साडी, दागिने यांनी स्वतःला सजवून घेतात. त्यादिवशी सर्व सुवासिनी पारंपरिक वेशभूषा करून पूजेचे ताट हातात घेऊन एकत्र वटवृक्षाची पूजा करण्यासाठी जातात. प्रत्येक गावामध्ये सहसा एक ठरलेले वडाचे झाड असते जिथे ही पूजा होते, शक्यतो गावी मंदिराच्या आवारात किंवा जवळच्या परिसरात वडाचे झाड नक्कीच असते. सौभाग्यच प्रतीक मानले जाणारे हळद-कुंकू आणि काळी पोत, हिरव्या बांगड्या हे सौभाग्य अलंकार तेथे अर्पण करतात. फळांचा राजा आंबा हा तेथे वटवृक्षाची पूजा करताना ठेवतात. ५ फळांचे ५ वाटे बनवतात. ते सुपामध्ये सजवतात आणि सुंदर रुमालाने तो झाकून घेतात. ते वाटे खाण्यासाठी लहान मुले पूजेच्या ठिकाणी आवर्जून गर्दी करतात. तसेच दूध साखरेचा नैवेद्यही दाखवतात. त्यानंतर वडाच्या झाडाला सफेद दोरा गुंडाळून पाच प्रदक्षिणा घालतात आणि शेवटी त्या धाग्याची वडाच्या खोडाला गाठ मारतात.

या दिवशी सर्व सुवासिनी सावित्री उपवास करून मोठ्या भक्तिभावाने हे सावित्री व्रत पूर्ण करतात. त्या दिवस भर उपवास करतात आणि सूर्यास्तानंतर घरी परत एकदा पूजा करून उपवास सोडतात. या सर्व विधींमुळे घराचे वातावरण प्रसन्न बनते. महाराष्ट्राच्या प्रत्येक भागात वट पौर्णिमे निगडित विविध विधी असतात. जसे कोकणातील काही भागात "सूप वाहने' असा एक प्रकार असतो. ज्या मध्ये सुवासिनी सूप सजवतात आणि ते परिवारातील वढीलधाऱ्या माणसांना देतात आणि त्यांचा आशीर्वाद घेतात.

वटपौर्णिमा हा सण साजरा करण्यामागे एक कथा आहे. सावित्री हिने आपला पती सत्यवान ह्याचे प्राण यमाकडून कसे परत मिळवले ह्याविषयी ही कथा आहे. अश्वपती नावाचा एक राजा होता. त्याची मुलगी ही सावित्री. सावित्री ही खूप सुंदर, गुणी व नम्र मुलगी होती. सावित्री उपवर झाल्यावर राजाने तिलाच आपला पती निवडण्याची परवानगी दिली. सावित्रीने सत्यवान नावाच्या राजकुमाराची निवड केली. सत्यवान हा एका अंध राजाचा मुलगा होता. शत्रूकडून पराभव झाल्यामुळे राजा आपल्या राणी व मुलासहित जंगलात राहत होता. भगवान नारदांना सत्यवानाचे आयुष्य केवळ एक वर्षाचेच आहे हे माहित असल्यामुळे त्यांनी त्याच्याशी लग्न करू नकोस असा सल्ला सावित्रीला दिला. पण सावित्रीने ते मान्य केले नाही तिने या अल्पायुषी सत्यवानाशी लग्न केले. त्यानंतर सत्यवान आणि त्याच्या आई व वडिलांसोबत ती जंगलात राहू लागली आणि त्यांची सेवा करू लागली. असाच त्यांचा संसार सुखाने चालू होता. बघता बघता एक वर्ष पूर्ण होत आले. सत्यवानाचा मृत्यू जेव्हा होणार होता त्याआधी तीन दिवस तिने उपवास करून सावित्री व्रत केले.

सत्यवान जंगलात लाकडे तोडण्यास निघाला त्यावेळी सावित्री सुद्धा त्याच्यासोबत जंगलात निघाली. सत्यवान लाकडे तोडत होता आणि सावित्री ती लाकडे गोळा करत होती. लाकडे तोडता तोडता अचानक त्याला चक्कर आणि तो जमिनीवर पडला. त्यावेळी यमराज तेथे आले आणि सत्यवानाचे प्राण नेऊ लागले. सावित्री यमराज्यांच्या मागे आपल्या पतीबरोबर जाऊ लागली. यमाने अनेक वेळा सावित्रीला परत जाण्यास सांगितले. पण सावित्रीने साफ नकार दिला आणि आपल्या पतीबरोबर जाण्याचा हट्ट धरला. अखेर यमाने कंटाळून पती सोडून तिला तीन वर मागण्यास सांगितले. सावित्रीने सासू सासऱ्यांचे डोळे आणि त्यांचे राज्य परत मिळावे असा वर मागितला आणि आपल्याला पुत्र व्हावा असा वर मागितला. यमराजाने गफलतीने तथास्तु म्हटले तेव्हा त्याला वचनबद्ध झाल्याची आठवण झाली आणि सत्यवानाचे प्राण परत करावे लागले.

सत्यवानाचे प्राण सावित्रीने वडाच्या झाडाखाली परत मिळवले म्हणून सुवासिनी वटवृक्षाची पूजा करून हे व्रत पूर्ण करतात.

आज काल मात्र नवीन पिढी हे सर्व सण, त्यांचे महत्व विसरत चालली आहे. आपण आता विज्ञानाची कास धरत आहोत, आणि आपल्या हजारो वर्षांपासून चालत आलेल्या सणांना, रूढींना आपण अंधश्रद्धा मानतो. विज्ञान ही गरजेचे आहे, तसेच आध्यात्म ही जरूरी आहे, आपण दोन्ही गोष्टी समजून घेण्याची गरज आहे. पुरातन काळाचे शास्त्र ही खूप प्रगल्भ आहे, ते समजून घेणे गरजेचे आहे.आपले सण, व्रत, पूजा, विधी यांना कारणे आणि इतिहास आहे, त्या डोळे बंद करून उडवून देण्यापेक्षा आपण त्या समजण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. वटपोर्णिमा सणाच्या निमित्ताने आपण वाढत्या ग्लोबल वार्मिंग ला शह देण्यासाठी जास्तीत जास्त प्रमाणात वृक्षारोपण करणे गरजेचे आहे जेणे करून पर्यावरणाचा समतोल राखला जाईल. वट पौर्णिमेला सांस्कृतिक मूल्यासोबतच पर्यावरणीय महत्त्व आहे. हिंदू धर्मात, वटवृक्ष त्याच्या पर्यावरणीय महत्त्वासाठी आदरणीय आहे आणि त्याला एक पवित्र वृक्ष मानले जाते. झाडाची औषधी क्षमता आहे आणि हवा फिल्टर करण्याच्या क्षमतेसाठी प्रसिद्ध आहे. विविध प्राणी आणि पक्ष्यांच्या प्रजातींसाठी ते एक आवश्यक अधिवास म्हणून काम करते. वट पौर्णिमा हा एक उत्सव आहे जो पर्यावरण संवर्धन आणि संरक्षणाच्या मूल्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करतो.

भारतात वटपौर्णिमेच्या सणाला सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय महत्त्व आहे. हे वटवृक्षाचा सन्मान करते, जो दृढता, सुपीकता आणि पर्यावरणीय सुसंवादाचे प्रतिनिधित्व करतो. स्त्रिया संपूर्ण सणात एकमेकांशी असलेले त्यांचे नाते आणि त्यांच्या पतीबद्दलचे प्रेम साजरे करण्यासाठी एकत्र येऊ शकतात. या उत्सवात सहभागी होऊन पर्यावरणाचे जतन आणि संरक्षण तसेच मानवी मागणी आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यांच्यातील समतोल राखण्याची गरज लोकांना लक्षात आणून दिली जाते.

बालकांच्या जीवनातील आरोग्यदायी आहार व शैक्षणिक - शारीरिक विकास

देविदास बाबुराव माने

मु.पो. देवंग्रा रोड नळेगाव ता. चाकूर जि. लातूर पीन कोड 413524

बालपण म्हणजे जीवनातील असा टप्पा जेथे बालकाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी आजकाल पालक अतिशय महत्वाकांक्षी असतात मग या दिवसांत, मुलांचे मानसिक व शारीरिक स्वास्थ्य आरोग्य सुस्थितीत राखण्यासाठी पालकांनी आपल्या पाल्याच्या आहाराकडे जरा विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे. नेमका कोणता आहार द्यावा ? काय खाणे टाळावे ? याबद्दल पालकांनी च काळजी घेणे महत्त्वाचे असते.

योग्य आहाराचे महत्व -

आजच्या स्पर्धेच्या युगात मुलांवर अभ्यासाचा विशेष तणाव असतो. अभ्यासाच्या तणावाबरोबरीने आहारातही हेळसांड केली तर मुलं सतत आजारी पडतात. म्हणूनच पालकांनी परीक्षेच्या काळात आपल्या पाल्याच्या आहाराकडे विशेष लक्ष देणे अत्यंत महत्वाचे आहे. या काळात पाल्याचे अभ्यासाच्या तणावात जागरण वाढायला लागते. परंतु पालक म्हणून आपण समुपदेशन करून ताण हलका करणे गरजेचे असते. तसेच आहारात कमीत कमी फास्ट फूड, हॉटेल फूड व अधिकाधिक घरगुती पदार्थ असावेत.

'बौद्धीक विकासासाठी सकस आहार घेणे फार गरजेचे आहे. खूप काळ वाचन , मनन करणे , केलेल्या अभ्यासाचा विचार करणे व अधिकाधिक मार्क मिळवण्याची धडपड यांमुळे मेंदू थकतो. योग्य व सकस आहार घेतल्याने शारीरिक व बौद्धीक झीज भरून निघते , ताण कमी होतो, शरीराला उर्जा मिळते व मेंदूच्या पेशींना मुबलक पोषणद्रव्ये मिळाल्याने स्मरणशक्ती वाढते .म्हणून या काळातील अन्नपदार्थ भूक भागविणारे नव्हे तर शारीरिक व बौद्धिक गरज पूर्ण करणारे असावेत.

शाळेत जाण्यापूर्वी काय द्याल

शाळेत जाण्यापूर्वी मुलांना कमी ग्लायसिमिक निर्देशांक (ज्यामुळे रक्तातील साखरेचे प्रमाण वाढेल) असलेले अन्नपदार्थ द्यावेत. यामुळे त्यांचा रक्तातील साखर झटकन वाढणार नाही तसेच निरुत्साहीपणा कमी होईल. मुलांना अधिकाधिक पोषक आहार द्या. तसेच आवडीचा पदार्थ दिल्यास मन उत्साही राहण्यास मदत होते.

शक्यतो परीक्षा काळात काय खावे

सुकामेवा

स्मुदीज / मिल्कशेक

व्हेजिटेबल सॅन्डविज्

फळं व पालेभाज्या

मोड आलेली कडधान्य

फारच वाटलं तर एखाद्यावेळी घरी तळलेला पदार्थ घेण्यास हरकत नाही,परंतु अधिक भर चौरस आहारावरच असावा.

पारंपारिक 'दही - साखर' हितकारी आहे का?

कोणत्याही शुभ कामाची सुरवात करण्यापूर्वी हातावर दही साखर ठेवण्याची आपली संस्कृती आहे. 'दही साखरेच्या सेवनामुळे शरीराला थंडावा मिळतो, तसेच सतत उर्जा मिळते. त्यामुळे परीक्षेला जाण्यापूर्वी 'दही - साखर' अवश्य खावी. परंतु प्रकृतीच्या नियमानुसार पाचही बोटे सारखी नसतात या न्यायाने ज्याला हे आवडत नसेल त्याला आग्रहही करू नये. दही - साखर अधिक स्वादिष्ट करायचे असल्यास, त्यात आवडीचा सुकामेवा अथवा फळ टाकून खावे. यामुळे शरीराला आवश्यक मिनरल्स व व्हिटामिन्स मिळतात'.

परीक्षेपूर्वी काय खाणे टाळाल ?

ज्या पदार्थांमुळे तुमच्या मुलांना परीक्षेदरम्यान थकवा जाणवेल असे पदार्थ टाळणेच हितकारी आहे, अन्यथा त्याचा परिणाम मुलांच्या निकालावर होऊ शकतो. अतिशय मेदयुक्त पदार्थ, प्रीझवेटीव्झ टाकलेले पदार्थ मुलांना देणे टाळणे आवश्यक आहे.कारण परीक्षा काळात सुस्ती आणणारे पदार्थ क्रयशक्तीवरही परिणाम करतात, म्हणून असे पदार्थ टाळले पाहिजे.

अहितकारी पदार्थ -

बाजारात उपलब्ध असलेल्या फळांच्या रसाचे पॅक

पिझ्झा, बर्गर यांसारखे जंकफूड वडे, समोसे यांसारखे तळलेले पदार्थ यांसारख्या पदार्थांमुळे मेंदूच्या पेशींचे नुकसान होते व त्यामुळे अस्वस्थता वाढते. परीक्षेदरम्यान मुलांना शक्यतो घरी बनवलेले पदार्थच द्यावेत. यामुळे अपचन व पोटाचे विकार होण्याचे प्रमाण कमी होते. आहाराबरोबरच पुरेशी झोप घेणे व भरपूर पाणी पिणे आवश्यक आहे. पुरेसे पाणी न प्यायल्यास डी - हायड्रेशनचा त्रास संभवू शकतो.

पाल्याला कणखर बनवा

या स्पर्धेच्या युगात फक्त आरोग्यविषयक बाबीच नाही तर पाल्याचा मित्र बनून कणखर बनविणे गरजेचे आहे. पेपर कसाही असो, ही शाळेतील परीक्षा म्हणजे अंतिम परीक्षा नसून जीवनाची परीक्षा दुसरी आहे हे पटवून देणे गरजेचे आहे.

थोडक्यात, बालपणात पालक म्हणून आपणच आहाराचे व आरोग्यविषयक सवयीचे नियोजन केले पाहिजे पण हे करत असताना पाल्यावर या बाबीचा नकारात्मक परिणाम होऊ नये म्हणून आवडी जपण्यासाठीही व यशस्वी बनविण्यासाठी आपली पालक म्हणून भूमिका महत्वाची आहे.

‘शालेय गुणवत्ता पूर्ण शिक्षणासाठी फलक लेखन व कलात्मक लेखनात कला शिक्षकाचा सहभाग’

श्री. शितल विठ्ठल गोरे

(A.T.D., Art Master) चित्रकार / कलाशिक्षक

कला विभाग प्रमुख- आबासाहेब काकडे विद्यालय, शेवगाव जि. अहिल्यानगर, महाराष्ट्र

प्रस्तावना :

शिक्षण हे केवळ पुस्तकी ज्ञानपुरते मर्यादित न राहता विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास घडविणारे असावे लागते. प्रभावी शिक्षणासाठी दृक-श्राव्य साधने, शैक्षणिक तक्ते, प्रात्यक्षिके आणि दृश्य माध्यमे यांचा उपयोग अत्यावश्यक ठरतो. अशा विविध दृश्यात्मक साधनांपैकी फलक लेखन व कलात्मक फलक लेखन हे अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहेत.

विद्यार्थ्यांना शिक्षण अधिक आकर्षक, सहज आणि समजण्याजोगे बनवण्यासाठी शाळेत विविध प्रकारचे फलक वापरण्यात येतात. या प्रक्रियेत कला शिक्षकांचा महत्त्वाचा सहभाग असतो. ते आपल्या सृजनशीलतेच्या माध्यमातून शालेय परिसर सुंदर, प्रेरणादायी आणि शैक्षणिकदृष्ट्या उपयुक्त बनवतात.

फलक लेखनाचे महत्त्व आणि प्रकार :

फलक लेखन हे माहिती प्रसाराचे प्रभावी माध्यम आहे. शाळेच्या प्रत्येक भागात विविध प्रकारच्या फलकांचा उपयोग केला जातो. हे फलक विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासाबरोबरच त्यांना जीवनमूल्ये शिकविण्यास मदत करतात.

फलक लेखनाचे प्रकार :

1. **शैक्षणिक फलक :** वर्गात विविध विषयांशी संबंधित महत्त्वाच्या संकल्पनांचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी.
2. **सूचना फलक :** शाळेतील सूचना, वेळापत्रक, परीक्षा वेळापत्रक यासाठी.
3. **सुविचार फलक :** प्रेरणादायी विचार आणि नीतिमूल्ये शिकवण्यासाठी.
4. **घडामोडी फलक :** वर्तमान घडामोडी, महत्त्वाच्या राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय घटनांची माहिती देण्यासाठी.
5. **सांस्कृतिक व सणोत्सव फलक :** विविध सण, विशेष दिवस आणि कार्यक्रमांच्या सजावटीसाठी.

- **कलात्मक फलक लेखनाचे महत्त्व आणि वैशिष्ट्ये :**

कलात्मक फलक लेखन म्हणजे साध्या अक्षरबद्ध फलकाच्या पुढील पायरी होय. यात अक्षरलेखनासोबत चित्रकला, रेखाटन, डिझाईन, रंगसंगती, आकर्षक फॉन्ट शैली, विविध माध्यमांतील प्रयोग यांचा समावेश असतो.

- **कलात्मक फलक लेखनाची वैशिष्ट्ये :**

अधिक आकर्षक आणि लक्षवेधी असते. विद्यार्थी व शिक्षक यांच्यासाठी प्रेरणादायी ठरते. शालेय परिसर अधिक सुंदर आणि शिस्तबद्ध बनतो. शैक्षणिक विषय समजावून सांगण्यासाठी प्रभावी ठरते. विद्यार्थी स्वतः फलक तयार करत असल्याने त्यांची सर्जनशीलता आणि कल्पकता वाढते.

- **कला शिक्षकांचा सहभाग आणि जबाबदारी :**

शालेय गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी कला शिक्षकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. फलक लेखनाच्या माध्यमातून ते शाळेतील विविध उपक्रमांमध्ये योगदान देतात.

- **कला शिक्षकाच्या प्रमुख जबाबदाऱ्या :**

1. शालेय फलक लेखनाचे नियोजन : वर्षभर कोणत्या विषयांवर फलक तयार करायचे याचे नियोजन करणे.

2. विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन : योग्य फॉन्ट, रंगसंगती, थीम, सजावट यावर विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करणे.

3. शालेय महत्त्वाच्या दिवसांसाठी विशेष फलक तयार करणे : स्वतंत्रता दिवस, प्रजासत्ताक दिन, शिक्षक दिन, पर्यावरण दिन यांसाठी आकर्षक फलक तयार करणे.

4. शालेय सौंदर्यात भर घालणे : कला शिक्षकांनी शाळेतील भिंतींवर शैक्षणिक चित्रे, माहितीपर फलक तयार करून परिसर सुंदर बनवणे.

5. विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशीलतेला चालना देणे : फलक लेखन स्पर्धा, चित्रकला स्पर्धा आणि इतर कलात्मक उपक्रम आयोजित करणे.

6. सहकार्य आणि सहसंवाद : मुख्याध्यापक, इतर शिक्षक आणि पालकांसोबत समन्वय ठेवून शाळेच्या गुणवत्तेत भर घालणे.

- **शालेय गुणवत्तापूर्ण शिक्षणात फलक लेखनाचा उपयोग:**

1) विषय शिकवण्याच्या प्रभावी पद्धतीसाठी :

गणित, विज्ञान, इतिहास, पर्यावरणशास्त्र यांसारख्या विषयांची अवघड संकल्पना सहज समजण्यासाठी फलक उपयोगी ठरतात.

2) विद्यार्थ्यांमध्ये उत्सुकता निर्माण करण्यासाठी :

आकर्षक रंगसंगती आणि चित्रांच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांचे शिकण्याकडे अधिक लक्ष वेधले जाते.

3) मूल्य शिक्षणासाठी :

नैतिक शिक्षण, पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक जबाबदारी यांसाठी सुविचार आणि संदेश फलकावर मांडता येतात.

4) शाळेच्या सौंदर्यात भर घालण्यासाठी :

नीटनेटका आणि कलात्मक फलक लेखन शाळेच्या स्वच्छतेला आणि सौंदर्याला महत्त्व देते.

- **उदाहरणे आणि प्रात्यक्षिके :**

उदाहरण १ :

जर गणिताच्या वर्गात पाढे शिकवायचे असतील, तर त्या विषयावर आकर्षक फलक तयार करून विद्यार्थ्यांना रोज त्याचा सराव करता येईल.

उदाहरण २ :

पर्यावरण शिक्षणासाठी भिंतींवर 'झाडे लावा, झाडे जगवा' हा संदेश आकर्षक फलकाच्या स्वरूपात सादर करता येईल.

उदाहरण ३ :

शालेय स्पर्धांमध्ये विद्यार्थ्यांनी स्वतः हस्तलिखित फलक तयार करून त्यात वेगवेगळ्या थीम्स सादर कराव्यात.

- **समारोप :**

शालेय गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी फलक लेखन आणि कलात्मक फलक लेखन हा अत्यंत प्रभावी मार्ग आहे. कला शिक्षकांनी आपल्या सृजनशीलतेच्या मदतीने हे लेखन अधिक आकर्षक, शैक्षणिकदृष्ट्या महत्त्वाचे आणि विद्यार्थ्यांसाठी प्रेरणादायी बनवावे.

शाळेतील शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी फलक लेखनाचा प्रभावी वापर करून विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक, सृजनात्मक आणि नैतिक विकास साधता येतो. कला शिक्षकांनी या प्रक्रियेत सक्रीय सहभाग घेतल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये शिकण्याची आवड वाढते आणि शालेय वातावरण अधिक प्रेरणादायी बनते. त्यामुळे कला शिक्षकांनी आपल्या कौशल्यांचा उपयोग करून फलक लेखनाच्या माध्यमातून शालेय शिक्षणाला नवा आयाम द्यावा.

कलात्मक फलक लेखनाचे काही नमुने :

संदर्भ

1. कला शिक्षक मुलाखतीतून संकलित माहिती.
2. शिक्षण तज्ञांचे लेख व संशोधन पेपर.
3. फलक लेखन प्रात्यक्षिक निरीक्षणावर आधारित निष्कर्ष.
4. फळा तिथे शाळा हे श्री मनोहर बाविस्कर यांचे पुस्तक.

शिक्षण आणि संस्काराचे महत्त्व

सौ. प्रिया नितीन उपासनी
माहीम मनपा माध्यमिक शाळा

"पारंपारिक संस्कृती जणू
संस्काराची आहे खाण".
"जपु वारसा जिजाऊ सावित्रीचा
बनेल भक्कम पाया वाढेल शान'.

भारतीय संस्कृतीमध्ये संस्काराचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

मग संस्कार म्हणजे नेमके काय हो?

तर संस्कार म्हणजे गुणांचा गुणाकार आणि दोषांचा भागाकार.

गुणांचा गुणाकार याचा अर्थ स्वतःमधील गुण वाढवायचे व दोषांचा भागाकार म्हणजे स्वतःमधील दोष अल्प करायचे.

मानवाचे विचार कृती परिपूर्ण होण्यासाठी गरज असते ती संस्काराची.

उदा

केळी खाऊन साल कचऱ्याच्या टोपलीत टाकणे ही प्रवृत्ती तर केळी खाऊन साल रस्त्यावर टाकणे ही विकृती होय. आणि दुसऱ्याने रस्त्यावर टाकलेली साल कचऱ्याच्या डब्यात टाकणे हीच खरी संस्कृती होय.

"लवकर निजे
लवकर उठे
तया आरोग्य संपत्ती मिळे".

असे आपण नेहमीच म्हणतो म्हणजेच लवकर उठणे. आई वडील मोठी माणसे यांना नमस्कार करणे.

सर्वांशी प्रेमाने वागणे. प्रतिदिन शाळेत जाणे. आईला घर कामात मदत करणे या आणि अशा अनेक गोष्टी यात येतात.

संस्कार करणे म्हणजे चांगल्या सवयी अंगीकारून वाईट सवयींचा त्याग करणे होय.

पूर्वीच्या काळी सर्व मुले मोठ्यांना दररोज वंदन करत असत.

"वदनी कवळ घेता
नाम घ्या श्रीहरीचे"

म्हणून मग जेवणाला सुरुवात करत असत.

संध्याकाळ होताच "शुभम करोति कल्याणम आरोग्यम् धनसंपदा"

म्हणून देवाची आळवणी करत पण आता काळ बदलला तसे नवीन पिढीमध्ये संस्काराचे महत्व लोप पावत चालले आहे.

पूर्वी गुरुगृही असणाऱ्या मुलांवर शिक्षणाद्वारे हे संस्कार होत होते मग आता होत नाहीत का?

"शिक्षण हे समाज उन्नतीचे महत्त्वाचे साधन आहे'

मग त्या साधनाद्वारे आपले ध्येय साध्य कसे होईल हे प्रत्येकाने बघायला हवे. आजी आजोबांचे महत्त्व यासाठीच आहे.

आज शाळेत विद्यार्थ्यांवर चांगले संस्कार व्हावे म्हणून आपण प्रार्थना, मूल्य ,मूल्याधारित शिक्षण या सर्वांचाच अभ्यासक्रमात समावेश करतो. "शाळा हे संस्काराचे केंद्रच आहे' मग फक्त शाळेने संस्कार करून भागणार आहे का?

आडात नसेल तर पोहऱ्यात कुठून येणार या उक्तीप्रमाणे सुरुवातही घरापासूनच करायला हवी नाही का? मग ही सुरुवात आपल्या घरापासून होते का? तर याचे उत्तर नाही असेच आहे. आपला दिवस चालू होतो तो मोबाईलच्या गजराने, व्हाट्सअप चा मेसेज, इंस्टाग्राम चे रिल्स, फेसबुकला आलेले कमेंट्स, चेंज केलेला लुक, स्टेटस सगळ्या गोष्टींना महत्त्व देता देता आपण सगळ्या प्रार्थना लोकांचा सहभाग पूर्ण विसरलो जणू.

भारतीय संस्कृतीत आजही उपनयन,

बारसे, लग्न, संस्कारामुळे मनुष्यातील सदगुणांचा विकास होतो आणि दोषांचे निराकरण होते यासाठी शालेय शिक्षणात विद्यार्थ्यांचा संस्काराचा पाया मजबूत असायला हवा.

कारण शिक्षणामुळेच मुले संस्कारक्षम होतात. संस्कारक्षमशिक्षक हे सक्षम विद्यार्थी घडवतात. शिक्षण देताना काय चांगले काय वाईट हे दाखवून चांगले वागण्यास शिकवले जाते असे म्हणतात.

"शिक्षण हे जीवनाची मौल्यवान भेट आहे आणि संस्कार हे जीवनाचे सार आहे"

शिक्षणातून काय घ्यायचे काय स्वीकारायचे?

आदर्श आणि वास्तव यांची सांगड कशी घालायची त्याचबरोबर जीवनातील प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर ज्यातून मिळते ते खरे शिक्षण. शिक्षणाबरोबरच संस्काराच्या प्रक्रियेत वातावरणाचा सुद्धा महत्त्वाचा सहभाग आहे प्राकृतिक, पारिवारिक, सांस्कृतिक, सामाजिक परिस्थितीचा खूप मोठा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या मनावर होत असतो. भारतीय मनोविज्ञानाच्या आधारे संस्कार हा शिक्षणाचा आधार आहे. आज संस्कारपरंपरा कमी पडल्याने संस्कार शून्य पिढी निर्माण होत आहे. आपला समाज, संस्कृती, इतिहास, भाषा, साहित्य, चालीरीती या सर्व गोष्टी संस्कारावर प्रभाव टाकतात. माणूस हा घर करणारा. आपल्या पुढच्या पिढींची चिंता वाहणारा प्राणी हीच माणसाची खरी व्याख्या आहे. माझा पाल्य मी सुसंस्कृत करेन असा आग्रह प्रत्येक पालकांनी केलाच पाहिजे आणि ती फक्त तुमची मुले नाहीत त्यांच्यावर झालेल्या संस्काराचे फलित म्हणजे सुसंस्कृत समाज निर्मिती होय. म्हणूनच पालकत्वाचा संस्कार अतिशय महत्त्वाचा आहे. संस्कार हे एका क्षणात एका दिवसात एका रात्रीत होत नाही तर मनाची मशागत हळुवारपणे कौशल्याने करून संस्काराचे बीज पेरावे लागते. योग्य संस्कार करण्यासाठी सुजाण पालकांची गरज आहे. मूल्यांचे घास भरवता येत नाही तर ती उदाहरणांमधून रुजवली जातात. याबाबत अश्विनी देव म्हणतात

"पालकांना स्वतःच्या मूल्यांबाबत स्पष्टता असेल तरच ते योग्य ती मूल्ये मुलांपर्यंत खंबीरपणे व सहजतेने पोहोचवू शकतील म्हणजेच मुलांवर संस्कार होण्यासाठी पालकांची सुजाणता आवश्यक ठरते."

डॉक्टर ह वि सरदेसाई म्हणतात "मुलांना जन्म देणे एक वेळेस सोपं पण त्यांना संपन्न व्यक्तिमत्त्वाची माणसं होण्यासाठी संधी आणि वातावरण देणे फार कठीण काम आहे." मुलाला समर्थपणे वाढवण्याची पूर्वतयारी करायची म्हणजेच स्वतःचं थोडं नव्याने मोठं व्हायचं.ही कविता याबाबत बरेच काही सांगून जाते.

मूल म्हणजे नसतात काही
देवाघरची फुलं
मूल म्हणजे नसतात फक्त
मातीचेही गोळे
तीही तुमच्या आमच्यासारखी
माणसच तर असतात
एवढंच की खूप खूप
चिमुकली दिसतात
पालक म्हणून तुम्ही आम्ही
काय करायला हवं?
मुलांबद्दलच वास्तव हे
स्वीकारायला हवं
जा बरं खेळा जाऊन
असं म्हणून भागत नसतं
कारण कधी त्यांना सुद्धा
तुमच्याशीच खेळायचं असतं
आकाशीचे इंद्रधनुष्य
त्यांनाही सुंदर दिसत असतं
अहो पण तेही त्यांना
तुमच्यासोबत बघायचं असतं.

म्हणून शिक्षण आणि संस्काराची सुजाण पालकत्वाची समाजाला नितांत गरज आहे. म्हणूनच संवाद हा पालकत्वाचा मुलाधार आहे मग ज्यावेळेस हा सुसंवाद दोन्ही बाजूने होईल तेव्हा सुजाण नागरिकत्व उदयास येईल यात शंकाच नाही.

संदर्भ

1. गुगल
2. नवप्रभा
3. शिक्षण आणि संस्कार
4. संस्कार प्रकाश

मराठी लोकसाहित्यातून व्यक्त होणारे स्त्रीजीवन

डॉ. लक्ष्मण बळीराम थिट्टे

सहयोगी प्राध्यापक,

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, नळदुर्ग. ता. तुळजापूर जि. धाराशिव. पिन 413602

मराठीमध्ये खूप मोठ्या प्रमाणावर लोकसाहित्य निर्माण झाले. या लोकसाहित्याचा इतिहास फार पूर्वीचा आहे. मानव जेव्हापासून भाषा बोलायला लागला तेव्हापासून या साहित्याची निर्मिती झालेली असावी. एखादी घटना कथन करणे मुखावाटे काहीतरी गुणगुणत राहणे हा मानवाचा जन्मतः स्वभाव आहे. भाषा प्रथम जन्माला आली आणि त्यानंतर बऱ्याच काळाने तिची लिपी निर्माण झाली. अगदी इंग्रजांच्या काळापर्यंत स्त्रियांना लिहिता वाचता येत नव्हते त्यामुळे त्यांची अभिव्यक्ती ही मौखिक स्वरूपात प्रकट झाली. त्याचबरोबर स्त्रियांचा वाटा खूप मोठा आहे. विशेषतः ग्रामीण स्त्रियांनी मोठ्या प्रमाणावर ओव्यांची रचना केलेली दिसून येते. दळण हा गरीब शेतकरी स्त्रियांचा बाळ अभ्यासच म्हटला पाहिजे. दोन दोन तासाचा हा रोजचा कार्यक्रम गीतांच्या साथीत सोपा होतो. जात्याचा दगड ओडताना मनाशी ओढ लागते. सुपात दाणे भरलेले पाहून मन ही सासर माहेरच्या आठवणीने भरून येते. एक एक मुठीने जात्याला घास भरवताना एक एक सुंदर ओवी सुचू लागते. जाते पळत असते मनही भराऱ्या घेऊ लागते. पतीच्या मुलाबाळांच्या जीवनाची दृश्य नजरेसमोर साकार होतात. आई-वडिलांच्या पुण्यमूर्ती दिसू लागतात. सारे बालपण प्रकट होते. जणू स्वतःचे संपूर्ण जीवन चित्र पहाटेच्या त्या एकांतात दृष्टीस दिसू लागते. मग मन दाटून येऊन सहज सुंदर ओव्या ओठावर नाचू लागतात. एक प्रकारे हे ग्रामवासी स्त्रीचे जीवनगीत असते. मग त्यात जीव जणू काटोकाठ भरलेला असावा यात काय नवल नाही. स्त्री ही मुळातच हळव्या मनाची श्रद्धाळू वृत्तीची आणि संवेदनशील मनाची असल्यामुळे दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या घटना येणारे अनुभव कौटुंबिक नाती आणि सभोवतालचा परिसर यांचे संस्कार तिच्या मनावर उमटणे साहजिकच आहे. स्त्री जीवनाचे भावविश्व विविध भावछटांनी विणलेले आहे. सुख- दुःख राग-लोभ वात्सल्य स्नेह आधी मानवी भावनांचा अविष्कार लोकसाहित्यातून झालेला आहे. शहरी स्त्री जीवनापेक्षा ग्रामीण भागातील स्त्री जीवन वेगळे आहे. खेडे हे शेतीशी निगडित आहे. कृषी जीवनात शेतीवाडी, पशुधन, मोटा, विहिरी, पीकपाणी, नांगरट, पेरणी, खुरपणी, मळणी, पाऊस इत्यादी गोष्टीचे महत्त्व सगळ्यात अधिक असणारच त्याला उद्देशून जी गीते आहेत. ती अर्थातच ग्रामीण स्त्रीच्या मुखातून आलेली आहेत. या स्त्री जीवनात मांगल्य, पावित्र्य आणि श्रद्धेला विशेष महत्त्व आहे या जीवन मूल्यांची जोपासना जिवापाड करणारी स्त्री लोकसाहित्यातून पहावयास मिळते. देवाधर्मावर या स्त्रीची नितांत श्रद्धा आहे. पूर्वीच्या जीवनातून नांगरणे, पेरणे, शेती, कापणी, मळणी इत्यादी व्यवसाय चालत. दळणे कांढणे, सूत काढणे, विणणे, दूध काढणे, गुरे राखणे, कापड विणणे, बांगड्या भरणे, अवजारे बनवणे, घरे बांधणे हे व्यवसाय करून लोक जीवन जगत असत. बारा बलुतेदार व अठरा आलुतेदार हे कुणब्याला वस्तू व सेवा पुरवत असत.

तांबोळीन बाई पान द्यावी बारा तेरा
विडा जायाचा माझ्या सुभेदारा!
माळीन साद देई माझ्या वाड्याच्या भंवती

माझ्या राजसाच्या जेवणाला भाजी मेथीची हवी होती

स्त्रियांचा ज्या व्यावसायिक लोकांशी संबंध आला त्यांच्याविषयीचे सूचना भाव त्यांच्याशी झालेला संवाद ओव्या मधून व्यक्त केलेल्या दिसून येतात.

शिव शिंप्या चोळी आखूड, बाहया लाव!
माझ्या मैनाबाईच्या, वाकिला जागा ठेव!
गडीण मी केली लोहाराची ताई
तिची लोखंडाची कडी पाळण्यावरी जाई
सांगून पाठविते सुतार मैतराला
बंधुजीची माडी आलिया आकाराला.
लुगडं घेतलं दुही पदराला जर
चाटी बंधूचा मैतर
चाट्याच्या दुकानी बंधू बसे मोतीदाणा
हात मी टाकीते उंच खणा

अशा प्रकारे गावातील स्त्रियांचा अनेक लोकांची संबंध यायचा त्यांच्यावर खूप मोठ्या प्रमाणावर ओव्या निर्माण झालेल्या दिसून येतात. लोकसाहित्यातील या स्त्रीच्या जीवनात सीता, द्रोपदी, पार्वती, सावित्री, तारामती इत्यादी आदर्श जीवनाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. या आदिमातांची स्त्री पूजा करीत असते. पुराणातील आदर्श जीवनाची ओढ स्त्रियांना सुरुवातीपासूनच आसलेली दिसून येते. राम, लक्ष्मण, सीता, मारुती, श्रीकृष्ण, पांडव, द्रौपदी या सोबतच हरिश्चंद्र तारामती श्रीमाळ चांगुना इत्यादी विषयी तिचे मन श्रद्धेने भरलेले आढळते पंढरपूरच्या विठोबा अवघ्या मराठी मनाचे श्रद्धास्थान अशा या विठोबाला आणि त्याच्या परिवाराला मराठी स्त्रीच्या जीवनात उच्च स्थान प्राप्त झालेले आहे. तिला लिहिता वाचता येत नसले तरी हरिपाठाचे अभंग तोंडपाठ आहेत. या देव देवता सोबतच अनेक ग्रामदैवतेही या स्त्रीला पूजनीय आहेत. प्रत्येक गावाचे एक ग्रामदैवत असते वर्षातून एकदा त्याची जत्रा भरत असते. संताविषयी तिच्या मनात श्रद्धा आहे. स्त्री जीवनाला झालेल्या या धार्मिकतेच्या श्रद्धेचा स्पर्श आपणास मराठी लोकसाहित्यातून पहावयास मिळतो. देव देवता विषयी स्त्रीच्या मनात असलेली श्रद्धा पुढील ओळीतून व्यक्त होते

पहिली माझी ओवी पहिला माझा नेम
तुळशी जवळी राम पोथी वाची
दुसरी माझी ओवी दुधाची भावना
लक्ष्मीनारायणा विनंती माझी
तिसरी माझी ओवी तिरकुटाच्या घरी
ब्रहमा विष्णुवरी बेलपत्री
चौथी माझी ओवी चवथीचा चांदा
मोतीयाच्या भांगा अंबाबाई.

आपापल्या घराण्याचे कुळधर्म कुळाचार आणि धार्मिक विधी अत्यंत मनोभावाने पाळणारी ही स्त्री आहे. आपण जे सण उत्सव साजरे करतो त्यामध्ये बरेच सण स्त्रियांचे असलेले दिसून येतात. नागपंचमी,

मकरसंक्रात, वटसावित्री पौर्णिमा आणि दिवाळी या सणांना स्त्री जीवनात विशेष महत्त्व आहे नागपंचमीच्या दिवशी तर स्त्रीच्या आनंदाला पारावारच उरत नाही. आजच्यासारखी दळणवळणाची प्रगत साधने नव्हती. गाडीला छत लावून बैलांना घुंगुरमाळा घालून सणासुदीला बोलवायला यायचा. संपर्काची प्रगत साधने नव्हती मित्र मैत्रिणींची नातेवाईकांची कित्येक महिन्यांनी भेट व्हायची त्यामुळे आपुलकी प्रेम जिव्हाळा या गोष्टी दिसून येतात. आपल्या मैत्रिणी सोबत फेऱ्याची गाणी म्हणण्यात मग्न असलेली स्त्री म्हणजे लोकसाहित्याचा एक दागिना होय. आपले सौभाग्य अखंडित रहावे कपाळीचे कुंकू अक्षय राहावे. म्हणून मराठी स्त्री हळदीकुंकू वाटताना दिसते. तर आपल्या सत्यवानासाठी दीर्घ आयुष्य मागण्यासाठी ती वडाची पूजा करताना आढळते. आणि दिवाळीचा सणाला सासरी गेलेल्या स्त्रीस तर या सणाची उत्सुकता दसऱ्यापासूनच लागते.

दसऱ्यापासून दिवाळी दिस रोज
वाट पाहते नित रोज
दिवाळीची चोळी भाऊबीजेच लुगडं
हाक माझ्या बंधुराया तुझ्याकडे.

माहेरच्या प्रेमळ वातावरणात रमण्यासाठी तिचे मन आसुसलेले आहे आणि मनाच्या तृप्तीसाठी ती दिवाळीच्या सणाची मोठ्या आतुरतेने वाट पाहते लोकसाहित्यातून आविष्कृत होणारे स्त्री जीवन सोज्वळ मानवी मनाला भारावून टाकणारे आणि अलौकिक पातळीवर नेणारे असेच आहे. लग्नानंतरच्या पहिल्या काही वर्षात मुलीची माहेराबद्दलची ओढ अन प्रेम काही विलक्षणच असते. म्हणूनच म्हटलं जातं माहेरचं कुत्रं जरी आलं तरी अप्रूप वाटायचं. याचे कारण एकच बाळपणीच मुलीचे लग्न होते छोट्या छोट्या मुली लग्न होऊन सासरी जातात व अशा प्रकारे लहानपणीचे आईबाप भाऊ-बहिणी हे प्रीतीची जग दुरावते माहेर हे जणू आनंदाचे निधानच आहे. की एक आपघर आणि एक बापघर या लहान सासुरवाशीने ना माहेरच्या किती आठवणी येतात. आईची आठवण पावलोपावली होते सणासुदीला भाऊ माहेरी न्यायला येईल का म्हणून मन वाट पाहत असते. वडिलांच्या आठवणी जाग्या होतात आणि मग मनाच्या या उत्कटआतुरतेमधून शब्दरूप घेऊन ओव्या बाहेर पडतात.

माहयाराला जाते जीवाला इसावा
बापजी बयाबाई सारा संजोग असावा.
बाप समिंदर बया गोदायन
काशीला जाती वाट, दोन्हीच्या मधयानं

सासरी काबाडकष्ट करून थकलेली ही स्त्री माहेरामध्ये तिला आराम मिळणार आहे. सागरासारखं विशाल हृदय असलेला बाप आणि गोदा समान असलेली माय यांचं प्रेम तिला मिळणार आहे.

वढ्याखुड्याच्या पाण्यानं न्हाई भागली तहान
बया माझी माऊली तू गंगासमान

आई बाप आहे तोवर माहेर असतं त्यांच्या माघारी कुणाचा भाऊ आणि कुणाची भावजय. आई-वडिलांना सोडून मुलगी दूर नांदायला जातील म्हणून मुलापेक्षा आई-वडिलांचे मुलीवर अधिक प्रेमात असते.

आई बापाच्या माघारी भाऊभावजया कोणाच्या?
झळा मारती उन्हाच्या!

आईबापाच्या माघारीं घरीं हाईती गूळभेल्या
बहिणी दारावरनं गेल्या नाही बंधून बोलावल्या

मराठी लोकसाहित्यातून स्त्रियांचे कौटुंबिक जीवन हे मोठ्या प्रमाणावर चित्रीत झालेली दिसून येते. आपल्या संसारात रममाण झालेली, कुटुंबातील आपल्या माणसासाठी जीवापाड परिश्रम करणारी कुटुंबातील अनेक नातीगोती मायेन सांभाळणारी आणि आपल्या जीवनात पुराणातल्या आदर्श बाळगणारी स्त्री लोकसाहित्यातून पहावयास मिळते. आपल्या पतीचा रुबाबदारपणा आपल्या शेती विषयी असलेले प्रेम मामंजीचा असलेला धाक या सगळ्या गोष्टी ओव्या मधून चित्रित झालेली दिसून येतात.

लग्न जमवणे हा एक सुंदर विधी होता. मुलगी कशी आहे मुलगा कसा आहे दोघांची सोयरीक जमवत असताना जे संवाद घडतात जे पाहुणेमंडळी येतात त्या सोयरीकी संदर्भाने अनेक ओव्या लोकसाहित्यात आलेल्या दिसून येतात अशीच एक ओवी पुढील प्रमाणे.

नवरीचा बाप हुंडा मोजतो फाडीफाडी
नवऱ्या बाळासाठीं लागल्या चढाओढी
नवरा बघुं आलं, काय बघतां वाडाहुडा
बाळ अंगठी वरला खडा.
आपल्या भावाच्या मुलालाच मुलगी बहुतेक करून दिली जात असे.
भावाला ती म्हणते करणी धरणी बघू नकोस मुलीला आम्ही पण दागिने घालू.
बंधू ईवाही करू गेले, नको भिऊस करणीला
सोन्याचं कारलं घालूं तुझ्या हरणीला

लग्नातील हळदी समारंभ, देवक, मधुपर्क पूजन, लग्न सोहळा, जेवण, पाठवणी या सगळ्या विधीवर मोठ्या प्रमाणात लोकसाहित्यात लेखन झालेले दिसून येते. लोकसात्यातून स्त्रियांचे सुखदुःख आले असले तरी आजच्या स्त्रियांचे लेखन आणि त्या काळातील स्त्रियांचे लेखन यामध्ये खूप आंतर आहे त्या काळात स्त्रियांना दुय्यम लेखले जात नव्हते असे नाही. त्या काळात आपल्याकडे अजून आधुनिक विचार आलेले नव्हते म्हणून त्यांना आपल्या हक्काची जाणीव नव्हती. लोकसाहित्यातून स्त्रियांचे दुःख आलेला आहे ते दुःख गरीबी कष्ट अस्मानी संकट माहेरचा विरह असे त्याचे स्वरूप होते.

मुलीच्या आयुष्याची पहिली 10-20 वर्षे सोडली तर संपूर्ण आयुष्य सासरी जाते. पती सासू-सासरे चांगले मिळाले तर आयुष्य सुखकर होते नाहीतर दुःख हे पाचवीला पुजलेले. कोणत्या गीतातून सासरच्या ऐश्वर्याचे वर्णन येते तर कोणत्या गीतातून दारिद्र्याची छाया प्रकट होताना दिसते. मुलं झाली तर त्यांचे बालपणीच कोड कौतुक गीतातून येते तर कोठे वांझपणामुळे वाट्याला आलेले दुःख तिचं मन पिळवटून टाकतं.

सासू आणि सासरा दोन सोनियाच्या तारा
त्यांच्या सावलीला मला लागेना ऊन वारा
माळ्याच्या मळ्यामंदी, केळी पेरूला काय तोटा?
माझ्या मामाजीच्या एका इहिरीला बारा मोटा
धाखला माझा दीर वहिनी म्हणाया लाजतो

बंधू पाठीच्या साजतो
सर्व गोता मंदी नंदाबाईची आवड
कंथापाठची शालजोड

रामायण महाभारत काळापासून सुनाना सासुरवास भोगावा लागत आहे. आजच्या आधुनिक युगातही तो अजूनही तग धरून आहे सासुरवास शब्दातून व्यक्त करताना ती म्हणते.

सासुरवास एवढा नका करू सासूबाई
चांदी आलिया सोन्या पायी!
सासुरवासा मंदी गेली काकन कोपराला
बया इच्यारते काय जाचलं लेकराला?

पती हाच परमेश्वर अशी भारतीय स्त्रीच्या मनावर पुराण काळापासून बिंबवलेले आहे. लोकसाहित्यातही हे आपणास पहावयास मिळते. नवऱ्याबद्दल अतिशय सौम्य शब्दामध्ये आपल्या भावना स्त्रियांनी प्रकट केलेल्या दिसून येतात. पती बद्दलचा स्वाभिमान, त्याचे कर्तृत्व, स्वभाव, वागणूक उद्योग धंदा या सर्व गोष्टीबद्दल सुंदर वर्णने लोकसाहित्यात आढळतात.

उंची उंची चोळ्या जावा घालीती शेजाराला
घरधनी किती सांगूं? चला बाजाराला
सोनं झालं सस्त रुपै आलं मोडी
राणी कंथाला हात जोडी

परंतु शेतकरी नेहमीच गरिबीत जीवन जगताना दिसतो. कितीही निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून होती आजच्यासारखी सिंचनाची साधने त्या काळात नव्हती पाऊस पाणी वेळेवर आले तर पीक चांगले यायचे पीक चांगले आले तर रोगराई पडायची. आपल्या पत्नीचे सर्वच हट्ट तो पुरवू शकत नाही. समजावणी घालण्यासाठी तो म्हणतो.

भरतार बोले दमानं घे ग नारी
लेन्यालुगड्याची हौस पूरवीन सारी

माहेरचं गणगोत सासरची मंडळी पती मुल बाळ समाज या सगळ्यांमध्ये ती पूरती गुंतून गेली आहे. परंतु कधी कधी तीचं मन भावना उचंबळून येतात तीच स्वतःच म्हणून जे दुःख आहे. ते अनेक गीतामधून ओव्या मधून लोकसाहित्यातून आलेलं दिसून येतं

आजच्या आधुनिक काळात मुली शिकायला लागल्यात कुटुंबामध्ये त्यांना मानाचे स्थान मिळाले आहे कोणत्याही निर्णयांमध्ये तिच्या मताचा विचार केला जातो. स्त्रिया नोकरी करायला लागलेत पण अजूनही खेड्यामध्ये पाहिले तर मुलींना मुलाप्रमाणे समान वागणूक दिली जात नाही. मुलीच्या शिक्षणाविषयी उदासीनता दिसून येते. प्राथमिक शिक्षण झाले की तिचा विवाह लावून दिला जातो. आणि तिला शेतीमध्ये राबावं लागतं. विवाहासाठी मुलगा पाहताना तिच्या मताचा विचार केला जात नाही. खेड्यात आजही विधवांचा पुनर्विवाह होत नाही. स्त्री ही शेवटी एक माणूस आहे. तिलाही भावना आहेत मन आहे. या भावना दुःख लोकसाहित्यातून काही प्रमाणात चित्रीत झालेल्या दिसून येतात.

दळपाकांडपान दुखतात माझं दंड

बयाच्या जीवावरी सुखवाशी माझा पिंड
नको मला दळू लागू बैस माझ्या जवळी
सावळे मैनाबाई तुझी मनगट कवळी

आपल्या घराण्याचे नाव काढण्यासाठी ती रात्रंदिवस काबाडकष्ट करते सर्व नातीगोती जपते मुलाबाळांची कर्तव्य पार पाडते. नांदून आई बापाचं नाव करते हेच भाव ओवी मधून ती प्रकट करते.

जातीसाठी खाते माती कुळासाठी खाते खस्त
जातकुळी ही लौकिकाची वस्त
जातीसाठी माती खावं गोतासाठी खडे
पिता दौलती लौकिकाला चढे.

पूर्वीपासून आणि आज तागायत देखील बालविवाह मोठ्या प्रमाणावर होत आहेत अनेक असाध्य असे रोग व्हायचे त्यामध्ये पती मरून जायचा आणि आयुष्यभर विधवेच जीवन तिला जगावं लागत होतं त्याची व्यथा शब्दातून मांडली आहे

भरताराचं झालं सरगामंदी सोनं
माग बाईल तुळशीचे वाळवण
रांडपन पण आलं कुन्या अशीलाची तान्ही
ज्वानी जळे दिव्यावानी

समारोप

आधुनिक कालखंडाला सुरुवात होण्या अगोदर स्त्रियांना आपल्या दुःखाची जाणीवच नव्हती म्हणून नकार वेदना किंवा विद्रोहाची भावना त्यांच्या मनामध्ये नव्हती म्हणून लोकसाहित्यात या गोष्टी आपणास पाहावयास मिळत नाहीत. आपण जे जीवन जगतो ते योग्यच आहे अशी त्यांची समजूत होती. मुळातच मध्ययुगीन कालखंडात साहित्यामध्ये व्यक्ती जीवनाला फारसे महत्व नव्हते जे काही साहित्य निर्माण होत होते ते देव देवतांच्या भक्तीपर निर्माण होत होते.

संदर्भ ग्रंथ

१) भागवत दुर्गाबाई - लोकसाहित्याची रूपरेखा
२) मांडे प्रभाकर - लोकसाहित्यचे स्वरूप
३) ढेरे रा. चिं.- लोकसाहित्य शोध आणि समीक्षा
४) मालती दांडेकर - लोकसाहित्याचे लेणे

भारतीय संस्कृतीतील जैन धर्माचे योगदान

डॉ. सुग्रीव बाबुराव आंधळे
(इतिहास विभाग प्रमुख)
अंबिकाबाई जाधव महिला महाविद्यालय, वज्रेश्वरी, ता. भिवंडी, जि. ठाणे

भारत उपखंडात जे पाच-सहा प्रसिद्ध धर्म उदयाला आले व ज्यांनी भारताची धर्मभूमी हे नाव सार्थ केले अशा धर्मापैकी जैन धर्म हा एक आहे. विष्णूला उपास्य मानणाऱ्या लोकांचा जसा वैष्णव धर्म किंवा शिवाला उपास्य मानणाऱ्या लोकांचा जसा शैव धर्म तसा जिनाला परमपूज्य मानणाऱ्या लोकांचा जो धर्म तो म्हणजे जैन धर्म होय. जीना ने ज्या धर्माचे कथन केले किंवा ज्याचा उपदेश केला तो जैन धर्म होय. इ.स.पू. सहाव्या शतकाच्या काळात भारताच्या पूर्व भागात नैऋत्य बिहार मध्ये म्हणजे मगधात फार मोठ्या प्रमाणात बौद्धिक चळवळ चालू होती. त्यावेळी वैदिक धर्माचे अनुयायी ब्राह्मण आणि अवैदिक मते प्रतिपादन करणारे श्रमण असे तत्कालीन मतप्रणालीचे दोन ठळक भेद होते. अवैदिक पंथातील एक पंथ म्हणजे निरग्रंथांचा पंथ म्हणून अस्तित्वात होता. याच पंथात होऊन गेलेल्या व पुढे स्वतंत्र महत्त्व प्राप्त झालेल्या महावीरांना जीनही उपाधी प्राप्त झाली व हा पंथ जैनांचा पंथ म्हणून ओळखला जाऊ लागला.

विचार व अचार अशी प्रत्येक धर्माची दोन अंगे असतात. जैन धर्माच्या विचारांचे मूळ स्यादवाद व आचारांचे मूळ अहिंसा हे आहे. कोणत्याही व कोणाच्याही विचारांचा अन्याय न व्हावा किंवा कोणत्याही प्राण्याची हिंसा न व्हावी अर्थात सर्वांचे विचार समजून घ्यावे आणि सर्वांनी सर्वांच्या जीवनाची रक्षा करावी हे जिनांच्या उपदेशांची मूलतत्त्वे आहेत. जैन परंपरा ऋषभ देवापासून आपल्या धर्माची उत्पत्ती झाल्याचे सांगते. जैन धर्माचे एकूण 24 तीर्थंकार होऊन गेले.1. शेवटचा तीर्थंकार म्हणून वर्धमान महावीराचे नाव घ्यावे लागेल. 63 शलाका पुरुषात सर्वप्रथम आदि तीर्थंकार ऋषभदेवाचे नाव येते. जैन पुराणातून ऋषभदेवाची जीवन तपस्या, त्यांनी मिळवलेले केवल ज्ञान आणि केलेला धर्म उपदेश या गोष्टींची विस्तृत वर्णने मिळतात. ऋषभ देवाला शंभर पुत्र होते, त्याने आपल्या या पुत्रांना जो उपदेश केला त्याचा सारांश जैन साहित्यात आढळतो.

पार्श्वनाथ हा 23 वा तीर्थंकार होय पार्श्वनाथाने अहिंसा, सत्य, अस्तेय व अपरिग्रह या चार तत्त्वावर आपल्या चतुर्य धर्माची मांडणी केली. जैन धर्माच्या इतिहासात भगवान महावीराची कामगिरी अद्वितीय आहे. महावीराने उत्तर आणि पूर्व भारतात सर्वत्र प्रवास करून सर्वांना प्रभावित केले. तत्कालीन अनेक पंथोपंथांच्या उलाढालित जैन धर्माला स्थैर्य आणि प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणे हे महावीरांचे अलौकिक कार्य होय. महावीरांच्या पश्चात त्यांच्या शिष्यामध्ये गौतम, सुधर्म व जम्बुस्वामी हे तीन केवल ज्ञानी झाले. शेवटचा ऋतकेवली भद्रबाहू हा मगधात दुष्काळ पडला असता एका मोठ्या जैन संघाबरोबर दक्षिण देशात निघून गेला. त्या कारणाने तमिळनाडू व कर्नाटक या प्रदेशात जैन धर्माचा पुष्कळ प्रसार झाला. महावीराच्या काळी भारतात 16 महाजन पदे होती. यापैकी बऱ्याचशा जनपदातील राजपुरुषांशी महावीरांचा संपर्क आला होता. चेतक हा वैशाली जनपदाचा राजा

होता तो जैन स्रावक होता. शिशुनाग वंश, नंदवंशाच्या राजांनी जैन धर्माला पाठिंबा दिलेला आपणाला पाहायला मिळतो.

जैन धर्माचा प्रसार:

मौर्यकाळात जैन धर्मापेक्षा बौद्ध धर्माला राजाश्रय अधिक प्रमाणात लाभला असला तरी सगळेच मौर्य राजे बौद्ध होते असे म्हणता येणार नाही. चंद्रगुप्त मौर्य जैन असून भद्रबाहूचा शिष्य होता. मगधाच्या दुष्काळाच्या वेळी भद्रबाहू बरोबर तोही दक्षिणेत गेला आणि श्रावणबेळगोळ येथे त्यांनी आपला देह ठेवला. जे कार्य अशोकाने बौद्ध धर्माच्या बाबतीत केले तेच कार्य संप्रतीने जैन धर्माच्या बाबतीत केले. त्यांनी भारताच्या उत्तरेस आणि पश्चिमेस जैन धर्माचे प्रचारक पाठवले आणि त्या भागात जैन साधूसाठी विहारही बांधले. 2. इ.स.पू. काही शतकापासून ते इ. स.च्या दहाव्या शतकापर्यंत मथुरा हे जैन धर्माचे मोठे केंद्र होते. इ.स.पू. चौथ्या शतकात दुष्काळाच्या प्रसंगी मगधातून भद्रबाहूच्या नेतृत्वाखाली जैन श्रमण दक्षिणेत गेले तोच काळ दक्षिणेच्या जैन धर्मात प्रवेशाचा असावा. तमिळनाडूच्या चोल व पांड्यराजांनी जैन धर्माला आश्रय दिला होता. तमिळनाडूपेक्षा कर्नाटकात जैन धर्माचा चांगला जम बसला. कर्नाटकातल्या अनेक महिलांनी जैन धर्माच्या प्रसारासाठी परिश्रम केलेले आहेत. इ.स.च्या सातव्या शतकात दक्षिण भारतात राष्ट्रकूट राजवंशानेही जैन धर्माला राजाश्रय दिला. त्यानंतर आलेले चालुक्य राजे ही जैन धर्माचे होते. होईसळ वंशाची स्थापना जैन मुनीनेच केली होती. अशा रीतीने कर्नाटकात जैन धर्म वाढला परंतु पुढच्या काळात तमिळनाडूमध्ये मात्र त्याला वाईट दिवस आले. तिथल्या पांड्य व पल्लव राजांनी शैवाचार्यांच्या प्रभावामुळे जैन धर्माच्या उच्चाटनाला मदत केली.

गुजरात मधील काठीयावाड अनिहिलवाढ येथे जैन धर्माची केंद्र होती. गुजरात बरोबर राजस्थानमधील अबूच्या पहाडावर ऋषभ देवाचे कलापूर्ण मंदिर बांधून जैन धर्माचा प्रसार केला. इ.स.च्या आठव्या, नवव्या शतकात मध्य प्रांतात कलचुरी राजांनीही जैन धर्माला आधार दिला. बुंदेलखंडातही जैन धर्माने आपला जम बसवला. खजुराहोची जैन मंदिरे, सोनगीर, देवगड इत्यादी क्षेत्रे या गोष्टींची साक्ष देतात. पश्चिम बंगालमध्ये जैन धर्माचा विशेष प्रसार झाला होता. कर्नाटकाच्या उत्तरेतील व कोल्हापूर हे जैनांचे एक प्रमुख केंद्र होते. पैठण, वेरूळ येथेही जैनांची प्रमुख केंद्र होती. इ.स.च्या दहाव्या शतकापासून दक्षिणेत जैन धर्माच्या ऱ्हासाला प्रारंभ झाल्यामुळे महाराष्ट्रात जैनांचे प्राबल्य वाढू शकलं नाही. चक्रधर स्वामींच्या विचार विश्वावर जैन धर्माचा प्रभाव दिसतो. महानुभव पंथाच्या आचार विचारांचे जैन धर्माशी बरेच साम्य आहे.4. शिलाहारांची जैनावर कृपा होती. महाराष्ट्रात पैठण, एलीचपूर, कोल्हापूर व तेर ही जैन तीर्थक्षेत्रे प्रसिद्ध आहेत.5. इ.स.च्या अकराव्या शतकापासून भारताला मुसलमानांच्या विध्वंसक आक्रमणाला तोंड द्यावे लागले. त्यामुळे भारतातील धार्मिक, सामाजिक व राजकीय जीवनाचे धागे विस्कळीत झाले. अशा स्थितीत सुद्धा कित्येक जैनाचार्यांनी कडव्या मुसलमान सुलतानावर प्रभाव पडून आपला धर्म टिकून ठेवण्याचे काम केले.

वैदिक व जैन धर्मातील साम्य स्थळे:

बौद्ध व जैन धर्माच्या आधी वैदिक व पुढे ब्राह्मणी अशा परंपरेतील धर्म अस्तित्वात होता. ब्राह्मणी धर्माचे मूळ बदलत जाऊन तो हिंदू धर्म या नावाने ओळखला जाऊ लागला. हा वैदिक

ब्राह्मणी धर्म आणि बौद्ध व जैन धर्म यांच्या परस्परासंबंधीत चर्चा फार उद्भवधक ठरतात. जैन धर्म हा इ.स.पू. सहाव्या शतकाच्या आधीपासूनच अस्तित्वात होता. पहिले तीर्थंकार ऋषभदेव यांचा काळ जैन धर्मियांनी अगदी सृष्टीच्या प्रारंभाच्या काळाशी जोडला आहे. भगवान महावीरांनी जैन धर्म लोकाभुमूत केला. जैन धर्माने जन्माधीष्टीत श्रेष्ठता नाकारून कर्म सिद्धांतावर भर दिला आहे. वैदिक धर्मातील यज्ञातील पशुहिसेला विरोध करून जैन व बुद्धांनी अहिंसेचा मार्ग अवलंबला. जैन उपासकाच्या संसारी जीवनाला योग्य वळण लागावे यासाठी संस्काराची आवश्यकता मान्य करण्यात आली. जैन धर्माने वैदिक परंपरेतील गृहयधर्म अनुसरला हे स्पष्ट आहे.6. वर्णव्यवस्था प्रारंभी जैनांनी नाकारली होती. वैदिक परंपरेतील संन्यास ही संकल्पना व जैन धर्मातील श्रमण साठीचे नियम यात बरेच साम्य आहे. मनुचे संन्यासा विषयीचे नियम नंतर जैन श्रमाणासाठी जैनांनी स्वीकारलेले दिसतात. वैदिक परंपरेतील संन्याशी, बौद्ध धर्मातील भिक्षू आणि जैन धर्मातील साधू यांच्यासाठी जे नियम केलेले आहेत ते बऱ्याच अंशी सारखे वाटतात. याचे मूळ प्राचीन काळातील श्रमण परंपरा होय.7.

हिंदू, बौद्ध व जैन धर्मावर तांत्रिक मतांचाही प्रभाव पडलेला दिसतो. हिंदू व बौद्ध धर्माप्रमाणेच जैन धर्मातही तांत्रिक विचार डोकावल्याशिवाय राहिला नाही. जैन देवता मंडळातील 64 योगिनी सारख्या तांत्रिक देवतांना मिळालेले स्थान व जैन मंदिरात आढळणारी सिद्धचक्र पूजा, मुद्रा विचार, मुद्राविधी हे ग्रंथ जैन धर्मावरील तांत्रिक विचारांचा प्रभाव स्पष्ट करतात. वैदिकांचा कर्म सिद्धांत जैन धर्माने मान्य केला आहे.8. या कर्म सिद्धांतावरच स्वर्ग नरक यांच्या कल्पना आधारलेल्या आहेत.

जैन व बौद्ध या दोन्ही धर्मांचा भारताच्या सांस्कृतिक जीवनावर बराच मोठा प्रभाव पडलेला आहे. या दोन्ही धर्मातील नीती विषयक कल्पना पैकी उच्च अशा कल्पना हिंदू विचारसरणीने अंगीकृत केलेल्या आहेत. कोणत्याही जीवाबद्दल वाटणारी अस्ता, प्राण्याबद्दल वाटणारी दया त्या दृष्टीने मनुष्य प्राण्यावर असलेली जबाबदारी आणि उच्च मानवी मूल्यांसाठी करावयाची धडपड या सर्व गोष्टींची नव्याने जाणीव जैन धर्मने दिली असे मानावे लागते. जैन धर्मियांच्या ज्या प्रदेशांशी संबंध आला त्या त्या प्रदेशातील बहुसंख्य लोक शाकाहारी आहेत हा जैन धर्मातील अहिंसा तत्त्वांचाच प्रभाव आहे असे मानावे. महाभारताच्या लोकाभिमुख धर्मावर जैन व बुद्ध या दोन्ही धर्मांचा प्रभाव पडलेला स्पष्टपणे जाणवतो. एकंदर विचार करता असे म्हणावे लागते की जैन धर्मातील तत्त्वांचे महत्त्व पटल्यामुळे प्राचीन काळापासून असलेला धर्म अधिक लोकाभिमुख आणि मानवतावादी झाला.

कुणीही जन्माने शुद्ध होत नाही किंवा जन्माने ब्राह्मण होत नाही कर्माने तो शुद्ध होतो व कर्मानेच ब्राह्मण होतो, ही जैन धर्मातील वचन लक्षात ठेवण्यासारखी आहेत. या दोन्ही धर्माने जन्माने श्रेष्ठत्व ओढुन घेण्याच्या वृत्तीवर टीका केली आहे. जातीभेद निर्मूलना बरोबरच सर्वांना मोक्षाची द्वारे खुली करण्याचा उदात्त हेतू या धर्माने बाळगला. अध्यात्मिक क्षेत्रात जन्मनिरपेक्ष समान संधीची तत्त्व या धर्माने स्वीकारली. ही संधी स्त्रियांनाही देण्यात आली हे विशेष मानाले पाहिजे.10. जैन धर्मातील श्रमनि संघाची स्थापना व संघटना या दृष्टीने महत्त्वाची मानावी लागते. दैनंदिन आचरणातील अहिंसा तत्वाला दिले गेलेले महत्त्व लक्षात घेण्याजोगे आहे. आपल्या तत्त्वाचा प्रसार करण्याच्या पद्धतींनी ही या दोन्ही धर्मांनी भारतीय संस्कृतीच्या विकासात एक महत्त्वाच्या

अंगाची भर घातली. बहुजन समाजाच्या भाषेत या धर्माने वांग्मय रचना केली. त्यामुळे भारताच्या सांस्कृतिक इतिहास समजण्यास मदत झाली.11. शून्यवादाचे तत्त्वज्ञान व विज्ञानवादी विचारसरणी या दोन्हींचा प्रभाव शंकराचार्यावर पडलेला दिसतो. जैन दर्शनाने स्यादवादाचा विचार करताना उदार व विशाल दृष्टिकोन कसा ठेवावा हे विशद करतो.

अशाप्रकारे आध्यात्मिक क्षेत्रात समान संधीचे तत्व पुरस्कारणार्या या धर्माच्या सांस्कृतिक कार्याचे मूल्यमापन वाखाणण्याजोगे आहे. अनेक चढउताराच्या कालावधीतील आपले अस्तित्व टिकून ठेवून भारतीय संस्कृतीला उच्चतम पातळीवर नेऊन ठेवण्याचे काम जैन धर्माने केलेले दिसते यातच जैन धर्माचे मोठेपण आहे.

संदर्भ साधने

1. जोशी महादेव शास्त्री, भारतीय संस्कृती कोश, तिसरा खंड, अनमोल प्रकाशन, पुनर्मुद्रण 1993, प्र.क्र. 651
2. उपरोक्त, भारतीय संस्कृती कोश, प्र. क्र.653
3. उपरोक्त, भारतीय संस्कृती कोश, प्र. क्र.654
4. उपरोक्त,भारतीय संस्कृती कोश, पृ. क्र. 654
5. उपरोक्त, भारतीय संस्कृती कोश, पृ. क्र. 655
6. सिंधू डांगे, जैन धर्म आणि तत्त्वज्ञान, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन,पुणे, प्रथम आवृत्ती 1980 ,पृ. क्र. 186
7. उपरोक्त, जैन धर्म आणि तत्त्वज्ञान,पृ.क्र. 194
8. उपरोक्त, जैन धर्म आणि तत्त्वज्ञान, पृ. क्र. 202
9. Basham A.L.The Wonder That was India, page no.171
10. थापर रोमिला, प्राचीन भारत का इतिहास, राजकमल प्रकाशन, नवी दिल्ली,संस्करण चौथे, प्र. क्र.107
11. कोसंबी डी.डी., पुराणकथा आणि वास्तवता, राजकमल प्रकाशन, नवी दिल्ली, प्र. क्र. 215

'खाण' कादंबरीमधील वडार समाजाच्या व्यथा

डॉ. शारदा किशन धामणगांवकर

रामचंद्र नलावडे यांनी 'खाण'या कादंबरी मधून वंचित उपेक्षित भटक्या समाजाचे चित्रण केले आहे. वडार समाजाची सांस्कृतिक, आर्थिक, सामाजिक परिस्थिती कशी आहे, याचे वास्तव दर्शन 'खाण' कादंबरीमधून मांडले आहे. पिढ्यानपिढ्या भटका - विमुक्त वडार समाज भीषण दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा व्यसनाधीनता, निरक्षरता इत्यादी दुष्टचक्रात सापडून लाजिरवाणे जीवन जगत आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजा पासून कसा वंचित आहे, याचे वास्तव चित्रण रामचंद्र नलावडे यांनी 'खाण' या कादंबरी मधून केले आहे.

वडार ही भटकी जमात असल्याने आज येथे तर उद्या तेथे अशी त्यांना सारखी भटकंती करावी लागत होती. रस्ता दुरुस्ती, विहीर व तळी खोदणे, जाती, उखळे, पाटे, वरवंटे तयार करणे, रस्ता तयार करण्याकरता दगड पुरविणे, घरे, वाडे, मंदिर यांच्या बांधकामाकरिता दगडाचे चिरे तयार करणे इत्यादी कामामुळे त्यांना सतत भटकंती करावी लागत होती. मोठ मोठ्या इमारती, तलाव, धरणे, रेल्वेमार्ग यांच्या अवतीभोवती ते वास्तव्य करतात. काम सुरू असेपर्यंत त्यांचे तेथे वास्तव्य असते. काम संपले की पुन्हा स्थलांतर करतात. वडार समाज अनादी काळापासून गावकुसाबाहेरचे जीवन अनेक अपत्तींना तोंड देत जगत होता. त्यामुळे हा समाज शिक्षणापासून वंचित राहिला. वडार समाज राणावनात पशुवत जीवन जगत असल्यामुळे त्याला पोट भरण्याशिवाय अन्य कसलीही भ्रान्त उरली नव्हती. वडार,या भटक्या जातीचा पिढ्यानपिढ्यांचा व्यवसाय म्हणजे दगड फोडण्याचा. दगड फोडून हा समाज स्वतःच्या कुटुंबाची उपजिविका भागवीत असे. सांगायला गावाचं नाव नाही, राहण्यासाठी घर नाही, आणि खाण्यासाठी पोटात अन्नाचा कण नाही, अशी वडारांची परिस्थिती होती.

'खाण' या कादंबरी मधील वडार समाजातील लोकांवर दागिने चोरीचा आरोप आला होता. त्याच्या चौकशीसाठी पोलीस इन्स्पेक्टर घोसाळकर आले असताना वडार वस्तीतील मुकारी त्याला दोन्ही हात जोडीत गयावया करीत म्हणाला. "साहेब आमी खाणीत दगाड फोडून पॉट भरनारी मान्स हाव. ऐकूद्या बारीला खायाला नसलं तर आमी शेतातील उंदीर, घोरपड आणि नदीतलं मासं भाजून खाताव. पर कुनाच्या वस्तूकीला आमची जात आजाबाद हात लावणार न्हाय. त्ये पाप हाय.आमच्या देवाला दिकून चोरी करून पॉट भरलेलं चालत न्हाय बगा."१

वडार समाजाची आर्थिक परिस्थिती बिकट होती. हा समाज दगड फोडून आपली उपजीविका भागवीत असे. तसेच रानावनात फिरून, शिकार करून, उदरनिर्वाह करीत असे. असे असले तरीही त्यांच्यामध्ये प्रामाणिकपणा होता. हे कधीही चोरी करीत नसत. प्रामाणिकपणाने काम करून आपले जीवन जगतात.

वडार समाज हा कष्टकरी असल्याने थकवा घालविण्यासाठी काम करून संध्याकाळी घरी आल्यावर ते दारू पितात. अशा त्यांच्या नित्याच्या दारू पिण्याच्या सवयीमुळे त्यांना व्यसन लागते. खूप काबाड कष्ट करून मिळवलेली मजुरी दारूत खर्च करतात.लग्न व मरण या दोन्ही वेळी मद्यपानाचे प्रमाण वाढलेले दिसते. म्हणून आनंदोत्सव साजरा करण्यासाठी लग्नात दारू पितात,तर

दुःख विसरण्यासाठी मरणात दारू पितात. कोणाचा मृत्यू झाला असेल तर त्याला स्मशानात पोहचून आल्यावर दारू पितात. दारूमुळे कुटुंबात कलह निर्माण होतात.अशावेळी बायका पोरांचे हाल होतात. मुलांच्या खाण्यापिण्या बरोबर शिक्षणाची आबाळ होते.

वडार समाजात दारिद्र्य, निरक्षरता आणि व्यसनाधीनता असली तरीही या समाजाची देवावर अपार श्रद्धा आहे. देवाचा कोप आपल्यावर होईल म्हणून ते देवाला खूप घाबरतात. भटकंतीचे जीवन जगत असतानाही ते देव आपल्याबरोबर घेऊन फिरतात. पोटाला चिमटा देऊन वडार समाज दरवर्षी आपल्या ऐपतीप्रमाणे देवाची जत्रा करीत असतो. या समाजातील काही लोक यल्लमा देवीचे निस्सीम भक्त आहेत. याल्लाकाचे आई-वडील शेवंता आणि तिम्मा हे दोघे यल्लमा देवीचे निस्सीम भक्त होते. त्यांची सौदंत्तीच्या यल्लमा देवीवर खूप भक्ती होती. त्यांनी यल्लाक्काच्या जन्मासाठी देवीला नवस बोलला होता. ती देवी त्यांना पावली होती. यल्लमा देवीच्या नावावरून त्यांनी मुलीचे नाव यल्लाक्का ठेवले होते. एके दिवशी, आकाराम म्हातारा यल्लाक्काचे वडील तिम्माला म्हणाला, "तिम्मा, तू यल्लाक्काच लगीन करण्याच्या भानगडीत आजाबात पडू नकूस."

"का? " तिम्माने त्याला दचकून इचारलं.

"आरं, असा रं काय करत्यूस? तुम्ही दोगा न्हवरा बायकूनं यल्लामा देवीला नवस बोल्लाव म्हून तर ती जल्माला आली हाय. तुज्या लेकीला आता जल्मभर आईची शेवा करीत जगायला होवं. तिच्या नावाने जोगवा मागून आता तिला तिचं पॉट भराया पाहयजे. तवा तू तिच्या लगनाचा तुज्या मनात आजाबाद इचार आनू नूकूस. आईची सेवा केली म्हंजी मेवा सुदिक खायाला मिळतू. यल्लामा देवीच्या मना इरुद तू काय केलंस तर तुजा ती भयाभंग करील. तुज नाव सांगनारा म्होरं तुज्या घरात कुणी ऱ्हानार न्हाय. तवा तू त्याचा तुज्या मनात नीट इचार कर."[2]

वडार समाजातील लोकं, देवी आपला निर्वंश करील म्हणून देवीला घाबरतात. यावरून असे दिसून येते की, गरीब असो किंवा श्रीमंत वडार समाजाची यल्लमा देवीवर अपार श्रद्धा आहे. कर्नाटक राज्यातील सौंदत्ती गावी असणाऱ्या यल्लामा देवीची वडार समाजात मोठ्या प्रमाणात पुजाआर्चा केली जाते. देवीच्या नावाने मंगळवार आणि शुक्रवार या दिवशी निरंकार उपवास करतात. गरीब कुटुंबातील स्त्रिया 'अक्कूल दे जोगवा' म्हणत जोगवाही मागतात.

पूर्वापार भटकंतीचे जीवन जगणाऱ्या वडार समाजात अंधश्रद्धा इतर मागास समाजापेक्षा अधिक पाळली जाते. सीता रामा बरोबर वनवास भोगताना अंगात चोळी घालत नव्हती. तिच्यावर असणाऱ्या श्रद्धेमुळे वडार समाजातील स्त्रिया अंगात चोळी घालत नव्हत्या, परंतु सध्या सर्रास स्त्रिया चोळी घालतात. चाळीस-पंचेचाळीस वर्षांपूर्वी हे प्रमाण नगन्य होतं. खोटं बोलणाऱ्याला यल्लामा देवी कडक शिक्षा करते, म्हणून अरेरावी, व्याभिचार, चोरी, लांडी, लबाडी केली तर त्या इसमाला यल्लमा देवीचा भंडारा उचलायला सांगतात. त्याने भंडारा उचलला नाही तर तो अपराधी आहे असे समजतात. घुबडाचा आणि कोल्ह्याचा आवाज कानावर पडल्यावर अशुभ मानतात. सकाळी कामाला निघताना मांजर आडवे गेले तर ते मनाने खूप निराश होतात.आज काम होणार नाही असा ते मनात समज करून घेतात. भूत पिशाच्चा पासून रक्षण व्हावे, साप नजरेला पडू नये म्हणून अमावस्येच्या दिवशी नारळ फोडतात. शनिवारी दाढी केस कापणे निषीद्ध मानतात. घरातील एखादी मृत व्यक्ती स्वप्नात

आल्यावर सकाळी कुटुंबात त्याची चर्चा होते. सण असेल तर त्या दिवशी मृतात्म्यास नैवेद्य दाखवितात. तसेच दारु मटणाचा नैवेद्य हि मृतात्म्यास दाखवितात.

वडार समाजामध्ये न्यायासाठी जातपंचायत अस्तित्वात होती. वडार समाजातील जातपंचायत स्त्रीच्या चारित्र्यावर बारीक लक्ष ठेवून असायची,एखाद्या स्त्रीबद्दल तिच्या नवऱ्याने तक्रार केली तर जात पंचायत बैठक घेऊन त्या स्त्रीला त्याचा जाब विचारीत असे. अशावेळी ती स्त्री दोषी आहे असे, पंचाचे मत झाल्यावर त्याला आणखी पुराव्याची गरज उरत नसे. जातपंचायतीचा प्रमुख तिला उपस्थित मंडळींच्या चपला टोपलीत भरून ती टोपली तिच्या डोक्यावर देत असे. बैठक संपेपर्यंत ती स्त्री डोक्यावर टोपली घेऊन बैठकीच्या मधोमध उभी राहत असे. एखाद्या वेळी त्या स्त्रीला उकळत्या तेलातून पैसा काढून दाखवण्यासाठी जातपंचायतीचा प्रमुख फर्मान सोडी किंवा यल्लमा देवीचा अंगारा उचलायला लावत असे. एखादी स्त्री दोषी असेल तर ती देवीचा भंडारा उचलत नसे. ती पंचायती समोर लगेच गुन्हा कबूल करायची. स्त्रीने गुन्हा कबूल केल्यावर तिला कोणती शिक्षा करायची याचा पूर्ण अधिकार जातपंचायतीलाच असे. मुकारी हा जात पंचायतीचा प्रमुख होता. तिम्माची मुलगी यल्लाक्का बाळू ड्रायव्हर सोबत पळून गेली होती. म्हणून मुकारी तिम्माला म्हणाला. "तिम्मा, तुज्या लेकीनं डायवर संगट पळून जाऊन जातीला बट्टा लावलाय. आपल्या जातीत हे असलं काय चालत नाय. तवा तू येत्या आईतवारी बोकड कापून समद्यांना दारू मटणाचे जेवान घाल. पंचाचा खर्च म्हून तू रोक दोनशे पन्नास रुपये बैठकीत आनून भर. असं तू जर करनार नसशील तर तुला आमी जातीच्या बाहिर पडायला सांगू. उद्या तुज्या घरात मैत झालं तर आमी कुनी येणार न्हाय. तुजा तू आनि आमच आमी. तुजा काय इचार हाय त्ये तू आमाला या बैठकीत लगीच सांग. म्हंजी म्होरं काय करायचं त्ये आमी ठरवू!"३

तिम्माच्या मुलीने बाळू ड्रायव्हर सोबत पळून जाऊन जातीला बट्टा लावला आहे, म्हणून जात पंचायतीत न्यायदानाचे काम करणारा प्रमुख आणि त्याला मदत करण्यासाठी आणखी चार-पाच माणसे असतात. ते आपापसात चर्चा करून अपराध्याला शिक्षा करतात. ही शिक्षा दारू मटण किंवा दंड रोख रकमेची असायची. हे जर केले नाही तर त्यांना वाळीत टाकले जात. जातपंचायतीमध्ये स्त्रीला दुय्यम स्थान असल्याचे दिसून येते. जातपंचायतीत स्त्रीला बोलण्याचा मुळीच अधिकार नाही. तसा कोणी प्रयत्न केलाच तर जातपंचायतीच्या रोषाला तिला नाहक बळी पडावे लागते. त्यामुळे या समाजातील स्त्री चूल आणि मूल या पलीकडे जाऊ शकले नाही.

वडार समाजातील काही लोक ठेकेदारीचा व्यवसाय करून श्रीमंत झाले आहेत. श्रीमंत ठेकेदार त्याच्याकडे काम करणाऱ्या समाज बांधवाकडे सहानुभूतीने पाहत नसत. काम करणाऱ्या मजुराची पिळवणूक करत. कादंबरी मधील एका प्रसंगात तिम्मा रघुला म्हणाला, "लेका, या दगूड कामात आता काय राम ऱ्हाईला न्हाय."

"का रं?" रघु.

"आपून येवडं उनातानात मरमर काम करतू तरी कंधी आपल्याला पॉटभर खायाला मिळत न्हाय. अंगावर घालायला नवं धडुत दिकून मिळत न्हाय. ठेकेदार समदी मलई खातू आन आपल्या त्वाडाला त्यो पानं पुसतो. जो ठेकेदार आपल्याला भेटतू, त्यो आपल्याला फसवतू आपल्या जीवावर त्ये शारगावात जागा, जमिनी घेऊन बंगले बांधतात. बायकू मुलांना त्ये सोन्याच्या दागिन्यांनी मढवतात. हिकड आपूण कोरभर भाकरीसाठी महाग अस्तू. आपून जगतू कि मरतू याची ठेकेदार कंधी बी साधी चवकशी करीत न्हाईत. आपल्या जातीचा ठेकेदार असला तरी त्यो आपल्याला फसवतू. मला समद्या ठेकेदाराचा चांगला अनुभव आलाय. गरिबांचे रगत प्याल्या बिगार त्यास्नी बंगले बांधता येत न्हाईत.

नव्या गाड्या उडवता येत न्हाईत." तिम्मा मनात निराश व्हवून म्हणला. "बा,मला सुदीक त्ये ठाव हाय बग. पर आपून गरीब हाव. त्याचा त्ये लई गैरफायदा घेतात."४

ठेकेदार त्यांच्याकडे काम करणाऱ्या मजुराची पिळवणूक करतात.अशिक्षित मजूर ठेकेदाराच्या विरोधात कधीही जात नाहीत. त्यांची मर्जी सांभाळण्यासाठी ते नेहमी धडपडत असतात. वडार जातीत ज्यांचा जन्म झाला त्यांचा या ठेकेदारांशी संबंध येतो. त्यांच्या जातीतील ठेकेदार असला तरी त्यांची फसवणूक करतो. धूर्त ठेकेदार वडारांना कायम हिशोबात फसवीत,त्यांच्या कामाचा कधीही हिशोब करीत नसत आणि हिशोब केला तर त्यांच्यावर थकबाकी दाखवीत. वडार ठेकेदारावर विश्वास ठेवून त्यांच्याकडे वर्षानुवर्ष काम करीत.त्या ठेकेदारावर अविश्वास दाखवीत नसत. ठेकेदाराच्या मर्जीप्रमाणे वडार समाजातील लोकांना वागावे लागत असे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात वडार समाजात मोठ्या प्रमाणात बदल झालेला आहे. भारतातील राज्यघटनेत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी तरतूद केल्यामुळे मागासवर्गीय मुलांच्या शिक्षणासाठी अनेक कल्याणकारी योजना जाहीर झाल्या आहेत. त्याचा फायदा तळागाळात राहणाऱ्या वडार समाजाला होत आहे. वडार समाजातील काही व्यक्ती शिक्षण घेऊन आज मोठ्या पदावर काम करताना दिसत आहेत. आज वडार समाजातील काही तरुण-तरुणी डॉक्टर, इंजिनियर, प्राध्यापक, वकील झालेले आहेत. काही जण स्पर्धा परीक्षेत यश मिळवून शासनाच्या मोठ्या पदावर काम करीत आहेत. अगोदर या समाजातील महिलांची वाईट परिस्थिती होती. परंतु ती आता राहिली नाही. आज वडार समाजाच्या मुली शिक्षण घेऊन स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. या समाजातील मुली डॉक्टर, इंजिनिअर, शिक्षिका झाल्या आहेत. याचे श्रेय नक्कीच थोर युगपुरुष महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे आहे. त्यांनी देशात सर्वप्रथम मुलींची शाळा पुण्यात सुरू केली. त्यामुळे भटक्या विमुक्त समाजातील मुलींना शिक्षण घेता आले. स्वतंत्र्योत्तर काळात भटक्या विमुक्त वडार समाजाला शिक्षण घेतल्यानंतर सरकारी खात्यात नोकरी मिळू लागल्या. त्यामुळे त्यांच्या जीवनात काही प्रमाणात स्थैर्य आलेले आहे. या समाजातील काही मंडळी नौकरी धंदा करून श्रीमंत झाली म्हणजे सर्व वडार समाज सुधारला असे म्हणता येणार नाही.

निष्कर्ष

१) प्रस्तुत कादंबरीमध्ये वडार समाजाचे वास्तववादी जीवनदर्शन घडत असल्यामुळे त्यांच्या जीवनशैलीबरोबर भाषाशैलीचेही दर्शन घडते.

२) रामचंद्र नलावडे यांच्या 'खाण' कादंबरीमधून मनोरंजन, उद्बोधन होत असले तरी समाजातील धगधगत्या वास्तवाचा अस्वस्थ जीवनपट वाचकाला अंतर्मुख करून सोडतो.

३) खाण' कादंबरीचे शीर्षक आशयाला अनुरूप असून सूचकार्थ सुचविणारे आहे.

४) वडार समाजाच्या व्यथावेदनेचा आक्रोश 'खाण' कादंबरी मधून अविष्कृत झाला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१) नलावडे रामचंद्र -'खाण', दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे, प्रथम आवृत्ती २०१७ पृ.३९.

२) तत्रैव,पृ.१७ ३) तत्रैव,पृ.३७ ४) तत्रैव पृ.४९

भारतीय राज्यघटनेतील घटनादुरूस्ती एक दृष्टीक्षेप

सहा. प्रा. लक्ष्मण बाबाराव यादव
राज्यशास्त्र विभाग
बा. दे. पारवेकर महाविद्यालय पारवा

प्रस्तावना :–

दीडशे ते पाउने दोनशे वर्ष ब्रिटीशांच्या पारतंत्र्यात असलेल्या भारतीया समोर दोन महत्वाचे प्रश्न होते. पहिला प्रश्न भारताला ब्रिटीशांच्या पारतंत्र्यातुन मुक्त करून भारताला स्वातंत्र्य मिळून देणे आणि दुसरा महत्वाचा प्रश्न म्हणजे स्वातंत्र्य भारताची राज्यव्यवस्था कशी असावी आणि ती कशी चालवावी हे दोन प्रश्न भारतीयांसमोर असतांना, १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. अशा या स्वातंत्र्य भारताचे संविधान निर्माण करण्यासाठी जुलै १९४६ च्या कॅबीनेट मिशन योजनेनुसार घटना समीतीच्या निवडणुका झाल्या. या घटना समीतीने ९ डिसेंबर १९४६ ते २६ नोव्हेंबर १९४९ हा कालावधी २ वर्ष ११ महिने १८ दिवस इतका असुन, या कालावधीत स्वातंत्र्य भारताचे संविधान लिहुन पुर्ण झाले. आणि या संविधानाचा अमल २६ जानेवारी १९५० या दिवसापासुन सुरू झाला.

भारतीय घटना कर्त्यांनी राज्यघटना लिहत असतांना, भुतकाळ, वर्तमानकाळ, व याबरोबरच भविष्यकाळ समोर ठेउनच आपल्या भारताचे संविधान निर्माण केले. हे संविधान विशिष्ठ काळी निर्माण केलेले असल्यामुळे, बदलत्या समाजाबरोबरच परिस्थीती सापेक्ष भारतीय संविधानात देखील बदल अत्यंत महत्वाचा असतो, कारण संविधान हे साध्य नुसन साधन आहे. ते बदलत्या परिस्थीतीनुसार साधनात देखील बदल अपेक्षीत असतो. असेच संविधान त्रीकालाबाधीत ठरते. अन्यथा ते संविधान निरूपयोगी दोषपुर्ण ठरते. याच उद्देशाने घटनाकर्त्यांने बदलत्या समाजाबरोबरच संविधानात देखील बदल करता आला पाहिजे. याकरीता राज्यघटनेतील भाग २० कलम ३६८ नुसार घटना दुरूस्तीची पध्दत राज्यघटनेत स्वीकारण्यात आलेली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात घटनादुरूस्तीची आवश्यकता, घटनादुरूस्तीच्या पध्दती, व घटनादुरूस्तीची वैशिष्ठे यासंदर्भात सविस्तर विश्लेषन करण्यात आलेले आहेत.

घटनादुरूस्तीची आवश्यकता :–

कोणत्याही देशाची राज्यघटना ही एका विशिष्ठ काळी निर्माण केलेली असते. त्यामध्ये कालसापेक्ष त्या राज्यघटनेत काही दोष निर्माण होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. अशा भविष्यकालीन परिस्थीतीचा विचार प्रत्येक देशाच्या राज्यघटनेत केलेला असतो. राज्यघटना ही अंतीम साध्य नुसन ते एक साधन आहे. बदलत्या परिस्थीतीनुसार या साधनात देखील बदल अपेक्षीत असतो. अन्यथा राज्यघटनेत अनेक दोष निर्माण होतात. राज्यघटना कालबाह्य ठरते. परिणामी समाजात क्रांतीची शक्यता नाकारता येत नाही.

घटनादुरूस्तीच्या संदर्भात संविधान सभेत **पंडीत जवाहरलाल नेहरू** आपल्या भाषणात असे म्हणतात की, ''आम्ही भारतीय संविधानाला एक ठोस आणि स्थायी स्वरूप देउ इच्छितो परंतु संविधानात कोणतेही गोष्ट चिरस्थायी नसते. जर आपण संविधान पुर्णपणे परिदृढ केले तर त्यामुळे राष्ट्राची प्रगती खुंटते. परिणामत: राष्ट्रातील लोकांचे जीवनही खुंटते.''

प्रा. गार्नर असे म्हणतात की, ''कोणतेही लिखित संविधान त्यामध्ये सांगीतलेल्या संविधान प्रक्रियेशिवाय पूर्ण होत नसते. कालानुसार मानवसमाज उन्नत होत आहे आणि त्याच्या उन्नतीबरोबरच संविधानाचा विकास होत नसेल तर त्याच्या उन्नतीची गती खुंटल्याशिवाय राहणार नाही. प्रत्येक लिखीत संविधानामध्ये संशोधन प्रक्रियेची माहिती दिली नसेल तर ते संविधान अतार्किक बुध्दिहीन सावधान ठरते.''

प्रेसिडेन्ट विल्सन यांनी घटनादुरूस्तीच्या संदर्भात ''संविधान हे निश्चित स्वरूपात जीवनाला प्रेरक असले पाहिजे. म्हणूनच राष्ट्रीय जीवनातील परिवर्तनाबरोबरच संविधानाचा विकास होणे आवश्यक आहे.'' असे मत व्यक्त केले. भारत हे संघात्मक शासन पध्दतीत असल्यामुळे या संघराज्याचे संविधान काही अंशी परिदृढ तर काही अंशी लवचीक आहे. परिदृढ संविधान हे राष्ट्रीय प्रगतीला मारक ठरते. तर लवचीक संविधान हे सत्ताधारी लोकांच्या हातातील खेळणी बनते. आणि त्यामुळे लोकांचे स्वातंत्र्य धोक्यात येते. या दोन्ही परिनामांचा विचार करून भारतीय

घटनाकर्त्यांनी संविधान दुरूस्तीचा सुवर्ण मध्य मार्गाचा अवलंबन केला. आणि राज्यघटनेत ३६८ या कलमाचा समावेश करण्यात आला.

भारतीय संविधानातील घटनादुरूस्तीच्या पध्दती :–

घटनाकर्त्यांनी राज्यघटनेतील कलम ३६८ नुसार राज्यघटनेत घटनादुरूस्तीकरीता तीन पध्दतीचा मार्ग अवलंबला आहे. तो पुढीलप्रमाणे,

१. **संसदेच्या साध्या बहुमताने** – राज्य घटनेत ज्या काही घटनादुरूस्तीच्या तीन पध्दती सांगण्यात आलेल्या आहेत. त्यामध्ये संसदेच्या साध्या बहुमताने या पहिल्या मार्गाचा उल्लेख करता येईल. संसदेच्या कोणत्याही एका सभाग्रहात घटनादुरूस्ती विषयक विधेयक मांडल्या जातील. संसदेच्या प्रत्येक सभाग्रहात उपस्थित सभासदाच्या बहुमताने या विधेयकास मान्यता मिळाल्यास त्या विधायकाला राष्ट्रपतीची संमती मिळाल्यानंतरच ती घटनादुरूस्ती अस्तीत्वात येते. ही घटनादुरूस्ती राज्यघटनेतील खालील घटकाबाबत करता येते.

१. कलम ३ ते ४ अंतर्गत नविन घटकराज्य निर्माण करणे. एखाद्या घटकराज्याची सिमारेषा बदलवीने.
२. कलम ५ ते ११ अंतर्गत नागरीकत्वा संबंधी नियमामध्ये बदल करणे अथवा कायदे करणे.
३. कलम १००(३) मध्ये संसदेच्या प्रत्येक सभाग्रहाची गणसंख्या ठरविणे.
४. कलम १०५(३) मध्ये संसदेच्या सदस्यांचे विशेष अधिकार ठरविणे.
५. कलम १०६ मध्ये संसद संदस्यांचे वेतन व भत्ते ठरविणे.
६. कलम १६९ नुसार एखाद्या घटकराज्यात विधानपरिषद निर्माण करणे. किंवा अस्तीत्वात असलेली रद्द करणे.
७. कलम ३४३, ३४५ यामध्ये केंद्र आणि घटकराज्याची अधिकृत भाषा ठरविणे.
८. कलम १२४(१) मध्ये सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायाधिशांची संख्या ठरविणे.

राज्यघटनेच्या या वरिल कलमामध्ये किंवा घटकामध्ये दुरूस्ती करायची असेल तर, ती केवळ संसदेच्या साध्या बहुमताने घटनादुरूस्ती केल्या जातील.

२. **संसदेच्या विशेष बहुमताने** – हि घटनादुरूस्तीची दुसरी पध्दत होय. या पध्दतीत घटनादुरूस्ती विषयक विधेयक संसदेच्या कोणत्याही सभाग्रहात मांडता येते. सभाग्रहातील उपस्थीत आणि मतदानात भाग घेणाऱ्या २/३ बहुमताने मान्यता प्राप्त झाल्यास तसेच प्रत्येक सभाग्रहाच्या एकुण सभासद संख्येच्या बहुमताने मान्यता मिळाल्यास त्यावर राष्ट्रपतीची स्वाक्षरी घेतल्या जाते. आणि घटनादुरूस्ती अस्तीत्वात येते. उदा. मुलभूत अधिकार आणी राज्यनितीचे मार्गदर्शकतत्वे यामध्ये बदल याच घटनादुरूस्तीने करता येतो.

३. **संसदेच्या विशेष आणि घटकराज्याच्या बहुमताने** – हि घटनादुरूस्तीची तिसरी परंतु ताटर किंवा कठीन पध्दत म्हणुन ओळखली जाते. या पध्दतीत घटनादुरूस्ती विषयक विधेयक संसदेच्या कोणत्याही एका सभाग्रहात प्रथम मांडता येते. संसदेच्या दोन्ही सभाग्रहात सभाग्रहातील उपस्थित आणि मतदानात भाग घेणाऱ्या सभासदांच्या २/३ बहुमताने आणि प्रत्येक सभाग्रहाच्या एकुण सदस्यांच्या बहुमताने तसेच किमान अर्ध्या पेक्षा जास्त घटकराज्याच्या विधिमंडळाने (विधानसभेने) संमती दिली तरच त्यावर राष्ट्रपतीची स्वाक्षरी घेतल्या जाते. आणि घटनादुरूस्ती अमलात येते. हि तिसरी पध्दत संघराज्याचे प्रतीक म्हणुन ओळखल्या जाते.

उदा.

१. केंद्र आणि घटकराज्य यांची कार्यकारी सत्ता
२. केंद्र आणि घटकराज्य कायदेशीर संबंध
३. संसदेतील घटकराज्याचे प्रतिनिधीत्व
४. राष्ट्रपतीची निवडणुक पध्दत बदलविने.
५. सर्वोच्च आणि उच्च न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र
६. केंद्र शासीत प्रदेशातील उच्च न्यायालयांची निर्मीती
७. घटनादुरूस्ती पध्दतीचे ३६८ वे कलम

या घटकाच्या बाबतीत घटनादुरूस्ती करायची असेल तर, या तिसऱ्या पध्दतीचा अवलंब केला जातो. हि तिसरी पध्दत अतिशय ताटर किंवा कठीन समजली जाते.

घटनादुरूस्तीच्या पध्दतीचे वैशिष्ठे :–

१. घटनादुरूस्ती विषयक विधेयक फक्त संसदच मांडू शकते. घटक राज्यांना हा अधिकार नाही.
२. घटनादुरूस्ती विषयक विधेयकच्या बाबतीत लोकसभेत आणि राज्यसभेत मतभेद निर्माण झाल्यास दोन्ही सभाग्रहाचे संयुक्त अधिवेशन बोलावले जात नाही.
३. संसदेने घटनादुरूस्ती विषयक विधेयक संमत केल्यानंतर राष्ट्रपतीला त्यावर स्वाक्षरी करावीच लागते.
४. संसदेने घटनादुरूस्ती विषयक विधेयक संमत केल्यानंतर घटकराज्यांच्या विधीमंडळाच्या संमतीसाठी पाठवल्यास, त्यांच्या संमतीसाठीचा निश्चीत कालावधी ठरविला गेलेला नाही.
५. भारतात घटनादुरूस्तीच्या तीन पध्दती सांगण्यात आलेल्या आहेत.
६. संसदेला घटनादुरूस्ती विषयक विधेयक मंजुर करण्यासाठी दुहेरी बहुमताचा अवलंब करावा लागतो.
७. घटनादुरूस्ती साठी लोकमत आजमाविण्याची अजिबात गरज नाही.

हि काही घटनादुरूस्तीच्या पध्दतीच्या वैशिष्ठे आपणाला स्पष्ट करता येते.

सारांश :–

२६ जानेवारी १९५० रोजी अमलात आलेल्या राज्यघटनेत १९५१ रोजी मुलभूत अधिकाराच्या १९ (१)(g) हि पहिली घटनादुरूस्ती भारताच्या राज्यघटनेत करण्यात आली. ती मुलभूत अधिकारासंबंधीत अशी होती. ते आजपर्यंत जवळपास १०६ वेळा राज्यघटनेत दुरूस्त्या करण्यात आल्या. १०६ वी घटनादुरूस्ती हि महिला आरक्षणा संबंधीची असुन भारताच्या आज राष्ट्रपती पदावर विराजमान असलेल्या श्रीमती. द्रोपदी मुर्मू यांनी २८ सप्टेंबर २०२३ रोजी १०६ व्या घटना दुरूस्ती विधेयकावर स्वाक्षरी केल्या. यावरून आपणाला असे म्हणता येते की, भारतीय समाजामध्ये कालसापेक्ष व निरंतर बदल होत असल्यामुळे या बदलत्या समाजाबरोबर राज्यघटनेत देखील बदल अपेक्षीत आहे. हे आपल्या घटनाकर्त्यांनी ओळखून राज्यघटनेतील भाग २० कलम ३६८ मध्ये घटनादुरूस्तीची पध्दत समाविष्ठ केली. आणि राज्यघटनेचे भवितव्य अधिक मजबुत करण्यास हातभार लावला. असे आपणाला म्हणता येईल.

संदर्भग्रंथ :

१. भारतीय राज्यघटना आणि शासन – एम. लक्ष्मीकांत
२. Our Constitution – सुभाष सी. कश्यप
३. Indian Government and Politics – बी. एल. फाडीया
४. Indian Constitutional Law – एम. पी. जैन
५. Introduction to the Constitution of India – डी. डी. बासु
६. भारतीय राज्यघटना : एक अभ्यास – चि. घ. घांगारेकर

महिलांचे सशक्तिकरण आणि राजकीय सहभाग

डॉ. प्रदीप शा. ढोले

इतिहास विभाग प्रमुख

स्व.पंचफुलाबाई पावडे कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय वरुड,जि. अमरावती

पृथ्वीवरील अर्धी लोकसंख्या म्हणजे स्त्रीवर्ग. या स्त्री वर्गाचे सर्वांगीण जीवनमान सुधारणे व त्यांना सक्षम करणे म्हणजे महिला सशक्तिकरण होय.महिला सशक्तिकरण केवळ एक शब्द नाही तर तो एक विचार आहे.जो महिलांच्या विकासावर,समाजाच्या प्रगतीवर आधारित आहे.सामाजिक समानता, आर्थिक स्वावलंबन, राजकीय सहभाग,शिक्षण आणि आरोग्य या क्षेत्रात स्त्रीची प्रगती घडवून आणणे हा सशक्तिकरणामागे मुख्य उद्देश आहे.कारण पुरुष आणि स्त्रियांमध्ये समानता निर्माण करणे त्यांना समान संधी मिळवून देणे आणि समाजातील अनिष्ट रूढी व परंपरांवर मात करणे, स्त्रीला आर्थिक दृष्ट्या सक्षम करणे, तिला शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे,तिच्या राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागाला प्रोत्साहन देऊन तिला राजकीय स्तरावर सक्षम बनविणे,स्त्रीला शिक्षणासाठी प्रोत्साहित करून तिला आरोग्याच्या सर्व सुविधा उपलब्ध करून देणे खर्या अर्थाने स्त्रीचे सशक्तीकरण घडून येण्याचा पाया आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

1) महिलांची सामाजिक, राजकीय ऐतिहासिक परिस्थिती पाहणे
2) महिला राजकारणाची पार्श्वभूमी अभ्यासणे
3) महिलांचा विविध कालखंडातील राजकारणातील सहभाग अभ्यासणे
4) संविधानातील महिलांन विषयक कायदे पहाणे

महिलांचे सशक्तीकरण घडून आल्यास समाजात समानता वाढवून समाजाचा सर्वांगीण विकास साधता येईल, तिच्या आर्थिक स्वावलंबनामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला चालना मिळेल, स्त्रीच्या सशक्तीकरणामुळे लोकशाही अधिक मजबूत होण्यास मदत होईल. स्त्रीच्या सशक्तीकरणामुळे ती कुटुंबाच्या गरजा पूर्ण करण्यास सक्षम होते.प्राचीन काळात भारतीय समाजात असलेल्या विषमतेमुळे तिचा छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकारे हीनत्वाची वागणूक स्त्री जातीला मिळत राहिली. हा भेदभाव दूर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती आणि तिचे सुचालन करणे आणि लैंगिक समतेद्वारे समाजाचे संतुलन साधणे यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टिकोन महत्त्वाचा आहे. स्त्रीवर्गाच्या जीवन प्रसंगामुळे मानवी हक्काविषयी अनेक आंतरराष्ट्रीय करारांना मान्यता मिळूनही स्त्रीवरील निर्बंध आणि तिच्या निरक्षर राहण्याचे प्रमाणही मोठे आहे. आजही तिला वैद्यकीय सुविधा, मालमत्तेची मालकी, पतपुरवठा, प्रशिक्षण आणि रोजगारात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना कमी संधी मिळते.सोबतच तिला पुरुषांच्या तुलनेत राजकीयदृष्ट्या सक्रिय असल्याची संधी मिळत नाही. शिवाय घरगुती हिंसाचाराचा बळी ठरण्याची अधिक शक्यता असते. ग्रामीण भागात स्त्रिया अजूनही स्वतः निर्णय घेण्यास हिम्मत करत नाही. तिथे त्या पुरुषांच्या निर्णयावर अवलंबून राहतात. म्हणून त्यांची निर्णय क्षमता वाढवून त्यांना घटनेने दिलेले अधिकारांची जाणीव करून दिली पाहिजे. तीचे प्रबोधन करून ती माहिती तिच्यापर्यंत पोचविली पाहिजे.

प्राचीन काळापासून समाजात चालत आलेल्या अनिष्ट चालीरीती रूढी परंपरा यामुळे शतकानु शतके पुरुषवर्गाने स्त्री वर्गावर सातत्याने अत्याचार केले पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती अंगीकारलेल्या समाजाने स्त्रियांवर सामाजिक आर्थिक शैक्षणिक गुलामगिरी लादली स्वातंत्र्यपूर्व काळापर्यंत समाजात बालविवाह प्रथा प्रचलित होती वयाने लहान मुलींना कधी कधी तर वृद्ध व्यक्तीसोबत विवाह करण्यास भाग पाडले जात त्यातूनच बालविधवाची समस्या निर्माण झाली अगदी तरुण वया स्त्रियांना सती जावे लागत अनेक स्त्रियांना पति निधनानंतर त्यांचे केशो पण करून विद्रूप केले जात विधवा स्त्रियांना त्या कितीही श्रीमंत घरातील असतील तरी झोपडी अलिप्तपणे अपमानास्पद जीवन जगावे लागत पुरुषांनी किती लग्न केले तरी चालतील पण स्त्रियाना पुनर्विवाह करण्यास बंदी होती वर्षानुवर्ष समाजाने स्त्रियांवर जाचक बंधने लादल्याने स्त्रियांना मानसिक गुलामगिरीची सवय झाली पण विसाव्या शतकात भारतातील अनेक समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थिती सुधारणा करण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न केल्याने स्त्री वर्गात मोठ्या प्रमाणात जागृती झाली अनेक स्त्री आणि उच्चशिक्षण घेऊन अनेक क्षेत्रांतील उच्च पदे काबीज केली इतकेच नव्हे तर स्त्री वर्गात राजकीय जागृती होऊन त्यांनी राजकारणात भाग घेण्यास सुरवात केली.

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात ब्रिटिश सरकारने स्त्रियांसाठी केलेले सुधारणाविषयक कायदे व शिक्षणविषयक धोरणामुळे स्त्री सक्षमीकरणाला मोठी चालना मिळाली. सतीप्रथा, बालविवाह, विधवाविवाह, केशवपन इत्यादि अनिष्ट रूढी कायद्याने बंद केल्या. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात तर स्त्री सबलीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली. राजा राममोहन राय पासून राजश्री शाहू, महात्मा फुले, अण्णासाहेब कर्वे, पंडिता रमाबाई आदी समाजसुधारकांनी मनुवादी मानसिकतेला छेद देत महिला विशेष सुधारणा कार्य गतिमान केले. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी तर हिंदू कोड बिलाद्वारे स्त्रियांना कायदेविषयक हक्क दर्जा आणि प्रतिष्ठा मिळवून दिली. अनेक समाजसुधारकांचे प्रयत्न तथा भारतीय राज्यघट्नेद्वारा प्राप्त अधिकारामुले स्त्रीयांना शिक्षणाच्या संधी प्राप्त झाल्याने स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीबरोबरच राजकीय स्थितीत सुद्धा सुधारणा झाली. प्रसारमाध्यमेही स्त्रियांना सन्मान देण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. प्रसारमाध्यमे मुलगी व मुलगा हा भेदभावाचा दृष्टिकोण कमी करण्याची समानतेची अनुकूल वातावरण निर्मिती करत आहेत.

भारतातील महिलांनी स्त्री शिक्षण, बालविवाह, जरठ विवाह, सतीप्रथा घटस्फोट असे अनेक प्रश्न हाती घेत भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतला.

तसेच समाजसुधारकांनी महिलांचा राजकारणात समावेश केला.1824 मध्ये राणी चेनम्माने कित्तूर वाचविण्यासाठी इंग्रजांशी प्राणपणाने झुंज दिली. इ .स.1839 मध्ये पंजाब प्रांत वाचविण्यासाठी राणी जिनदाने इंग्रज विरुद्ध निकराचा लढा दिला. स्वातंत्र्य संग्रामातील सर्वात शुर् व्यक्ती म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो त्या झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांनी झाशी नही दुंगी असे इंग्रजांना ठणकावून सांगितले. झाशी, काल्पी, ग्वाल्हेर येथे इंग्रजांविरुद्ध लढा देत वीरमरण स्वीकारले. याशिवाय दिल्लीची बेगम झीनत महल, तुळजापूरची राणी ग्वाल्हेरची बायजाबाई शिंदे, कोल्हापूरची ताराबाई, नरगुंदची राजमाता यमुनाबाई आर आपल गीची नागाबाई या स्त्रियानी स्पेस स्वातंत्र लढ्यात सहभाग घेतला राष्ट्रसभेच्या 1889 साली मुंबई येथे भरलेल्या पाचव्या अधिवेशनात दोन

इंग्रजी एक पारसी चार मराठी व तीन बंगाली स्त्रियानी सहभाग घेतला होता. महात्मा गांधीनी इंग्रजांविरुद्ध अनेक आंदोलने करून देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. 2021 च्या असहकार चळवळीत स्त्री पुरुष मुले मुली शामिल झाली होती. सन 1932 च्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत हजारो संख्येने स्त्रिया सामील झाल्या होत्या. सन 1942 च्या अखेरीच्या लढ्यातहि स्त्रीयांनी खूप कष्ट केले.

स्वातंत्र्यानंतर 1950 मध्ये भारतीय घटनेने स्वीकारलेल्या स्वातंत्र्य समता व न्याय या धोरणामुळे तसेच स्त्रीविषयक सुधारणावादी धोरणामुळे त्यांचा सामाजिक स्तर उंचावण्यास मदत झाली. भारतीय राज्यघटनेने स्त्रीला राजकीय सहभागाची संधी दिली. लिंगभेद न करता घटनेने 14 व्या कलमात स्त्रीपुरुषांना समान हक्क तसेच सामाजिक राजकीय क्षेत्रात समान संधी दिली. 15 व्या कलमानुसार धर्म, वंश, जात या शिवाय लिंगभेदावर बंदी घातली. तर 51 व्या कलमानुसार स्त्रीयांच्या प्रतिष्ठेला बाधक ठरणाऱ्या रूढी, प्रथा, परंपरा मोडीत काढून त्यांच्या सक्षमीकरणाची वाट खुली करून दिली. या कलमामुळे स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर स्त्रीया सहज पणे पुरुषांच्या बरोबरीने राजकीय क्षेत्रात उभ्या राहिल्या. घटना समितीच्या बैठकीत राज्ययंत्रणेत राष्ट्रीय नियोजनात आपोआप स्त्रियांना सभासद म्हणून प्रवेश मिळाला.

भारतीय संविधानाने स्वीकारलेल्या समतेच्या धोरणाला अधिक वास्तव करण्यासाठी भारत सरकारने 1955 चा हिंदू विवाह कायदा, 1961 चा हुंडा प्रतिबंधक कायदा, 1971चा वैद्यकीय गर्भपात कायदा, 1976 चा समान वेतन कायदा तसेच बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, 1983 चा बलात्कार प्रतिबंधक कायदा,1984 चा लिंग निर्धारण प्रतिबंध कायदा, 1986 चा वेश्या व्यवसाय प्रतिबंधक कायदा, 1987 चा स्त्रीविरूद्ध हिंसा व पिळवणूक प्रतिबंधक कायदा, 2005 चा कौटुंबिक हिंसाचार कायदा याशिवाय 1990 ला स्वतंत्र राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना करून स्त्रियांच्या शोषणाला प्रतिबंध घातला.

महाराष्ट्र शासनाने 1994 मध्ये पहिले महिला धोरण जाहीर केले. त्यात बदल करत 2001 मध्ये दुसरे तर 2014 मध्ये तिसरे महिला धोरण निश्चित केले. या सर्व धोरणांमध्ये प्रामुख्याने स्त्रियांवरील अत्याचार, हिंसा, स्त्रीविषयक कायदे, त्यांच्या आर्थिक दर्जात सुधारणा, प्रसारमाध्यमांची भूमिका, स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग, स्त्रियांना केंद्रस्थानी मानून योजनांची निश्चिती स्वयंसाहयता बचत गटांचा विकास, मुद्रा योजना यांचा प्रामुख्याने विचार केला गेला. शासकीय निमशासकीय यंत्रणांमध्ये स्त्रियांना नोकरीत 30 टक्के आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थात 50 टक्के आरक्षण मिळते. महिला आर्थिक विकास महामंडळाच्या माध्यमातून महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाच्या माध्यमातून स्त्रियांना शिक्षण प्रशिक्षणाच्या संधी उपलब्ध होतात

निष्कर्ष :- महिला सशक्तीकरण हे केवळ स्त्रियांचे अधिकार नव्हे तर ते समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक आहे. महिला सशक्तीकरणामुळे समाजात समानता वाढेल, झीआर्थिक विकास साधता येईल आणि लोकशाही अधिक मजबूत होईल म्हणून सरकारने, अंतरी सामाजिक संस्थांनी आणि प्रत्येक व्यक्तीने महिला सशक्तीकरण प्रक्रियेत सक्रिय भूमिका बजावणे आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ :-

1) पाटील डॉ लीला मुलींचे शिक्षण साकेत प्रकाशन औरंगाबाद

2) वडगबाळकर सौ श्रुती श्री मराठीतील स्त्री आत्मचरित्राचा सामाजिक अंगाने अभ्यास श्रीविद्या प्रकाशन शनिवार पेठ पुणे 2006
3) डॉक्टर पवार वैशाली महिलांच्या सत्ता संघर्षाचा आलेख डायमंड पब्लिकेशन पुणे 2012
4) कडू डॉक्टर मोहिनी भारतीय राजकारणातील स्त्रिया विजय प्रकाशन नागपूर
5) डॉक्टर कर्वे स्वाती संपादक स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा प्रतिमा प्रकाशन सदाशिव पेठ पुणे 2003
6) भारतीय संविधान भारत सरकार विधी व न्याय मंत्रालय नवी दिल्ली 2014

सत्यनारायण गोयंका यांच्या विपश्यना साधनेचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम

श्रीमती मनिषा लावरे

संशोधक विद्यार्थी, डॉ. होमी भाभा स्टेट युनिव्हर्सिटी, मुंबई.

डॉ. भावना पाटोळे

इतिहास विभाग प्रमुख, डॉ. होमी भाभा स्टेट युनिव्हर्सिटी, मुंबई.

गोषवारा

विपश्यना साधना ही भारताची एक पुरातन ध्यान साधना आहे. या साधनेचे मुख्य उदिष्ट मन शुद्ध व निर्मळ करणे असे आहे. आपल्या अंतरंगात साचून राहिलेले अनेक मनोविकार दैनंदिन जीवनातील ताण-तणाव व्याकुळता यातून आपली सुटका होऊ शकते. 'पश्य' म्हणजे 'बघणे', 'वि' म्हणजे विशेष पध्दतीने आपल्यामध्ये बघणे, समतोल दृष्टीने स्वतःकडे बघणे, असे करता करता राग (आसक्ती) व द्वेष[1]अशा विकारातून मुक्त होऊन मन निर्मळ करणे. आपल्या सर्वांना सुखी व शांततामय जीवन जगण्याची इच्छा असते. आंतरिक शांतीतच खरे सुख सामावलेले आहे.शांती मन विकारविहीन केल्यानेच लाभते. क्रोध, लोभ, भय, वासना, ईर्षा, अहंकार, मत्सर इत्यादी विकारांकडून शिकार होत असते व आपण व्याकुळ, बेचैन व दुःखी बनत जातो. या विकारांपासून मन जसजसे मुक्त होत जाते तसतसे ते निर्मळ होत जाते व मग ते मैत्री, सद्भावना, स्नेह, करूणा यांनी भरून येते व मग स्वतःला व इतरांना सुख-शांतीचा अनुभव देते.

सुचक शब्द

विपश्यना, ध्यान, साधना, साधक, आचार्य.

उद्देश

सदर लेखाचा उद्देश विपश्यना साधनेचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम अभ्यासणे, हा आहे

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

विपश्यना ही प्राचीन भारतीय आध्यात्मिक व सांस्कृतिक परंपरा आहे. पण काळाच्या ओघात ती लुप्त झाली.सुमारे २५०० वर्षापूर्वी[2] एका महामानवाचा उदय झाला. गौतम बुद्धांनी आपल्या कठोर परिश्रमाने या विधीचे खोलवर संशोधन करून ती पुनर्जीवित केली व सर्वसामान्य मानवाला सुलभ रीतीने ती उपलब्ध करून दिली. भगवान बुद्धाच्या महानिर्वाणानंतर काही शतके ती भारतात खूप प्रचलित होती. कालांतराने ती भारतातून लुप्त झाली. ब्रम्हदेशात ही विद्या मूळ स्वरुपात टिकून राहिली. ब्रह्मदेशाचे पहिले अकाऊंटंट जनरल तसेच विपश्यनेचे एक महान आचार्य कै. सयाजी उ बा खिन होते. होते. त्यांच्याकडून श्री. सत्यनारायण गोयंका यांनी ही विद्या आत्मसात केली.

श्री. सत्यनारायण गोयंकार्जीचे पूर्वज हे मूळ राजस्थानमधील चुरूचे[3] होते. पण व्यवसायानिमित्त ते ब्रह्मदेशात स्थायिक झाले. गोयंकाजींचा जन्म तेथेच झाला. शिक्षण पण तेथेच झाले. ते सयाजी उ बा खिन यांच्या संपर्कात आले. त्यांच्याकडून ही विद्या शिकले. १४ वर्षे ते सयाजींच्या संपर्कात राहिले व या विद्येचा सखोल अभ्यास केला. त्यांच्या जीवनात खूप मोठे परिवर्तन घडून आले.

सयाजींनी त्यांना विपश्यनेच्या आचार्य पदावर प्रस्थापित केले.गोयंकाजीं १९६९ मध्ये भारतात[४] आले व भारतातून त्यांनी विपश्यनेच्या प्रशिक्षणाच्या कार्यास प्रारंभ केला.

सध्याचे मानवी जीवन

आज आपले जीवन इतके वेगवान झाले आहे की, श्वास घ्यावयास फुरसत नाही. सत्ता, संपत्ती, यश, वैभव, पद, प्रतिष्ठा मिळविण्यामागे आमची घोडदौड प्रचंड वेगाने होत आहे. विज्ञान तंत्र-युगातील प्रगतीमुळे मानवी समाज जीवनात क्रांतिकारक परिवर्तन घडून येत आहे; पण ही प्रगती वरवरची आहे. माणूस खूप ताणतणावाचे जीवन जगत आहे.जगभर अशांती, अस्वस्थता, विफलता पसरलेली दिसते. सामाजिक, नितीविषयक, जातीजमाती द्वेषातून उद्भवलेल्या समस्या, दारिद्र्य, अज्ञान, नशिल्या पदार्थांचे सेवन, अतिरेकी, दहशतवादी, अधोगतीकडे नेणारी मूल्ये यामुळे समाज अगदी त्रासून गेला आहे. मनोविकारांचे प्रमाण कितीतरी पटीने वाढले आहे. समृद्ध व संपन्न देशातही अनेक समस्या मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात. समाजाचे मानसिक संतुलन ढळलेले दिसते.

विपश्यना साधना अभ्यास पद्धती

विपश्यना साधनेचे प्रशिक्षण घेण्यासाठी गोयंकाजीं यांनी नेमलेल्या सहाय्यक आचार्यांच्या मार्गदर्शनाखाली दहा दिवसांच्या निवासी साधना शिबिरात भाग घेणे आवश्यक आहे. शिबिराच्या कालावधीत साधकाला निवासस्थानीच राहावयाचे असते व बाह्य जगाशी संपर्क तोडावयाचा असतो. त्या काळात लेखन-वाचन न करण्याचे बंधन असते. तसेच स्वतःची धार्मिक कर्मे, पूजा-अर्चा, उपास-तापास न करण्याचे पण बंधन असते. दिवसाच्या दिनचर्येत साधनेच्या समयसारीणीमध्ये नियमितपणे भाग घ्यावा लागतो. साधारण एकंदरीत १० तास बसून दररोज साधना करावी लागते. त्याकरीता वेळोवेळी मार्गदर्शन केले जाते. तसेच विश्रांती, भोजन इत्यादीच्या वेळा ठरलेल्या असतात. पहिले ९ दिवस मौनव्रताचे पालन करावे लागते. दररोज सायंकाळी गोयंकाजींच्या प्रवचनांची ध्वनिफीत लावली जाते. त्यात ते साधनेच्या तत्त्वज्ञानाचे व शास्त्रशुध्द विचारांचे विश्लेषण करतात. आचार्यांशी साधनेसंबंधी प्रश्न किंवा स्पष्टीकरण करून घेण्यासाठी बोलता येते. त्यासाठी दिवसातून काही ठराविक वेळ नेमून दिला जातो. अन्यथा पूर्ण मौन पाळावयाचे असते. कारण त्यामुळे अंतर्मुख होऊन आपली साधना जास्त परिणामकारक होते.या प्रशिक्षणाची तीन[५] अंगे आहेत: १) शील, २) समाधि ३) प्रज्ञा.

ही साधनेची तीनही अंगे एकमेकांस पूरक आहेत. शील सदाचाराचे पालन तर त्याचा पाया आहे. शील पालनाची गरज ही फक्त समाजाच्या हितासाठीच नाही तर आपल्या स्वतःच्या हितासाठी आहे. विपश्यना साधनेच्या शिबिरात सर्व प्रकारच्या शिलपालनाचा अभ्यास करण्याची उत्तम संधी मिळते. दुसरी पायरी मनाला ताब्यात ठेवण्याची किंवा मन वश करण्याची एकाग्र करण्याची सम्यक समाधी. पहिले साडेतीन दिवस चित्ताला एकाग्र करण्यासाठी नासिकेच्याद्वारे आवागमन करणाऱ्या सहज स्वाभाविक श्वासाचा अनुभव घेत राहणे.

प्रत्येकजण सतत श्वासोच्छवास करीत असतो. म्हणून हे सार्वजनिक ध्यानाचे साधन होऊ शकते. याला "आनापानसति" म्हणतात. म्हणजे श्वासाची सजगता, जागरूकता[६]. येथे श्वासाचे कोणत्याही प्रकारचे नियंत्रण प्राणायामचा अभ्यास नाही. श्वासावर सगळे लक्ष केंद्रीत करून तो जसा

आहे तो बदलण्याचा बिलकूल प्रयत्न न करणे व वर्तमान क्षणाचा विकास करणे, जागरूकता शक्य तेवढी जास्त वेळ टिकवून ठेवणे म्हणजेच सम्यक समाधी (एकाग्रता).पण ही एकाग्रता सम्यक निर्मळ असावयास हवी. समाधी जर शील सदाचाराच्या, निर्मळ चित्ताच्या भक्कम पायावर उभी असेल तरच उपयुक्त व फलदायी होते.

साधनेचे तिसरे अंग प्रज्ञा. मनाचे शुद्धीकरण मनातील अपवित्रता दूर करणारी प्रज्ञा जागृत केल्याशिवाय पहिल्या दोन पायऱ्या अपुऱ्या होतील. संवेदनांच्या रूपाने जे विकारांचे प्रकटीकरण होते त्या स्थूल सत्याचे प्रथम साक्षीभावाने, तटस्थपणे निरीक्षण करणे, त्याचा अनित्य स्वभाव ओळखणे व त्याचे आलंबन घेऊन समताभाव पुष्ट करत जाणे व पुढे त्याचा छेद अन सूक्ष्म सत्य, सूक्ष्मतम सत्यापर्यंत पोहोचणे व शेवटी शरीर व मन या पलीकडील जे अंतिम सत्य तेथपर्यंत अनुभूतीद्वारे पोहोचणे, हा खरा अभ्यास आहे. या तिन्ही पायऱ्या एकमेकांना पोषक आहेत. स्वनिरीक्षणाने, एकाग्र चित्ताने करत जाणे.आपली प्रज्ञा वाढविणे हीच विपश्यना साधना आहे.चित्त[७] निर्मळ आणि निर्विकार होत जाईल व मग निर्मळ चित्त प्रेम, करूणा, सद्भावना, समता याने साहजिकच भरून जाईल साधकाला, स्वतःला तर लाभ होतोच पण त्याचसोबत समाजालाही सुख शांती मिळते. साधनेत पुढे गेलेल्या साधकांच्या प्रगतीसाठी वीस, तीस आणि पंचेचाळीस दिवसांची दीर्घ मुदतीची शिबिरेही निरनिराळ्या केंद्रावर भरविली जातात.

विपश्यना व मानवी जीवनावर होणारा परिणाम

विपश्यना साधनेचे ध्येय राग, द्वेष, क्रोध, मत्सर, लोभ, आसक्ती या सर्वांपासून मन निर्मळ करणे, मनाच्या खोल गाभाऱ्यात अंतर्मनात पोहोचून मन शुद्ध करण्याची ही साधना आहे. म्हणजे मनातील विचारांचे मुळापासून निर्मूलन करणे. केवळ वरचे चेतन मन शुद्ध करून शांती मिळणार नाही तर आपले अंतर्मन आपल्या संपूर्ण मनाचा मोठा भाग आहे. या मनात आपल्या विकारांच्या गाठी बांधलेल्या असतात व आपण नव्याने रोज नव्या गाठी बांधत असतो. हे मन आपल्या संवेदनांच्या सतत संपर्कात असते व अंध प्रतिक्रिया करत असते. चेतन मनाला त्याची जाणीवही नसते.कारण ते संपूर्ण मनाचा फार लहान भाग असतो व अंतर्मन त्याच्यापेक्षा खूप बलवान असते.या साधनेमुळे आपले चेतन मन जास्त जागरूक होऊ लागेल व हळूहळू या दोन मनातील भिंत विरघळू लागेल व संपूर्ण मन हळूहळू जागरूक होऊ लागेल, जास्त प्रभावशाली बनू लागेल. जेव्हा आपण अंध प्रतिक्रिया करण्याचे हळूहळू बंद करू व जसजसे अचेतन अंतर्मन मनाच्या भांडारात साचलेल्या जुन्याविकारांचे मुळापासून उच्चाटन होऊन निर्मूलन होऊ लागते तसतसे आपले दैनंदिन जीवनात परिवर्तन झालेले दिसून येते, हा अनेकांचा अनुभव आहे. स्वच्छ मनाची विचार क्षमता वाढते. आपले निर्णय योग्य होऊ लागतात काम करण्याची शक्ती वाढते, जी विकारांशी युद्ध करण्यात ताणतणावात व्यर्थ होत होती ती आता आपण योग्य कामाला लावतो.

विपश्यना आचार्य सयाजी उ.बा. खीन यांचे बोलके उदाहरण आहे. ते स्वतंत्र ब्रह्मदेशाचे पहिले अकाउंटंट जनरल[८] होते. आपल्या सगळ्या अधिकाऱ्यांना, कर्मचाऱ्यांना त्यांनी ही विद्या शिकविली. नियमित साधना करावयास लावली. परिणामी त्यांच्या विभागातील भ्रष्टाचाराचे गैरव्यवहाराचे समूळ उच्चाटन झाले. त्यांच्या पंतप्रधानांनी त्यांना आणखी तीन विभागांची जबाबदारी दिली. ती खाती पण

त्यांनी अत्यंत कार्यक्षम व कर्तव्यनिष्ठ पद्धतीने सांभाळली. निवृत्तीच्या वयानंतर सुद्धा त्यांना निवृत्त होऊ दिले नाही. त्यानंतर आणखी तेरा वर्षे ते काम करत होते. शेवटी वयाच्या ७३ व्या वर्षी ते स्वतः निवृत्त झाले.

भारतात लहान मुलांसाठी आनापान ची लहान-लहान शिबिरे, एक ते तीन दिवसांची शिबिरे नियमितपणे भरविली जातात. यात त्यांना केवळ साधनेची पहिली पायरी आनापान व शील सदाचाराचे प्रशिक्षण दिले जाते. आठ ते अकरा व बारा ते पंधरा वर्षे वयाच्या मुलांचे दोन ग्रुप केले जातात. आता ही शिबिरे सगळीकडे खूप लोकप्रिय होऊ लागली आहेत. पालक व शिक्षक वर्गाकडून याचे फार चांगले रिपोर्ट येतात. मुलांच्या अभ्यासात,व्यवहारात, एकाग्रतेत, आत्मविश्वास वाढण्यात लक्षणीय फरक दिसून येतो. अनेक शाळांमधून अशी शिबिर घेतली जात आहेत. तसेच पुष्कळ औद्योगिक क्षेत्रातील मॅनेजर्स, व्यापारी वर्गातील श्रेष्ठ शासनाचे अधिकारी इत्यादी या विद्येचा लाभ घेऊन जातात व आपल्या कर्मचाऱ्यांना कामगारांना या प्रशिक्षणास पाठवितात. त्या सगळ्यांना याचा लाभ होत आहे. भारतातील काही तुरुंगात राजस्थान, गुजरात, दिल्ली, नाशिक, कोल्हापूर, पुणे येथील तुरुंगात या साधनेचे प्रयोग करण्यात आले व काही तुरुंगात, दिल्लीच्या तिहार[९] जेलमध्ये व नाशिक जेलमध्ये तर विपश्यना ध्यान केंद्राची स्थापना झाली आहे. तेथे दर महिन्याला नियमितपणे शिबिरे आयोजिली जातात. अनेक कैदी उस्फूर्तपणे यात भाग घेतात असे आढळून येते.

निष्कर्ष

विपश्यना हे कर्मकांड नाही.ती शुद्ध तपश्चर्या आहे .साधनेतील शील जोपासण्यामुळे मानवाच्या सर्वांगीण विकासाला ही साधना निश्चित उपयुक्त आहे. सतत विवेक बुद्धीचा वापर करावयास लावणारी, जीवन मुक्तीचा मार्ग सांगणारी ,ध्यान धारणेचा नेमका अर्थ अनुभवास लावणारी, वर्तमानात जगण्याचा अत्यंत उपयुक्त मार्ग सांगणारी, ही साधना आहे. दैनंदिन जीवनातील आसक्ती आणि व्याकुळता कमी झाल्याने दुःख भाव कमी होईल, हा विश्वास वाटतो. श्वास व संवेदना मार्फत अंतर्मन जाणण्याचे मर्म कळते. एकाग्रता वाढण्यासाठी विद्यार्थ्यांनाही या साधनेचा निश्चित उपयोग होतो. यामुळे समाजात अधिक सामंजस्य व सहकार्य भावना वाढीस लागेल अंतकरणातील क्रोधाच्या गाठी सुटून करुणेचे, प्रेमाचे संबंध दृढ होतील, शत्रू निर्माण होणार नाहीत, प्रेमाचे, मैत्रीचे तरंग जीवनात शांती समाधान देतील, असा विश्वास वाटतो.

संदर्भ

1. आचार्य गोयंका सत्यनारायण, प्रवचन- सारांश- मराठी, विपश्यना विशोधन विन्यास, धम्मगिरी, इगतपुरी,जि. नाशिक (महाराष्ट्र), १९९८, पृ.४५
2. विपश्यना विशोधन विन्यास,.विपश्यना पत्रिका संग्रह (जुलाई १९७४ से जून १९७७ तक) भाग- २, विपश्यना विशोधन विन्यास, धम्मगिरी, इगतपुरी, जि. नाशिक (महाराष्ट्र), २०१२,पृ.९७
3. गोयंका बाळकृष्ण,कल्याण मित्र सत्यनारायण गोयंका व्यक्तित्व और कृतित्व,विपश्यना विशोधन विन्यास, धम्मगिरी, इगतपुरी, जि. नाशिक (महाराष्ट्र), २००२ ,पृ.११
4. हार्ट विलियम, जगण्याची कला विपश्यना साधना, श्री. गोयंकाजींच्या शिकवणुकीनुसार द आर्ट ऑफ लिव्हिंग पुस्तकाचं मराठी भाषांतर, विपश्यना विशोधन विन्यास, धम्मगिरी, इगतपुरी, जि. नाशिक (महाराष्ट्र), १९९२ ,पृ.२

5. आचार्य गोयंका सत्यनारायण, महामानव बुद्धाची महान विद्या विपश्यनाः उगम आणि विकास (मराठी), विपश्यना विशोधन विन्यास, धम्मगिरी, इगतपुरी, जि. नाशिक (महाराष्ट्र), २०१५ ,पृ.vii
6. हार्ट विलियम, जगण्याची कला विपश्यना साधना, श्री. गोयंकाजींच्या शिकवणुकीनुसार द आर्ट ऑफ लिव्हिंग पुस्तकाचं मराठी भाषांतर, विपश्यना विशोधन विन्यास, धम्मगिरी, इगतपुरी, जि. नाशिक (महाराष्ट्र), १९९२ ,पृ.८३
7. आचार्य गोयंका सत्यनारायण, प्रवचन- सारांश- मराठी, विपश्यना विशोधन विन्यास, धम्मगिरी, इगतपुरी, जि. नाशिक (महाराष्ट्र), १९९८, पृ.४३
8. आचार्य गोयंका सत्यनारायण, महामानव बुद्धाची महान विद्या विपश्यनाः उगम आणि विकास(मराठी),विपश्यना विशोधन विन्यास, धम्मगिरी, इगतपुरी, जि. नाशिक (महाराष्ट्र), २०१५ ,पृ.२२९
9. ग्लोबल विश्यना फाउंडेशन, विपश्यना पगोडा स्मारिका, ग्लोबल विश्यना फाउंडेशन, मुंबई, २०००,पृ.२९

कुपोषण एक समस्या: सद्यस्थिती, कारणे आणि उपाययोजना

प्रा. प्रवीण सोमा पारधी

सहा. प्रा. अर्थशास्त्र विभाग, बी. डी. काळे महाविद्यालय, घोडेगाव. ता. आंबेगाव जि. पुणे ४१२४०८

घोषवारा

भारत हा गरीब लोकसंख्येचा श्रीमंत देश म्हणून ओळखला जातो. भारतामध्ये एकूण १४२.८६ कोटी लोकसंख्या अस्तित्वात आहे. भारत हा देश विकसनशील देश म्हणून गणला जातो. कुपोषण ही बालविकसच्या मार्गातील एक महत्वाची समस्या आहे. त्यामुळे ही देशपातळीवरील समस्या नसून जागतिक पातळीवरील समस्या आहे. जगाच्या एक तृतीयांश कुपोषित बालके ही केवळ एकट्या भारतात राहतात. या देशामध्ये कुपोषणाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत चालल्याचे दिसून येत आहे. भारतातील कुपोषणाचे एक प्रमुख कारण म्हणजे उत्पन्न विषमता. बहुसंख्य लोकसंख्येची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती कमी असल्यामुळे, त्यांच्या आहारात गुणवत्ता आणि पोषकद्रव्याचे प्रमाण दोन्ही कमी असते किंवा नसते. आहारातील जीवनसत्त्वे आणि खनिजांच्या कमतरतेमुळे कुपोषण होते. ज्या महिलांना कुपोषणाचा त्रास होतो किंवा कुपोषित आहेत, त्यांना निरोगी बाळांची शक्यता फारच कमी असते. त्यामुळे नव्याने येणारे बाळ हे देखील कुपोषितच असते. आयोडिन, अ जीवनसत्त्व व लोह हे मानवाच्या आरोग्यासाठीचे महत्त्वाचे घटक आहेत. पौष्टिकतेच्या कमतरतेमुळे व्यक्ती आणि समाज या दोघांनाही दीर्घकालीन नुकसान होते. या समस्येकडे गांभीर्याने लक्ष देणे गरजेचे आहे. प्रस्तुत या शोधनिबंधांमध्ये कुपोषणाची सद्यस्थिती, कुपोषणाची कारणे व परिणाम, आणि उपाययोजना या मुद्द्यांवर विशेषतः भर देवून याचा अभ्यास केला जाणार आहे.

उद्दिष्टे

- कुपोषण या समस्येचा सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.
- कुपोषणाच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
- कुपोषणाची समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती

या शोधनिबंधाचे लेखन करण्यासाठी वर्णनात्मक आणि संख्यात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच माहिती संकलनासाठी द्वितीय स्त्रोताचा वापर करून माहितीचे संकलन केलेले आहे.

प्रस्तावना

बालविकास अत्यंत महत्वाचा आणि जिव्हाळ्याचा विषय समजला जातो. कोणत्याही देशामध्ये लहान मुलांच्या विकासाला महत्व दिले गेले पाहिजे. कारण राष्ट्राचे भवितव्य हे त्याबालकांवर आधारित असते. म्हणून त्यांना राष्ट्राचे भावी आधारस्तंभ असे लहान मुलांना संबोधले जाते. कुपोषण म्हणजे पुरेसा आणि योग्य आहार मिळत नसल्याने होणारी आरोग्य समस्या, जी विशेषत: बालकांसाठी गंभीर ठरते. या समस्येमुळे शारीरिक आणि मानसिक विकासावर नकारात्मक परिणाम होतो, रोगप्रतिकारशक्ती कमी होते आणि अनेक विविध आजार होण्याची शक्यता वाढते. भारतातील कुपोषणाचे एक प्रमुख कारण म्हणजे उत्पन्न विषमता. बहुसंख्य लोकसंख्येची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती कमी असल्यामुळे, त्यांच्या आहारात गुणवत्ता आणि पोषकद्रव्याचे प्रमाण दोन्ही नसतात. ज्या महिलांना कुपोषणाचा त्रास होतो किंवा कुपोषित आहेत, त्यांना निरोगी बाळांची शक्यता कमी असते. त्यामुळे नव्याने येणारे बाळ हे देखील कुपोषितच असते. पौष्टिकतेच्या कमतरतेमुळे व्यक्ती आणि समाज या दोघांनाही दीर्घकालीन नुकसान होते. त्यांच्या पोषक आहारात पोषक

नसलेल्या व्यक्तींच्या तुलनेत, न्यूमोनिया आणि क्षयरोग सारख्या संसर्गजन्य रोग होण्याची शक्यता असते, ज्यामुळे मृत्यूचे प्रमाण जास्त होते. भारतामध्ये ५०% पेक्षा जास्त बालके कुपोषित आहेत. आहारातील जीवनसत्त्वे आणि खनिजांच्या कमतरतेमुळे कुपोषण होते. जीवनसत्त्वे व खनिजे बालकाच्या शारीरिक विकासासाठी आवश्यक असलेल्या enzymes, hormones ची निर्मिती करण्यासाठी मदत करतात. आयोडिन, अ जीवनसत्त्व व लोह हे मानवाच्या आरोग्यासाठीचे महत्त्वाचे घटक आहेत. या सूक्ष्म घटकांच्या कमतरतेमुळे विकसनशील देशातील लहान मुले व गरोदर माता यांच्या आरोग्यास धोका निर्माण होत आहे.

माहिती विश्लेषण

भारतामध्ये कुपोषण ही समस्या चिंताजनक बनत चाललेली आहे. २०२३ च्या अहवालानुसार भारतामध्ये ७४% जनतेला योग्य पोषक युक्त आहार मिळत नाही. २०२४ जागतिक भुकबळीच्या निर्देशांकानुसार भारताचा भुकबळी निर्देशांकाचा स्कोर २७.३% आहे. म्हणजेच भारत १२७ देशापैकी १०५ व्या क्रमांकावर आहे. पाकिस्तान, बांग्लादेश, अफगाणिस्तान यासारखे देश आपल्यापुढे आहेत. हे एक कुपोषणाचे महत्वाचे कारण आहे.

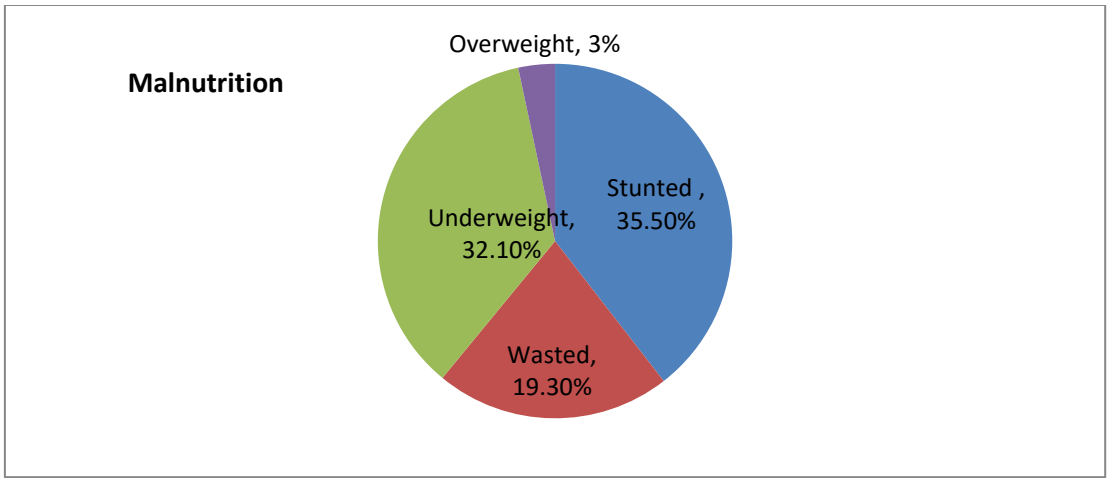

Source : NFHS5

उंचीच्या मानाने वजन कमी असणे

अत्यंत अल्पकालावधीत बालकाचे वजन वेगाने कमी होत जाते. पोषकयुक्त पुरेसा आहार मिळत नसल्यास, संसर्गजन्य आजार झाला असल्यास, मातृत्व समस्या, खूप प्रमाणात उलट्या जुलाब झालेल्या मुलांमध्ये दिसून येतात. योग्य वेळेत उपचार न केल्यास बालमृत्यू होऊ शकतो. योग्य वेळी योग्य उपचार केल्यास बाळाला यातून वाचवता येते. उंचीच्या मानाने वजन कमी असणारी बालके १९.३० % आहेत.

वयाच्या मानाने कमी उंची असणे

हा कुपोषणाचा प्रकार मुख्यत्वे सातत्याने पोषकयुक्त अपुरा व सकस आहार न मिळाल्याने, गरीब घरातील बालकांमध्ये, आईला योग्य व पुरेसा आहार न मिळाल्यामुळे, आई सातत्याने आजारी असल्यामुळे, बालके सातत्याने काही न काही कारणाने आजारी पडत असल्यामुळे अशा बालकांची शारीरिक व मानसिक वाढ पूर्ण होत नाही. वयाच्या मानाने कमी उंची असणाऱ्या बालकांचे प्रमाण ३५.५% आहे.

वयाच्या मानाने वजन कमी असणे

हा कुपोषणाचा प्रकार मुख्यत्वे सातत्याने अपुरा व सकस आहार न मिळाल्याने, गरीब घरातील बालकांमध्ये, आईला योग्य व पुरेसा आहार न मिळाल्यामुळे, आई सातत्याने आजारी असल्यामुळे, बालके सातत्याने काही न काही कारणाने आजारी पडत असल्यामुळे याचा एकंदरीत परिणाम बालकावर होतो. एकूणच

वजनात घट होते किंवा जेनेटिक समस्या असल्यामुळे देखील हा प्रकार घडत असतो. वयाच्या मानाने वजन कमी असणाऱ्या बालकांचे प्रमाण ३२.१% आहे.

जास्तीचे वजन आणि लट्ठपणा

एखाद्या व्यक्तीचे वजन त्याच्या उंचीच्या प्रमाणापेक्षा खूप जास्त असणे म्हणजे जादा वजन आणि लट्ठपणा. जास्तीच्या वजनामुळे आरोग्यास धोका निर्माण होतो.

कुपोषणाची कारणे :-

लोकसंख्या वाढ: वाढती लोकसंख्या ही फार मोठी गंभीर समस्या मानली जाते भारतातील लोकसंख्या वाढ हा कुपोषणासाठी महत्वाचा घटक मानला जातो. जन्माच्या मानाने अन्न उत्पादन त्याप्रमाणात वाढत नाही गरीब कुटूंबात जास्त बालकांचा जन्म होत असल्यामुळे त्याचे दरडोई उत्पन्न कमी होते. त्यामुळे मुले आणि माता कुपोषणाचे बळी होतात.

भेसळयुक्त अन्न: अन्न पदार्थामध्ये भेसळीचे प्रमाण बरेच जास्त दिसते उपयोगात आणू नयेत असे रंग, तेल, यांच्या सततच्या उपयोगाने पदार्थापासून मिळणाऱ्या पोषक मुल्याचे प्रमाण कमी होऊन शरीराला पदार्थापासून फायदा न होता हानी होताना दिसते विक्रेत्याच्या लोभापायी माणसे भरडली जात आहेत.

अस्वच्छ वातावरण आणि घराबाहेरील जेवण: आजच्या परिस्थितीत घरातील स्वच्छ वातावरणापेक्षा बाहेरच्या अस्वच्छ वातावरणात खाण्याची पद्धती रूढ झालेली दिसून येते सतत बाहेरचे पदार्थ सेवन केल्याने पचनासंबंधीच्या तक्रारी निर्माण होतात आणि त्याचा परिणाम शरीर स्वास्थ्यावर होऊन कुपोषण ही समस्या निर्माण होते. यामुळे आरोग्याविषयीच्या निरनिराळ्या तक्रारी उद्भवतात ज्यामुळे व्यक्तीची रोग प्रतिकार शक्ती कमी होते अस्वच्छ वातावरण आणि घराबाहेरील जेवण असल्यास कोणत्याही रोगाचा संसर्ग लवकर होतो आणि कुपोषणाची समस्या निर्माण होते.

अंधश्रद्धा आणि आहार वेळेवर न घेणे: अंधश्रद्धेमुळे बहुतेक व्यक्तीचा आहार सदोष आढळतो विशिष्ट ऋतूत विशिष्ट पदार्थ खायचे नाही उदा. श्रावणमास उपवासावर विशेष भर देणे त्यामुळे पोषणमुल्ये आहारात कमी पडतात. आहार योग्य वेळी न घेतल्यास त्याचा परिणाम हा बालकांच्या आणि मातेच्या आरोग्यावर होतो.

व्यसनाधिनता: व्यसन हा एक मानसिक आजार असून ते प्राणघातक व समाजविरोधी संकट आहे. व्यसनांमुळे शारिरीक, मानसिक, आर्थिक, सामाजिक. बौद्धिक आणि नैतिक अशा सर्वच बाजुंनी व्यक्तींची व पर्यायाने समाजाची देशाची अपरिमित हानी होते. तंबाखू, गुटखा किंवा जलप्रदूषण आणि मद्यपदार्थ सेवनाने तरूण वयात होणाऱ्या कॅन्सरचे प्रमाण भारतात प्रचंड प्रमाणात वाढत आहे.

दारिद्र्य: भारतात गरिबी ही एक मोठी गंभीर सामाजिक समस्या आहे पैसा नसल्यास लोकांना खायलासुद्धा मिळत नाही. त्यामुळे अतिनिकृष्ठ जीवन जगावे लागते. दारिद्रय म्हणजे किमान राहणीमान मिळण्याची लोकांची असमर्थता होय किंवा मूलभूत गरज पूर्ण न होणे होय. राहणीमान, पोषणघटक घेण्याची क्षमता, शिशू अवस्थेतील बालकांचा मृत्यू दर, बालकांचे शाळेत जाण्याचे प्रमाण, त्यांचे आयुर्मान इत्यादी गोष्टी दारिद्रयात विचारात घेतल्या जातात.

सवयी: अन्न सेवनाच्या चूकीच्या सवयीमुळे कुपोषणाला मदत होते. जेवणात विविध खाद्य पदार्थांचा अभाव असतो. त्यामुळे पोषणतत्वाची कमतरता निर्माण होते. तळलेले पदार्थ मसाले युक्तपदार्थ रूचीने खाणाऱ्यांची संख्या अधिक आहे.

कुपोषणाची समस्या सोडविण्याचे उपाय :-

सेंद्रिय शेती: सेंद्रिय शेती ही सद्य काळाची गरज बनली आहे. काही राज्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात सेंद्रिय शेती केली जाते. या शेतीच्या माध्यमातून आरोग्यावर कोणताही परिणाम होत नाही. परिणामी आरोग्य सुदृढ बनते.

लोकसंख्येवर नियंत्रण: छोटे कुटूंब सुखी कुटूंब ही संकल्पना मोठ्या प्रमाणावर राबविली जाणे आवश्यक आहे. विशेष करून ग्रामीण भागात व अशिक्षित समाजात याचा प्रचार मोठ्या प्रमाणात होणे आवश्यक आहे लहान कुटूंबातील लोकांना शिक्षण, नोकरी, सोई सुविधा यासारख्या ठिकाणी प्राध्यान्य दिल्यास एकूणच लोकांचा कल लहान कुटूंब ठेवण्याकडे होईल.

शिक्षण: अनेक समस्यांच्या मुळाशी अज्ञान हा घटक कारणीभूत ठरत असल्याचे दिसून येते. अनेक क्षेत्रांमधील अज्ञानामुळे लोकांच्या बौद्धिक क्षमतेच्या योग्य उपयोग होऊ शकत नाही. शिक्षणाचा अभाव यामुळे समतोल आहार घेतला जात नाही. वयानुसार अन्न घटकांची असणारी आवश्यकता न समजल्यामुळे सर्व वयांमध्ये अभावाचे रोग आढळून येतात शिक्षणामुळे कुपोषणावर नियंत्रण ठेवता येईल

तंत्रज्ञान व अन्नपदार्थ साठा: शेती उत्पादनात नविन तंत्राचान किंवा अधुनिक उपकरणाचा वापर करण्याचे प्रमाण वाढवल्यास उत्पादन वाढते. नाशवंत पदार्थाचा साठा संरक्षणासाठी विविध तंत्रज्ञानाचा वापर करून टिकवण्याचा कालावधी वाढवून खाद्यपदार्थाची उपलब्धता वाढवता येते. खाद्यपदार्थाचे समृध्दीकरण, दृढीकरण करून पोषणात्मक दर्जा वाढवल्यास कुपोषणाला आळा घातला जातो.

डाळी कडधान्ये: डाळी कडधान्ये हा शाकाहारी लोकांना प्रथिनांचा पुरवठा करण्यासाठी डाळीचे उत्पादन सोयाबीनचे उत्पादन वाढवायला पाहिजे. शेतकऱ्यांना भुईमुग हे पीक घेण्यास प्रोत्साहीत केले पाहिजे. त्यामुळे शेंगदाण्याच्या उत्पादनात वाढ होईल. शेतीत उत्पादन वाढेल यासाठी शेतकऱ्यांना शिक्षण देणे महत्वाचे आहे

दुध: शाकाहारी व मांसाहारी लोकांच्या आहारात वापरला जाणारा हा प्राणिजन्य पदार्थ आहे. दुधात पुर्ण प्रथिने व कॅल्शियम तसेच इतरही सर्व पोषक घटके चांगल्या प्रमाणात मिळत असतात म्हणून दुधाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी दुभत्या जनावरांची पैदास करणे. भेसळ युक्त दुधाचा वापर न करणे. त्यासाठी गाय, म्हैस आणि शेळी यांच्या पालनास प्रोत्साहित करणे.

कोंबड्यांची अंडी व मासे: कोंबड्यांच्या अंड्यांचा व माश्यांचा आहारात वापर केल्यास उच्च जैविक मुल्य असलेली प्रथिने मिळून कुपोषण कमी करण्यास फायदेशीर ठरेल. त्यासाठी कुक्कुटपालनाच्या व मत्स्यपालन व्यवसायात सुधारणा करुन त्याला प्रोत्साहन दिल्यास त्याचा आहारातील वापर वाढून पोषणविषयक समस्या कमी होईल.

भाज्या व फळे: आहारात सर्व प्रकारच्या भाज्या व फळांना अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. आहारात फळे व भाज्या घ्याव्यात. शरीर संरक्षक घटकांचा पुरवठा करणारा अन्न गट आहे त्यासाठी परस बाग करणे फळझाडे लावणे, भाजीपाल्याचे उत्पादन घेणे महत्वाचे आहे.

सारांश

कुपोषण ही बालविकसच्या मार्गातील एक महत्वाची समस्या आहे. त्यामुळे ही देशपातळीवरील समस्या नसून जागतिक जागतीकपातळीवरील समस्या आहे. भारतामध्ये आर्थिक विषमता हे कुपोषणाचे महत्वाचे कारण आहे. १०% लोकसंख्येकडे ९०% संपत्ती आहे आणि ९०% लोकसंख्येकडे केवळ १०% संपत्ती आहे. त्यामुळे आर्थिक विषमतेचे प्रमाण खूप मोठ्या प्रमाणात आहे. वय आणि श्रमाच्या मानाने योग्य आहार मिळणे हा प्रत्येकाचा मूलभूत हक्क आहे, पण हा हक्क प्रत्यक्षात उतरत नाही. भारतासारख्या देशांत निदान निम्मा समाज दारिद्रयरेषेखाली राहतो. कुपोषण हे या समाजाचे अंग बनलेले आहे. उरलेल्या समाजातील काही टक्के लोकांना अतिपोषणामुळे येणारे आजार जडतात. कुपोषण म्हणजे पोषणाची कमतरता किंवा अतिरेक. आपल्या देशाच्या संदर्भात कुपोषण म्हणजे बहुशः अन्नाची कमतरता हाच अर्थ घेतला जातो. वरील प्रमाणे कुपोषणाची भारतातील सद्यस्थिती कारणे आणि उपाययोजना आहेत

संदर्भ:

1) National Family Health Survey 2023 - 2024

2) डॉ. मनमोहन सिंग यांचा भुकबळीचा अहवाल दि. १० जाने २०१२
3) लोकराज्य मासिक, महाराष्ट्र शासन.
4) जागतिक आरोग्य संघटना, कुपोषण निर्मूलन मार्गदर्शक तत्वे अहवाल
5) The Hindu News Paper Article
6) Raj Krishna & Sanchit Kumar, "Unemployment & Poverty paradox in India " EPW, Nov 1983
7) CMIE Report 2019, 2020, 2021 & 2022.

गुणवत्ता विकासासाठी विद्यार्थी-शिक्षक-पालक समन्वय

श्री. महेश रामकिशन बोधणे
जि.प.कें.प्रा.शा.नहाद ता.वसमत जि.हिंगोली

विद्यार्थी गुणवत्ता वाढवण्यासाठी शिक्षक, पालक आणि विद्यार्थी यांच्यात समन्वय असणे अत्यंत गरजेचे आहे. संवाद, सहकार्य, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग आणि योग्य पद्धतींचा अवलंब केल्यास विद्यार्थ्यांची बौद्धिक आणि व्यावहारिक गुणवत्ता नक्कीच सुधारेल. शिक्षण हा केवळ ज्ञानार्जनाचा प्रवास नसून तो विद्यार्थ्यांच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व विकासाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. त्यामुळे सर्वांनी एकत्र येऊन विद्यार्थ्यांसाठी एक सक्षम आणि प्रेरणादायी शिक्षणव्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे.

शालेय गुणवत्तेचा विकास हा अनेक घटकांवर अवलंबून असतो. त्यामध्ये विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक प्रगती, शिक्षकांची अध्यापन पद्धती, पालकांचा सहभाग आणि शाळेचे व्यवस्थापन या सर्वांचा महत्त्वाचा वाटा असतो. विद्यार्थी, शिक्षक आणि पालक यांचा परस्पर समन्वय जितका प्रभावी असेल तितकी शाळेची गुणवत्ता सुधारू शकते.

विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास हे शिक्षणाच्या प्रत्येक घटकाचे उद्दिष्ट असते. या प्रक्रियेत शिक्षक, विद्यार्थी आणि पालक यांचा परस्पर समन्वय फार महत्त्वाचा ठरतो. हा समन्वय अधिक चांगला असेल तर विद्यार्थी गुणवत्तेचा स्तर वाढतो आणि शिक्षण अधिक प्रभावी होते.विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक, मानसिक, शारीरिक आणि सामाजिक विकास होण्यासाठी शिक्षक आणि पालकांनी परस्पर सहकार्याने कार्य करणे आवश्यक आहे. हा समन्वय विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षणाला पूरक ठरतो.

शिक्षकांची भूमिका :

- विद्यार्थ्यांना समजून घेणे आणि त्यांना मार्गदर्शन करणे.
- आधुनिक अध्यापन पद्धतींचा अवलंब करून शिक्षण अधिक रंजक बनवणे.
- पालकांशी नियमित संपर्क ठेवून विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीची माहिती देणे.
- विद्यार्थी केवळ परीक्षेपुरते शिकत नाहीत, तर त्यांना जीवन कौशल्ये शिकवणे.

पालकांची भूमिका :

- मुलांच्या शिक्षणात सक्रिय सहभाग घेणे.
- शिक्षकांशी संवाद साधून विद्यार्थ्यांच्या अडचणी समजून घेणे.
- मुलांना सकारात्मक प्रेरणा देणे आणि त्यांच्यावर अनावश्यक दबाव न टाकणे.
- शाळेतील उपक्रमांमध्ये सहभागी होणे आणि विद्यार्थ्यांना सहकार्य करणे.

विद्यार्थ्यांची जबाबदारी :

- शाळेतील आणि घरी शिकण्याच्या प्रक्रियेत उत्साहाने भाग घेणे.
- शिक्षक आणि पालक यांच्या मार्गदर्शनानुसार वागणे.
- शिस्तबद्ध अभ्यास आणि स्वअध्ययनाची सवय लावणे.
- मनातल्या शंका स्पष्ट करण्यासाठी शिक्षक आणि पालक यांच्याशी संवाद साधणे.

विद्यार्थी गुणवत्तावाढीसाठी आवश्यक उपाय :

विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी शिक्षक, पालक आणि विद्यार्थी यांनी खालील गोष्टींवर भर द्यावा:

संवाद आणि सहभाग :

- शिक्षक-विद्यार्थी-पालक यांच्यात नियमित संवाद होणे आवश्यक आहे.
- पालक-शिक्षक सभा (PTA) आणि इतर चर्चासत्रांचे आयोजन करावे.

तणावमुक्त शिक्षण :

- विद्यार्थी तणावमुक्त राहतील यासाठी सकारात्मक वातावरण निर्माण करणे.
- पाठ्यपुस्तकांबरोबरच क्रियाशील शिक्षणपद्धतींचा वापर करणे.

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर :

- शिक्षणासाठी स्मार्ट क्लासरूम, ई-लर्निंग आणि ऑनलाइन साधनांचा वापर करणे.
- पालकांना विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी तंत्रज्ञानाचा उपयोग करण्यास प्रोत्साहित करणे.

कौशल्य विकास आणि स्वावलंबन :

- विद्यार्थ्यांना तंत्रज्ञान, सृजनशीलता आणि आत्मनिर्भरता यांचे शिक्षण देणे.
- उपक्रमशील शिक्षण (Project-Based Learning) आणि कृती आधारित अध्यापन पद्धतींचा अवलंब करणे.

नैतिक आणि चारित्र्य विकास :

- विद्यार्थ्यांमध्ये चांगल्या सवयी आणि सामाजिक जबाबदारीची जाणीव निर्माण करणे.
- शाळेत नैतिक शिक्षण आणि मुल्याधारित कार्यक्रम राबवणे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार

डॉ. लोखंडे बंडू बाबुराव

राज्यशात्र विभाग प्रमुख, जयभवानी शिक्षण प्रसारक मंडळाचे, कला व विज्ञान महाविद्याल पाटोदा, ता. पाटोदा जि. बीड ४१४२०४

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार हे पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत कार्ल मार्क यांच्या विचाराची मांडणी आहे. कार्ल मार्कने ज्या प्रमाणे वर्ग समजून संघर्ष, उदारमतवाद या विषयी राजकीय विचार मांडले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर फ उदारमतवादि विचारवंत आहे. स्वातंत्र्यं, समता, बंधुभाव या उदारमतवाडी विचाराचा स्वीकार डॉ. आंबेडकरांनी केला. स्वातंत्र्या नंतर भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून त्यांच्या राजकीय विचाराची प्रस्तुता लक्षात येते. सर्व समावेशक आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात राजकीय विचाराची मांडणी करण्यात आली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय समाजसुधारक, राजकारणी, विधिज्ञ आणि संविधानाचे शिल्पकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांचे राजकीय विचार समाजातील असमानतेविरुद्ध संघर्ष, दलितांच्या हक्कांची संरक्षण आणि समानतेच्या सिद्धांतावर आधारित होते. डॉ. आंबेडकर यांच्या राजकीय विचारांची मांडणी विविध पातळ्यांवर केली जाऊ शकते.

- **सामाजिक समानता आणि न्याय**

  डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार समाजातील असमानता, विशेषत: जातिवाद, धर्म आणि स्त्री-पुरुष भेदभाव यावर आधारित होते. त्यांना विश्वास होता की भारतातील समाजव्यवस्था जातिवादावर आधारित आहे आणि त्यासाठी त्यांना 'जातिवादाचा विरोध' हा मुख्य मुद्दा मानला. जातिवादाचा विरोध: डॉ. आंबेडकर यांनी जातींच्या भेदभावाच्या विरोधात आपले जीवन समर्पित केले. त्यांनी 'हिंदू धर्म' आणि 'जातिवाद' यावर अनेक पुस्तकं लिहिली. त्यांचे म्हणणे होते की, समाजाच्या प्रत्येक व्यक्तीस समान अधिकार मिळायला हवे, त्यात धर्म, जात किंवा सामाजिक स्थिती यांचा विचार केला जाऊ नये. समानता: डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारधारेचा मुख्य घटक म्हणजे समानतेचा सिद्धांत. त्यांना मान्यता होती की सर्व माणसांना समान अधिकार मिळायला हवे, विशेषत: शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय भागीदारीत.

- **राजकीय सत्तेतील समान हक्क**

  आंबेडकर यांना राजकारणात एक महत्त्वपूर्ण भूमिका होती, आणि त्यांनी भारतीय समाजासाठी समानता आणण्यासाठी संविधान तयार केले. त्यांनी 'राजकीय अधिकार' ह्याचे महत्त्व स्पष्ट केले, विशेषत: लोकशाही व्यवस्थेत प्रत्येक नागरिकाला मतदानाचा हक्क असावा. लोकशाहीचे महत्व: डॉ. आंबेडकर नेहमीच भारतीय लोकशाहीचे समर्थन करत होते. त्यांना विश्वास होता की, जर समाजातील सर्व नागरिकांना समान मताधिकार मिळाले तर ती लोकशाही एक चांगली व्यवस्थापन प्रणाली ठरू शकते. दलितांचा हक्क: डॉ. आंबेडकर यांचा प्रमुख उद्देश्य दलित समाजाला सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक अधिकार मिळवून देणे होता. भारतीय संविधानातील 'आरक्षण' हा त्यांचा मोठा योगदान होता, ज्याद्वारे वंचित समाजाला शिक्षण आणि नोकरीतील संधी मिळाल्या.

- **धार्मिक राजकीय व्यवस्थेला विरोध**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राजकीय विचाराची मांडणी करताना कोणत्याही व्यवस्थेत धर्म व्यवस्थेला विरोध करतात. व धर्मनिरपेक्ष राजकीय विचार मांडतात. डॉ. आंबेडकर हे हिंदू धर्माचे कडवे आलोचक होते, कारण त्यांना हिंदू धर्माच्या जातीव्यवस्थेची खूप निंदा होती. त्यांनी आपल्या जीवनात 'बौद्ध धर्म' स्वीकारला आणि अनेक अनुयायांना बौद्ध धर्म स्वीकारण्याचे आवाहन केले. बौद्ध धर्माचा स्वीकार: आंबेडकर यांनी 1956 मध्ये बौद्ध धर्म स्वीकारला आणि 'धर्म परिवर्तन' हा सामाजिक परिवर्तनाचा एक महत्त्वपूर्ण टप्पा मानला. त्यांचे धर्म परिवर्तन हे एक विद्रोह होते आणि यामुळे अनेक दलितांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला.

- **लोकशाही बाबतचे विचार**

  डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राजकीय विचाराची मांडणी करीत असताना लोकशाहीच्या मुल्याना अतिशय महत्वाचे स्थान दिले आहे. कारण लोकशाही शासन व्यवस्था हि नसर्गिक स्वातंत्र्याचा विचार करणारी विचार सारणी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते राजकीय व्यवस्थेचा उदारमतवाद हा केंद्र बिंदू असला पाहिजे. लोकशाहीत कोणत्याही व्यवस्थेवर अन्याय अत्याचार केले जात नाही. लोकशाही शासन व्यवस्था हि सामान न्यायावर आधारित असल्या मुले ते लोकशाहीचा स्वीकार करतात.

- **संविधानाचे शिल्पकार**

  डॉ. आंबेडकर हे भारतीय संविधानाचे शिल्पकार होते. त्यांनी भारतीय समाजातील विविध जाती, धर्म, लिंग आणि समाजातील इतर घटकांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी संविधानाची रचना केली. संविधानातील हक्क: भारतीय संविधानात आंबेडकर यांनी 'समानता', 'स्वातंत्र्य', 'बंधुता' आणि 'न्याय' या सिद्धांतांवर आधारित कलमांची समावेश केला. त्यांनी दलित, आदिवासी आणि इतर वंचित समुदायांना आरक्षण दिले.

- **आर्थिक समानता आणि विकास**

  आंबेडकर यांचे विचार सामाजिक न्यायाचे आणि आर्थिक समानतेचे होते. त्यांनी 'आर्थिक समानता'च्या दिशेने अनेक योजनांची शिफारस केली, ज्या समाजातील सर्व घटकांना समान संधी मिळवून देऊ शकतात. आर्थिक न्याय: आंबेडकर यांना विश्वास होता की, आर्थिक समानतेशिवाय सामाजिक समानता साधता येणार नाही. त्यांच्या मते, सर्व नागरिकांना एकसारखे आर्थिक हक्क दिले पाहिजे.

निष्कर्ष : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचाराचे महत्व आजही भारतीय राजकीय व्यवस्थेत आहे. बाबासाहेबाच्या राजकीय विचारांचे मूल्य आधुनिक राजकीय व्यवस्थेसाठी अत्यंत महत्वाचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या राजकीय विचारधारेत समाजातील असमानतेविरुद्ध उभे राहण्याचे, दलित समाजाला समान हक्क देण्याचे, लोकशाहीत समान हक्क प्राप्त करण्याचे आणि शिक्षण आणि जागरूकतेचा प्रसार करण्याचे विचार होते. त्यांचे योगदान भारतीय समाजातील मोठ्या सुधारणा घडवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. डॉ. भा. ल. भोळे - भारतीय राजकीय विचारवंत
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - भारतीय राज्यघटना
3. डॉ. सुधाकर कुलकर्णी - भारताचे शासन आणि राजकारण
4. डॉ. सुनील दाते - आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत
5. डॉ. शैयलेंद्र देवळालकर - भारतीय राजकीय विचार
6. इंटनरनेट वृत्तपत्र इत्यादी साधने

'महात्मा फुले यांचे शेती विषयक विचार'

प्रा. डॉ. रंजीता डी. जाधव

गोदावरी कला महाविद्यालय, अंबड जि. जालना

सारांश

सामाजिक सुधारणा, स्त्रीशिक्षण, स्त्री प्रश्नांप्रमाणेच महात्मा फुले यांच्या कार्यातील कृषी हा महत्त्वाचा विचार होय. हवामानातील बदल, अवेळी पर्जन्यवृष्टी आणि बदलता बाजारभाव अशी अनेक आव्हाने आजही शेतकऱ्यांसमोर उभी आहेत. त्यावेळी महात्मा फुले यांनी पारंपरिक शेतीला विरोध दर्शविला. ते म्हणत असत आधुनिक यंत्राद्वारे व अद्ययावत पद्धतीने शेती करावयास पाहिजे. महात्मा जोतीराव फुले यांचे शेतीविषयक विचार हे मर्यादित नव्हे, तर संपूर्ण मानव जातीचा विचार करणारे आहेत. सामाजिक समता, आर्थिक सुबत्ता, कृषी संस्कृतीची समृद्धता आणि निकोप एकता यांचा विचार त्यात सामावलेला आहे.देशाच्या सर्वांगीण उन्नती आणि विकासाचा पाया कृषीक्षेत्राशी आणि शेतकऱ्यांशी निगडीत आहे. यासाठी शेतकऱ्यांच्या सर्व समस्या, अडचणी व प्रश्नांवर विचारच करून चालणार नाही तर त्याबाबत विधायक मार्ग शोधून प्रत्यक्ष अंमलबजावणी आवश्यक आहे. यातून शेतकरी समृद्ध होईल, भूमि आणि भूमिपुत्र यांच्याशिवाय कृषिप्रधान देशात सर्वांगीण विकास साधता येणार नाही अशी त्यांची धारणा होती. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारी व दरिद्री जीवनाचा साकल्याने, सातत्याने अभ्यास केला आणि शेतकऱ्याला न्याय मिळावा म्हणून ब्रिटीश सरकारकडे अनेक गोष्टींची मागणी केली. यात प्रामुख्याने कर्जमाफी, शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दराने कर्ज (अर्थ सहाय्य) , शेती उत्पादनवाढीसाठी, सवलतीसाठी त्यांनी आग्रह धरला होता. जेव्हा दुष्काळी परिस्थिती असेल तेव्हा सर्व प्रकारची कर्जमाफी मिळावी म्हणून ते प्रयत्न करत होते. नवनवीन बी-बियाण्याचा वापर, पाणी पद्धतीचा वापरही नियोजनबद्ध असावा असा त्यांचा आग्रह होता.काही भागात जमिनीची मोठ्या प्रमाणात धूप होते. पावसाच्या पाण्याने ती वाहून जाऊ नये म्हणून, बांध-बंधारे, वृक्षारोपण करणे यासाठी वेळ पडल्यास लष्कर व पोलिसांचीही मदत घ्यावी, असे महात्मा फुले यांनी सुचविलेले आहे. सेंद्रिय शेतीला प्राधान्य, पाण्याचे योग्य नियोजन, शेतीविषयक पिकांचे प्रदर्शन व शेतीविषयक माहितीच्या परिसंवादरूपी चर्चा व्हाव्यात, शेतीसाठी उपयुक्त अवजारे सवलतीच्या दरात पुरवावीत.शेतकऱ्यांनी आपल्या कष्टातून कमविलेल्या उत्पादनास योग्य दाम मिळावा या बाबीही महात्मा फुले यांनी प्रकर्षाने सुचिवल्या आहेत. आजच्या शेतकऱ्यांच्या 'आत्महत्या' रोखावयाच्या असतील तर महात्मा फुले यांनी सुचविलेले हे कृषी विचार, उपाय अमलात आणण्याची नितांत गरज आहे. महात्मा फुले यांचे जलसंधारण विषयीचे आणि एकूण शेतीविषयक विचार आजच्या युवापिढीला मार्गदर्शक आहेत.

प्रस्तावना

भारतातील परंपरागत समाज संस्थेच्या विरुद्ध बंड करणारे पहिले बंडखोर, भारतीय स्त्री-शिक्षणाचे जनक, स्त्री-स्वातंत्र्याचे आणि हक्काचे उद्गाते, शेतकरी-कामकऱ्यांची चळवळ उभारणारे पहिले पुढारी म्हणून ज्योतिराव गोविंदराव फुले हे हे ख्यातीप्राप्त आहेत. महात्मा फुले हे चार्वाक, बुद्ध, संत कबीर, संत तुकाराम आणि लोकराजा शिवाजी यांची परंपरा जोपासणारे विवेकवादी होते. समाजसुधारणा, स्त्रीदास्य

विमोचन, सर्वांना शिक्षणाचा हक्क याविषयी ते आग्रही होते. शिक्षण हा माणसाचा तिसरा डोळा आहे, हे त्यांनी हे त्यांनी 'तृतीय रत्न' या नाटकातून दाखवून दिले आहे. शिक्षणानेच मनुष्य विवेकशील व संवेदनशील बनतो. शिक्षणाअभावी माणूस मानवी हक्क, प्रतिष्ठा, दर्जा ह्यांना पारखा होतो. समाजसुधारणेचा परीघ व्यापक होण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही, याची त्यांना जाणीव होती. अशिक्षितपणामुळे शेतकरी, कामकरी यांचे जीवन शोचनीय झाले आहे. अज्ञान, अंधश्रद्धा, कुप्रथा यांमुळेच मानवी समुदाय दुःखाच्या छायेत लोटला आहे. 'शेतकऱ्याचा असूड' मधून त्यांनी शेतकऱ्यांच्या अवनतीचे समर्पक चित्र रेखाटले आहे.शेतीला प्राधान्य मिळाले पाहिजे, शेती ही आधुनिक पद्धतीने केली पाहिजे आणि शेतकऱ्यांची उन्नती होऊन देश भरभराटीस गेला पाहिजे, असे त्यांचे विचार होते. परंतु आज आपण पाहतोय येथील शेतकरी हवालदिल झाला आहे. सावकारांकडून शेतकऱ्यांची पिळवणूक होत आहे. शेतीवर गैरवाजवी कर आहेत. ही परिस्थिती बदलली पाहिजे, असे महात्मा फुले यांना सतत वाटत होते.परिणामी त्यांनी उत्तम शेती करण्यासाठी नवीन अवजारे, सुधारीत बियाणे, विहीर खोदण्यासाठी कर्ज, पाणी अडवून ओलिताची सोय, शेतकऱ्यांसाठी ठिकठिकाणी प्रदर्शने, अभ्यासदौरे, सेंद्रिय पदार्थ, पालापाचोळा आदींचा शेतात वापर, चांगल्या दुभत्या गायी, वैरणीची व्यवस्था, जमिनीची उत्पादनक्षमता कमी होऊ नये म्हणून जमिनीस विश्रांतीची गरज असते, असे त्या काळात त्यांनी सुचविले होते. शेती संदर्भातील पुस्तके शेतकऱ्यांना दिले पाहिजे, जेणेकरून तो शास्त्रोक्त पद्धतीने शेती करेल, असेही त्यांना वाटत होते.

उद्दिष्टे

- महात्मा फुले यांच्या शेती विषयक विचारावर चर्चा करणे.
- शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्याची कारणमीमांसा करणे.
- ब्रिटिशांच्या धोरणावर चर्चा करणे.
- महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी सांगितलेल्या उपायावर चर्चा करणे.
- महात्मा फुले यांनी मांडलेल्या शेतकी धोरणावर चर्चा करणे.

गृहीतके

- ब्रिटिश सरकारच्या शेतकी धोरणा विरोधात महात्मा फुले यांनी विचार मांडलेले दिसून येते.
- महात्मा फुले यांनी 'शेतकऱ्याचा आसूड' या ग्रंथसंपदा मधून शेतकऱ्यांच्या स्थितीसाठी त्यांचे अज्ञान कसे जबाबदार आहे हे दाखवून दिले.
- महात्मा फुले यांच्या शेतकी विचारातून शेतकऱ्यांच्या प्रगतीसाठी केलेला प्रयत्न दिसून येतो.

शोधक शब्द

समाज सुधारक, पिळवणूक, शेतकऱ्याचा आसूड, शेती, उद्योगधंदे, अज्ञान.

संशोधन पद्धती

कोणत्याही प्रकारचे संशोधन करत असताना तथ्य संकलनाची आवश्यकता असते. प्रस्तुत शोधनिबंध दुय्यम श्रोताच्या माध्यमातून तथ्य संकलन केले आहे. विविध संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशित व अप्रकाशित वर्तमानपत्रे, इंटरनेट तसेच लिखित स्वरूपातील लेख व इतर माहितीच्या आधार घेण्यात आला आहे.

विषयाचे महत्त्व

भारतात ब्रिटीशांचं राज्य येऊन साधारण 60 वर्षं झाली असतील. शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीवर महात्मा फुले पोटतिडकीने लिहित होते. 1880च्या दशकाच्या शेवटी त्यांनी शेतीविषयी केलेलं लिखाण गावांमध्ये शेतकऱ्यांना वाचून दाखवायला सुरूवात केली होती. जे लिहिलंय ते सत्याला धरून आहे याची शेतकऱ्यांकडूनच पडताळणी करत होते. तत्कालीन सरकारच्या धोरणामुळे शेतकऱ्यासमोर कोणते बिकट प्रश्न उभे आहेत याचं सविस्तर वर्णन करत होते.

"कधीकधी शेतकऱ्याने गाडीभर माळवे शहरात विकण्याकरिता आणल्यास त्या सर्व मालाची किंमत बाजारात जास्ती किंमती वजनाने घेणारे-देणारे दगेबाज दलालांचे व म्युनिसिपालिटीचे जकातीस भरीस घालून गाडीभाडे अंगावर भरून त्यास घरी जाऊन मुलाबाळांपुढे शिमगा करावा लागतो." शेतीच्या मालाला योग्य तो भाव मिळत नसल्याचं फुले सांगत होते. तर एकाच शेतजमिनीत घरातलेच वाटेकरी वाढल्याने शेतकऱ्याच्या जगण्यावर त्याचा कसा परिणाम होतोय याचं वर्णनही ते करत होते.

"शेतकऱ्यांमध्ये भाऊहिस्से इतके वाढले की कित्येकांत आठ-आठ, दहा-दहा पाभारींचे पेऱ्यावर गुजारा करावा लागतो. त्यांना एक-दोन बैल बाळगण्याची ऐपत नसल्यामुळे ते आपली शेते शेजाऱ्यापाजाऱ्यांकडे खंडाने देऊन आपली मुलं-माणसे बरोबर घेऊन कोठेतरी परगावी मोलमजूरी करून पोट भरण्यास जातात." महात्मा फुले हे गावागावात 'शेतकऱ्याचा आसूड' हे पुस्तक वाचत असत.'शेतकऱ्याचा आसूड' हे पुस्तक असं जाहिरपणे चावडीवर, अक्षराची ओळख नसणाऱ्या स्त्री-पुरुषांसमोर वाचन होत तयार झालं होतं. त्यामुळे या पुस्तकाचा खरा वाचक केवळ लिहिता-वाचता येणारा वर्गच नव्हता तर निरक्षर असणारा कष्टकरी वर्ग त्याचा ऐकणारा श्रोता होता.

1883 साली महात्मा फुल्यांनी 'शेतकऱ्याचा आसूड' हे पुस्तक लिहून पूर्ण केलं, तेव्हा त्यांचं वय 55 वर्षं होतं. ते या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत लिहितात- 'पुणे, मुंबई, ठाणे, जुन्नर, ओतुर, हाडपसर, वंगणी, माळ्याचे कुरुल वैगेरे येथील शूद्र गृहस्थांनी कित्येक वेळा हा ग्रंथ माझ्या तोंडून ऐकला व या ग्रंथात लिहिलेला मजकूर खरा आहे अशाविषयी त्यांनी आपल्या सह्या माझ्याकडे पाठविल्या आहेत." बडोद्याच्या सयाजीराव गायकवाडांनाही देखील 'शेतकऱ्याचा आसूड' लक्षपूर्वक ऐकला आणि आदर सत्कार केला असंही फुलेंनी लिहिलंय.

'शेतकऱ्याचा आसूड' या पुस्तकाच्या सुरूवातीलाच शेतकऱ्याच्या परिस्थितीचं अगदी चपखल वर्णन फुल्यांनी या शब्दांमध्ये केलंय-

विद्येविना मति गेली,
मतीविना नीति गेली,
नीतीविना गती गेली,
गतीविना वित्त गेले
वित्ताविना शूद्र खचले,
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

- शेतकरी विद्वान का नाही?

त्या काळी शेतकऱ्याच्या घरात पूजा-कर्मकांड, जातीतल्या परंपरेमुळे त्याची तथाकथित उच्चवर्णीय जातींकडून कशी फसवणूक, शोषण होतेय याचे दाखला देत फुलेंनी शेतकऱ्याच्या दयनीय अवस्थेचं चित्र उभं केलं. तर दुसरीकडे ब्रिटीश सरकारच्या धोरणामुळे शेतकरी कसा नागवला गेलाय याचे दाखले दिले. शेतकऱ्याची दारूण अवस्था कशामुळे झाली हे सांगताना फुले मांडतात. गाई आणि बैलांच्या ब्रिटीशांनी कत्तली सुरू केल्याने शेतीत लागणाऱ्या चांगल्या बैलाचं बेण कमी झालं आहे. त्यामुळे शेतीत चांगले बैल मिळत नाहीत. तर अतिवृष्टीमुळे राज्यात ओला दुष्काळ पडल्याने जनावरांना चाराही मिळत नाही. शेतीतल्या जनावरांची संतती क्षीण होत चालल्याने त्यांना अनेक प्रकारचे आजार होत आहेत आणि मोठ्या प्रमाणात बैल मरत आहेत.

शेतकऱ्याला बागायतीत चांगलं खत नसल्याने पीकही चांगलं काढता येत नाही. जास्त किंमतीचा शेतसारा भरावा लागत असल्याने शेतकऱ्यांचे हाल होतायत, त्याचा परिणाम शेतकऱ्याच्या अन्नावर आणि तब्येतीवरही होत आहे. त्यात साधीच्या संकटाचं थैमान सुरू आहे. कोलमडलेल्या कृषी व्यवस्थेमुळे शेतकरी कर्जबाजारी होतोय. सावकारांकडून शेतकऱ्यांचं अतोनात शोषण होतंय. शेतमाल परदेशात जात असल्याने त्याची पर्वा ब्रिटीशांना नाही. तर दुसरीकडे कित्येक वस्तू सरकार आयात करत असल्याने स्थानिक अर्थव्यवस्था कोलमडून पडली आहे.

सरकारी कर्मचारी वर्ग ब्राम्हण असल्याने त्यांना शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीशी काही देणं घेणं नाही, तसंच शेतकऱ्याच्या परिस्थितीशी तो असंवेदनशील आहे. शेतकऱ्याला विद्वान होऊ न देणं हे व्यवस्थेतल्या गोऱ्या आणि देशातल्या कर्मचाऱ्यांच्या फायद्याचं आहे. शेतकरी विद्वान झाले तर त्यांचं शोषण करता येणार नाही. थोडी जमीन असणारे शेतकरी आपली शेती कसून जंगलातल्या उत्पादनावर आणि जनावरांच्या चाऱ्यासाठी तिथल्या गवतावर अवलंबून होता. ब्रिटीश वनखातं या शेतकऱ्याला जंगलापासून दूर करत.

महात्मा फुले यांनी शेतीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी 'हे' उपाय सुचवले होते...

- शेतमालाच्या करातून सरकारी कर्मचाऱ्यांना देण्यात येणारा पगार आणि पेन्शन कमी करावेत.
- अज्ञान शेतकऱ्यांना शिक्षित आणि विद्वान करण्यासाठी प्रयत्न करावेत.
- शेतकऱ्यांच्या मुलांसाठी परीक्षा घेऊन त्यांना पाटिलक्या द्याव्यात.
- शिक्षण सर्वांपर्यंत समान पद्धतीने पोहचवण्यासाठी शेतकरी वर्गातले शिक्षक नेमावेत. म्हणजे ते समाजातल्या सर्व वर्गांमध्ये मिसळतील.
- शालेय आणि महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात शेतकी आणि आरोग्य, व्यावहारिक विषयांचा समावेश करावा
- बैलांचं कत्तलीपासून संरक्षण करावं यासाठी कायदा करावा. तसंच शेतकऱ्यांना शेणखताचा मुबलक पुरवठा कसा होईल याकडे लक्ष द्यावे.
- शेतं सुपिक होण्यासाठी नियोजन करून बंधारे बांधावेत. जेणेकरून डोंगरदऱ्यांमधून पाण्याने वाहून येणारं खत शेतात मुरून मग पुढे नदी-नाल्यांना जाऊन मिळतील.
- डोंगरदऱ्यांमधील भागात तळी, तलाव सोयीसोयीने बांधावीत. तसंच लहानमोठी धरणं बांधल्याने बागायती क्षेत्राचा फायदा होईल.

- सिंचन बागायती क्षेत्र वाढवण्यासोबतच पाणलोटाच्या बाजूने शेताच्या बांधांनी वरचेवर दुरुस्त्या कराव्यात
- झऱ्यांसारखे पाण्याचे स्त्रोत दाखवणारे नकाशे तयार करावेत आणि असे स्रोत राखणाऱ्या शेतकऱ्यांना प्रोत्साहनपर बक्षिसे द्यावीत.
- देशातून तसंच परदेशातून शेळ्या मेंढ्यांची उत्तम पैदास होईल अशी बेणी खरेदी करून आणावी, त्याचा शेत सुपिक होण्यासही फायदा होईल.
- दरवर्षी श्रावणात शेतकऱ्यांच्या चांगल्या कामांचं प्रदर्शन घेऊन बक्षिसं द्यावी.
- तीन वर्ष उत्तम कामगिरी करणाऱ्या शेतकऱ्यांना पद्व्या द्याव्यात.
- नव्या पिढीतल्या शेतकऱ्यांना परदेशी शेतकीच्या शाळा पाहण्यासाठी न्यावं.
- सरकारी तिजोरीत शेतीच्या करातून कोट्यावधी रुपयांचा भरणाऱ्या शेतकऱ्यांचं शोषण थांबवावं.

महात्मा जोतिराव फुले यांचं आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत महत्त्वाचं स्थान आहे. वंचित, शोषित कष्टकरी जातीसमुहांना आणि गरीब वर्गाला चांगलं आयुष्य जगता यावं यासाठी त्यांनी मांडलेले विचार दिडशे वर्षांनतरही तितकेच जिवंत वाटतात. आणि आजच्या काळाशी सुसंगतही वाटतात.

निष्कर्ष

सामाजिक सुधारणांच्या बाबतीत अनेक लोक बोलतात, परंतु जे बोललेले आहे ते कृतीत उतरविणारे फारच कमी आहेत. महात्मा जोतिबा फुले त्यापैकीच एक ! समाजकार्यात शेतकऱ्यांना फार महत्त्वाचे स्थान होते. शेतकऱ्यांचा आसूड' हा जोतिबांचा ग्रंथ अनेक दृष्टीने अद्वितीय आहे. या ग्रंथात त्यांनी शेतकऱ्यांच्या स्थितीचे विदारक चित्र रेखाटले आहे. शेतकऱ्यांची पिळवणूक कशी होते ? याचे विवेचन त्यांनी या ग्रंथात अत्यंत पोटतिडकीने मांडले आहे. एवढ्यावरच जोतिबा फुले थांबले नाहीत तर शेतकऱ्यांचे प्रश्न ब्रिटिश शासन दरबारी मांडले. त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय सभेसमोर देखील त्यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर चर्चेची मागणी केली. शेतकऱ्यांची चळवळ सुरू करणारे महात्मा फुले हे पहिले नेते होते. शेतकऱ्यांच्या दैन्य स्थितीचे वर्णन करताना ते लिहितात... 'उघडी नागडी रानोमाळ, पोरे फिरती सदा सर्वकाळ'. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नासंबंधी अनेक उपाययोजना सुद्धा त्यांनी सरकारला सुचविल्या होत्या. यावरून शेतीसंबंधी त्यांच्या द्रष्टेपणा स्पष्ट होतो. शेती संबंधीची आधुनिक व क्रांतिकारी तत्त्वप्रणाली त्यांच्या विचारातून स्पष्ट होते.

जोतिबा फुले शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची उकल करताना लिहितात, आमच्या दयाळू सरकारने एकंदर सर्व शेतकऱ्यास युरोपियन शेतकऱ्यासारखे विद्यादान देऊन त्यास यंत्रांद्वारे शेती कामे करण्यापुरती समज येईतो पशुहत्या बंद करावी. म्हणजे येथील शेतकऱ्यांना बैलांचा पुरवठा होऊन त्यांना आपल्या शेतांची भरपूर मशागत करता येईल. पोलीस खात्यातील काळ्या गोऱ्या शिपायांकडून जागोजाग तालवजा बंधारे अशा रीतीने बांधावे की, वळवाचे पाणी शेतातून मुरून नंतर नदीनाल्यात मिळावे. असे केल्याने शेते सुपीक होतील. सर्व डोंगर टेकड्यांमधील दऱ्याखोऱ्यांत तलाव तळी जितकी होतील तितकी बांधून काढावीत. सर्व शेते धुऊन त्यामध्ये खोंगळया पडू नयेत म्हणून सरकारने शेतकऱ्यांकडून पाणलोटाच्या बाजूने शेताच्या बांधणीवरच्या ताली दुरुस्त ठेवाव्यात.

यावरून असे दिसून येते की, पाणी आडवा-पाणी जिरवा, पाणलोट क्षेत्र विकास, मृदा व जलसंधारण या कामांचे महत्त्व त्यांनी त्या काळात जाणले होते. इतर देशातील उत्तम गायी, शेळ्या मेंढरांची खरेदी करून

आपल्या देशात आणून त्यांची येथे उत्पत्ती केल्यास दुधाबरोबर सर्व शेतास त्यांच्या मलमूत्रांपासून शेणखत मिळाल्याने जमिनी सुपीक होतील. त्यांच्या लोकरीपासूनही फायदा होईल.

जोतिबांच्या विचारांना कृतीत उतरविण्यासाठी इंग्रज सरकारकडे दरवर्षी श्रावण महिन्यात कृषी प्रदर्शन भरविण्याचे तसेच आश्विन महिन्यात शेतपिकांचे व औत हाकणाऱ्यांच्या परीक्षा घेऊन उत्तम शेतकऱ्यास बक्षिसे देण्याची वहिवाट घातली. शेतकऱ्यांच्या मुलांच्या सरकारी खर्चाने परदेशात सहली आयोजित करण्याविषयी सुचविले.

या सूचनांमधील सखोल व गर्भित अर्थ ध्यानात घेतला तर महात्मा फुले यांच्या पारदर्शक दृष्टीचा पुरेपूर प्रत्यय येतो. जोतिबांनी पुरस्कार केलेल्या व अंगीकारलेल्या विविध शेती सुधारणा आज देशभरातील शेती संशोधनात कृषी शास्त्रज्ञांनी शंभर वर्षानंतर स्वीकारल्याचे आढळून येते. महात्मा फुले यांनी शेती विकासाबाबत काही उपाय सुचवले. पूर्वी शेती ही पारंपरिक पद्धतीने व निसर्गावर अवलंबून होती. त्यामुळे धान्य उत्पादन कमी होत असे. परिणामी दुष्काळ आल्यास धान्यसाठा संपलेला असे. अशावेळी आधुनिक पद्धतीने शेती व तिचे आधुनिकीकरण करावे, वृक्षतोड थांबवावी, केवळ पावसावर अवलंबून न राहता आधुनिक उपकरणांचा वापर करावा. तळी, तलाव, धरणे व कालवे बांधावेत. दुष्काळात शेतकऱ्यांना कमी व्याज दराने कर्ज द्यावे. कालव्याचे पाणी नळावाटे द्यावे. त्यामुळे जास्त पाणी मिळणे सोपे होईल. पूर्वी वीज नसल्याने वन्य प्राणी व डुकरे यांचा मोठ्या प्रमाणात शेतमालाला उपद्रव होत असे. रात्रीची राखण करावी लागत असे. हे उपद्रव टाळण्यासाठी शेतकऱ्यांना गावठी बंदुका द्याव्यात व परवानगी द्यावी. शेतकऱ्यांच्या शेताच्या नुकसानीबाबत सरकारच्या तिजोरीतून अथवा पोलिस अंमलदाराच्या पगारातून नुकसान भरून देण्याबाबत कायदा करावा, अशी मागणी ब्रिटिश सरकारकडे केली होती. त्यामुळे शेतकरी सुखाची झोप घेईल असे त्यांचे मत होते.

संदर्भ ग्रंथ

1. महात्मा फुले: शैक्षणिक विचार व कार्य- दिलीप सुरवाडे
2. आधुनिक शेतीचे जनक - ॲग्रोवन २८ नोव्हेंबर २०२३
3. महात्मा फुले यांचे शेती धोरण - दैनिक प्रभात २८ नोव्हेंबर २०२१
4. महात्मा फुले यांचे कृषी विचार - ॲग्रोवन - ३० जानेवारी २०२२
5. महात्मा ज्योतिराव फुले - धनंजय कीर
6. महात्मा फुले ग्रंथ - पी. बी. साळुंखे
7. महामानव महात्मा फुले व्यक्ति व कार्य - राम कांडगे

संत साहित्याचा अमूल्य ठेवा: ज्ञानेश्वरी

नादरगे चंद्रदीप बालाजी

श्री पांडुरंग विद्यालय, कल्लूर ता.उदगीर जि.लातूर

परिचय

ज्ञानेश्वरी हा संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी इ.स. १२९० मध्ये लिहिलेला एक अमूल्य ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ भगवद्गीतेच्या तत्त्वज्ञानाचे मराठी भाषेत विस्तृत विवेचन करतो. गीता संस्कृत भाषेत असल्याने ती सर्वसामान्य लोकांसाठी दुर्बोध होती. त्यामुळे ज्ञानेश्वर महाराजांनी ती ओवीबद्ध मराठीत मांडली, जेणेकरून प्रत्येकाला गीतेचे ज्ञान प्राप्त होईल.

ज्ञानेश्वरी हा केवळ धार्मिक ग्रंथ नसून, तो जीवनाचे तत्वज्ञान सांगणारा आहे. या ग्रंथात भक्ती, ज्ञान आणि कर्मयोग यांचे सुयोग्य मिश्रण आहे. यात संत ज्ञानेश्वरांनी गीतेतील गूढ अर्थ सहज व सोप्या भाषेत समजावून सांगितला आहे. त्यामुळे हा ग्रंथ केवळ विद्वानांसाठी नव्हे, तर सर्वसामान्य लोकांसाठीही उपयुक्त ठरतो.

ज्ञानेश्वरी हा मराठी भाषेतील पहिला महान ग्रंथ मानला जातो. या ग्रंथाने मराठी भाषेला एक स्वतंत्र ओळख दिली आणि ती केवळ जनसंपर्काची भाषा न राहता ज्ञानपरंपरेची भाषा झाली. त्यामुळे ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ केवळ धर्मशास्त्रापुरता मर्यादित राहिला नाही, तर तो समाजसुधारणेचे महत्त्वपूर्ण साधन ठरला.

रचनाकाल आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

ज्ञानेश्वरीची रचना इ.स. १२९० मध्ये पैठण येथे झाली. तो काळ सामाजिक आणि धार्मिकदृष्ट्या अत्यंत कठीण होता. समाजामध्ये जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता आणि अज्ञान यांचा प्रभाव होता. धार्मिक ग्रंथ व विद्या केवळ ब्राह्मण समाजापुरती मर्यादित होती, त्यामुळे इतर लोकांना वेद-उपनिषदांचे ज्ञान घेण्याचा अधिकार नव्हता.

संत ज्ञानेश्वर महाराजांचा जन्म इ.स. १२७५ मध्ये झाला. त्यांच्या कुटुंबाला समाजाने बहिष्कृत केले होते, कारण त्यांच्या वडिलांनी संन्यास घेतल्यानंतर पुनश्च गृहस्थाश्रम स्वीकारला होता. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत ज्ञानेश्वर महाराजांनी समाजाच्या भल्यासाठी विचार केला आणि भगवद्गीतेचे ज्ञान सर्वसामान्यांसाठी खुले करण्याचा निर्णय घेतला.

त्याकाळी मराठीत ग्रंथलेखन होत नव्हते. त्यामुळे ज्ञानेश्वरी हा पहिला महत्त्वाचा मराठी ग्रंथ ठरला. या ग्रंथाने समाजात समता, सहिष्णुता आणि बंधुभाव यांचे महत्व पटवून दिले. ज्ञानेश्वर महाराजांनी या ग्रंथाद्वारे समाजप्रबोधन करून सर्वांसाठी ज्ञानाचे द्वार खुले केले.

ग्रंथाची भाषा आणि शैली

ज्ञानेश्वरीची भाषा ओघवती, रसाळ आणि समजण्यास सोपी आहे. हा ग्रंथ ओवीबद्ध स्वरूपात लिहिला आहे, त्यामुळे तो गेय आणि सहज वाचनीय वाटतो. ज्ञानेश्वर महाराजांनी संस्कृत भाषेतील कठीण तत्त्वज्ञान मराठीत अत्यंत सोप्या शब्दांत उलगडले आहे.

ज्ञानेश्वरीमध्ये दृष्टांत आणि उपमांचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केला आहे. उदाहरणार्थ, आत्म्याचे स्वरूप स्पष्ट करताना ते म्हणतात की "पाण्याचा थेंब समुद्रात विलीन झाला की तो वेगळा राहत नाही,

त्याचप्रमाणे जीव ईश्वराशी एकरूप होतो." अशा दृष्टांतांमुळे कठीण तत्त्वज्ञान सहज समजते. त्यातील शैली भावनाप्रधान आणि तत्वज्ञानपर आहे. ज्ञानेश्वरी वाचताना असे वाटते की ज्ञानेश्वर महाराज आपल्याशी प्रत्यक्ष संवाद साधत आहेत. त्यांनी अत्यंत सोप्या आणि प्रभावी शब्दांचा वापर करून गीतेचा गूढ अर्थ सहज उलगडला आहे.

ज्ञानेश्वरीचे तत्वज्ञान आणि शिकवण

ज्ञानेश्वरीमध्ये मुख्यतः तीन तत्त्वज्ञान मांडले आहे. ज्ञानयोग, भक्तीयोग आणि कर्मयोग. गीतेप्रमाणेच ज्ञानेश्वरीमध्ये हे तीन मार्ग अत्यंत सुबोध भाषेत स्पष्ट केले आहेत.

१) ज्ञानयोग:

ज्ञानयोग म्हणजे आत्मज्ञान प्राप्त करणे. ज्ञानेश्वर महाराजांनी सांगितले की खरा आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यावर मनुष्य सुख-दु:खाच्या पलीकडे जातो आणि मुक्त होतो.

२) भक्तीयोग:

भक्तीयोग हा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांनी संपूर्ण समर्पण आणि निस्वार्थ भक्तीचा महिमा वर्णन केला आहे. त्यांच्या मते, भक्तीच्या मार्गाने ईश्वरप्राप्ती शक्य आहे.

३) कर्मयोग:

कर्मयोग म्हणजे कर्तव्यभावनेने कार्य करणे. त्यांनी सांगितले की कर्म करताना फळाची अपेक्षा न करता, पूर्ण प्रामाणिकपणे कार्य करावे. हे तत्वज्ञान आधुनिक काळातही अत्यंत उपयुक्त आहे.

ग्रंथाचे वैशिष्ट्ये

ज्ञानेश्वरी ही मराठीत लिहिलेली पहिली तत्वज्ञानात्मक रचना आहे. हा ग्रंथ केवळ भगवद्गीतेचे भाषांतर नसून, तिचे विस्ताराने विवेचन करणारा ग्रंथ आहे. या ग्रंथामध्ये काव्य, तत्वज्ञान आणि भक्तिरस यांचे सुंदर मिश्रण आहे. यात वर्णनशैली अत्यंत प्रभावी असून, अनेक ठिकाणी रसाळ काव्यात्मक ओवींचा समावेश आहे. ज्ञानेश्वरीची महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये म्हणजे तिचे लोकसंग्रहात्मक स्वरूप. ती केवळ पंडितांसाठी नाही, तर प्रत्येक सामान्य माणसासाठीही आहे.

ज्ञानेश्वरीचे महत्त्व आणि प्रभाव

ज्ञानेश्वरीचा प्रभाव केवळ धार्मिक क्षेत्रापुरता मर्यादित नाही, तर तो सामाजिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिकदृष्ट्याही मोठा आहे. या ग्रंथाने मराठी भाषेला प्रतिष्ठा मिळवून दिली. यापूर्वी ज्ञानाचे साधन केवळ संस्कृत भाषा होती, पण ज्ञानेश्वरीमुळे मराठी ही ज्ञानपरंपरेची भाषा बनली. वारकरी संप्रदायाच्या विस्तारामध्ये या ग्रंथाचा मोठा वाटा आहे. संत तुकाराम, संत नामदेव, संत एकनाथ आणि इतर संतांनी या ग्रंथातील विचार पुढे नेले. या ग्रंथाने लोकांमध्ये समतेची भावना निर्माण केली. ज्ञानेश्वर महाराजांनी जातिभेद, अस्पृश्यता आणि अंधश्रद्धांना विरोध केला.

पसायदान: ग्रंथाचा समारोप

ज्ञानेश्वरीच्या अखेरीस "पसायदान" नावाचा अंश आहे, जो या ग्रंथाचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. पसायदान म्हणजे ईश्वराच्या कृपेची मागणी. पसायदानात ज्ञानेश्वर महाराजांनी संपूर्ण विश्वाच्या कल्याणासाठी प्रार्थना केली आहे. त्यांनी या प्रार्थनेत सर्वांना आनंद, समता आणि शांती मिळो, अशी मागणी केली आहे. त्यात संपूर्ण समाजासाठी कल्याणाची इच्छा आहे. ते म्हणतात की "सर्वां सुखी होवो, सर्वांचे भले

होवो." पसायदान हे केवळ धार्मिक प्रार्थना नसून, ते मानवी समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची संकल्पना मांडणारे आहे.

निष्कर्ष

ज्ञानेश्वरी हा केवळ एक धार्मिक ग्रंथ नाही, तर तो संपूर्ण जीवनदर्शन करणारा ग्रंथ आहे. या ग्रंथाने मराठी भाषेला एक वेगळे स्थान दिले आणि संपूर्ण समाजासाठी ज्ञानप्रसाराचे कार्य केले. या ग्रंथातील तत्वज्ञान आजही तितकेच महत्त्वाचे आहे. जीवनात संतुलन, शांती आणि समाधान हवे असेल, तर ज्ञानेश्वरीच्या शिकवणीचा आधार घेणे आवश्यक आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांनी आपल्या या ग्रंथाच्या माध्यमातून एक अजरामर वारसा निर्माण केला आहे. त्यामुळेच ज्ञानेश्वरीला मराठीतील सर्वात महान ग्रंथ म्हणून ओळखले जाते. संत साहित्यातील हा अमूल्य ठेवा: ज्ञानेश्वरी आजही प्रत्येकाच्या घरी आपणास पाहायला मिळतो.

संदर्भ ग्रंथ

1. "ज्ञानेश्वरी" – संत ज्ञानेश्वर महाराज (टिकासह आवृत्ती – भागवत प्रकाशन, पुणे)
2. "ज्ञानेश्वर आणि त्यांचे साहित्य" – रा. रं. बोराडे
3. "मराठी संत साहित्याचा अभ्यास" – वि. ल. भावे

सामाजिक संस्था आणि आर्थिक विकास - एक अध्ययन

विनोद मंसाराम बडवाईक

सहाय्यक प्राध्यापक व वाणिज्य विभाग प्रमुख राष्ट्रपिता महात्मा गांधी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सावली जिल्हा चंद्रपूर, महाराष्ट्र

गोषवारा

नवकल्पना आणि विकासाच्या मार्गावर गुंतवणुक करण्यासाठी नवीन दृष्टीकोन आवश्यक आहे. शाश्वत विकास आणि वाढती स्पर्धा यांचे आधुनिकीकरण देखील आवश्यक आहे. विकसनशील अर्थव्यवस्थांच्या विकासाची गती ही सामाजिक संस्थांच्या स्थितीनुसार निर्धारित केली जाते. सध्या, अनेक विदेशी आणि देशांतर्गत संशोधक सामाजिक संस्थेच्या प्रक्रियेचे अध्ययन करण्यासाठी बराच रस घेत आहेत. सामाजिक, राजकीय, कायदेशीर आणि इतर घडामोडींच्या संदर्भात घडणाऱ्या आर्थिक घटना आणि प्रक्रियांचे अध्ययन करणे हे एक प्रमुख उद्दिष्ट आहे. बऱ्याच काळापासून, सामाजिक संस्था आणि आर्थिक विकास यांचा योग्य परस्पर संबंध आर्थिक विकासासाठी आवश्यक आहे असे मानले जात होते. या अध्ययनाची प्रासंगिकता अशी आहे की कोणत्याही समाजाच्या अर्थव्यवस्थेचा प्रकार हा सामाजिक संस्थांच्या रुपाने, मुख्यतः मूलभूत, आर्थिक संस्थांच्या स्वरूपाद्वारे निर्धारित केला जातो. या ठिकाणी आर्थिक घटक हा मुलभूत पाया असुन तो निर्णायक घटक देखील आहे कारण त्यामुळे विशिष्ट भौतिक आणि तांत्रिक वातावरणासह आर्थिक घटकांच्या परस्पर संवादाच्या मार्गाचे निर्धारण केले जाते, जे शेवटी सामाजिक व आर्थिक परिणामांचे निर्धारण करतात.

बिजशब्द: सामाजिक संस्था, आर्थिक वाढ, बाजार, मालमत्ता, स्पर्धा, उद्योजकता.

प्रस्तावना

आधुनिक समाजरचनेमध्ये एकत्र राहणारे लोक आणि त्यांच्या जीवनाला आकार देणाऱ्या संस्थाचा समावेश सामाजिक संस्थेत होतो. शासन, राज्य, शाळा, बँका आणि शेअर बाजार यासारख्या आर्थिक संस्थे व्यतिरिक्त सामाजिक जीवनाचा देखील विचार करणे आवश्यक आहे. समाजातील सर्व सजीव घटकांचे अस्तित्व सुनिश्चित करण्यासाठी, समाज संघठीत आणि कार्यरत ठेवण्यासाठी सामाजिक संस्थांचे अस्तित्व असणे अत्यंत आवश्यक आहे. समाज हा कार्य करणारा, सामाजिक संवाद साधणारा आणि काळानुसार होणाऱ्या बदलांचा स्वीकार करणारा एक सामाजिक प्रक्रियेचा भाग आहे. सामाजिक संस्था ह्या परस्पर अपेक्षांवर आधारित परस्पर संवादाचे स्थिर नमुने तयार करतात आणि एकूण स्थिरतेसाठी योगदान देतात.

आधुनिक समाजातील सामाजिक संस्था ह्या एक संरचना तयार करण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात, प्रत्येक समाज या सामाजिक संस्थांच्या संरचनेत भिन्न भिन्न असू शकतो. उदाहरणार्थ, चीनसारख्या समाजवादी देशात इतर सामाजिक संस्थांवर सरकारी नियंत्रण असते. अमेरिकेसारख्या भांडवलशाही देशात मात्र काही सामाजिक संस्थांवर सरकारी नियंत्रण कमी असते किंवा नियंत्रण वेगळे असते. सामाजिक संस्थांचा उद्देश हा एखाद्या व्यक्तीच्या तसेच संपूर्ण समाजाच्या विशिष्ट आणि जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या महत्त्वपूर्ण गरजा पूर्ण करणे हा असतो. समाजातील लोकांच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या बहुतांश समुहामध्ये कुटुंब, अर्थव्यवस्था, धर्म, शिक्षण व शासन किंवा राज्य अशा प्रमुख पाच प्रकारच्या सामाजिक संस्था दिसून येतात. संस्था ह्या सतत विकसित होत असलेल्या प्रक्रियेचे प्रतिनिधित्व करतात. काही संस्थांचे अस्तित्व हे उद्दिष्ट

पूर्ण होताच संपुष्टात येते, तर काही संस्थाची पुनर्बांधणी केली जाते तसेच काही संस्थांचे अस्तित्व हे दीर्घकाळपर्यंत टीकुन राहते. राजकीय आणि आर्थिक संस्थांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल घडून येत असतात.

उद्दिष्ट

या संशोधन लेखाचा उद्देश हा सामाजिक संस्थांच्या कार्यप्रणालीच्या निर्मितीसाठी सैद्धांतिक चौकटीचे विश्लेषण करणे तसेच आर्थिक विकासावर सामाजिक संस्थांचा पडणारा प्रभाव ओळखणे आणि त्याला विशेषिकृत करणे हा आहे.

सामाजिक संस्था या संकल्पनेचा अर्थ

प्रसिद्ध अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ आणि अर्थशास्त्रज्ञ थोरस्टीन व्हेबलन यांनी 1899 मध्ये आपल्या "द थिअरी ऑफ द लीश्युअर क्लास" ह्या प्रकाशित झालेल्या पुस्तकात सामाजिक संस्थेची व्याख्या केलेली आहे त्यांच्या मते, 'समाजाची उत्क्रांती ही सामाजिक संस्थांच्या नैसर्गिक निवडीची प्रक्रिया मानली तसेच सामाजिक संस्था, त्यांच्या स्वभावानुसार, बाह्य बदलांमुळे उद्भवलेल्या प्रोत्साहनांना प्रतिसाद देण्याच्या नेहमीच्या मार्गांचे प्रतिनिधित्व करतात.' असले तरी त्यातील अनेक तरतुदी आजही वास्तविक आहेत.

चार्ल्स डब्ल्यू. मिल्स या अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञाने सामाजिक संस्थेची व्याख्या, 'सामाजिक भूमिकांची विशिष्ट श्रेणी अशी केलेली आहे'. त्यांनी कार्यानुसार संस्थांचे धार्मिक, लष्करी व शैक्षणिक असे वर्गीकरण केले.

आधुनिक समाजशास्त्रीय ग्रंथांमध्ये देखील सामाजिक संस्था ह्या संकल्पनेला केंद्रस्थान दिलेले आहे. सामाजिक संस्थांना समाजाच्या सामाजिक संरचनेचा प्रमुख घटक मानला जातो, व्यक्तींच्या वैयक्तिक कार्याचे एकत्रीकरण करून त्यामध्ये समन्वय साधणे, सार्वजनिक जीवनाच्या विशिष्ट क्षेत्रात सामाजिक संबंधात सुधारणा करणे होय.

सामाजिक संस्थांची रचना आणि कार्ये

सामाजिक संस्था ह्या विशिष्ट प्रकारच्या संस्था आहेत ज्या समाजातील सामाजिक संबंध आणि त्या संबंधांची सापेक्ष स्थिरता सुनिश्चित करतात. शासन किंवा राज्य ही संघटित समाजाची सर्वात महत्वाची सामाजिक संस्था आहे. शिक्षण, आरोग्य सेवा, विज्ञान, अर्थव्यवस्था, धर्म, विवाह संस्था, निवडणूक प्रणाली, राजकीय पक्ष आणि चळवळी ह्य राजकीय शक्तीची स्थापना आणि देखभाल करतात तर, कामगार संघटना आणि इतर सार्वजनिक संघटना सामाजिक गरजा पूर्ण करणाऱ्या इतर प्रकारच्या पद्धतशीर व क्रियाशील सामाजिक संघटना म्हणून कार्य करतात.

सामाजिक संस्थांना त्यांच्या बाह्य, औपचारिक आणि त्यांच्या अंतर्गत, क्रियाकलापांच्या दृष्टिकोनातून वैशिष्ट्यीकृत केले जाऊ शकते. बाह्य दृष्टीकोनातून विचार केल्यास, सामाजिक संस्था ही काही भौतिक साधने असलेल्या आणि विशिष्ट सामाजिक कार्य करणाऱ्या व्यक्ती आणि सामाजिक समूहासारखी दिसते तर, अंतर्गत दृष्टिकोन विचारात घेता सामाजिक संस्था ही विशिष्ट परिस्थितींमध्ये विशिष्ट व्यक्तींच्या वर्तनाच्या नमुन्यांचा एक निश्चित संच म्हणून कार्य करते. अशाप्रकारे बाह्य दृष्टिकोनातून कायद्याची अंमलबजावणी करणारी एक सामाजिक संस्थां म्हणून कार्य करीत असते. कायद्याची अंमलबजावणी करणारी सामाजिक संस्थां ही व्यक्तींचा एक संच आहे, उदा. अभियोक्ता, न्यायाधीश, वकील इ. हे न्यायाचे सामाजिक कार्य

सुनिश्चित करतात. व्यक्तीच्या वर्तणुकीची ही सामाजिक मानके मूर्त स्वरूपाची आहेत. तसेच अभियोक्ता कार्यालये, न्यायालये, अटकेची ठिकाणे इ., भौतिक साधने आहेत.

"संस्था" या शब्दाची उत्पत्ती लॅटिन भाषेतील, "इन्स्टिट्यूटम" या शब्दापासून झाली असुन यांचे भाषांतर "डिव्हाइस, स्थापना" असे केले जाते. कालांतराने या शब्दाचे दोन भागात विभाजन करण्यात आले एक तांत्रिक अर्थ वैज्ञानिक आणि शैक्षणिक संस्थांसाठी तर दुसरा सामान्य संज्ञा म्हणून वापरला जाऊ लागला या अर्थाच्या संदर्भात संस्था म्हणजे नातेसंबंध आणि व्यक्तींच्या एकतेच्या पद्धतींचा संच समजला जातो, तसेच सामाजिक अर्थाने सामाजिक संबंधांच्या विशिष्ट वर्गातील कायद्याच्या नियमांचा संच जसे - कुटुंब आणि विवाह संस्था, शिक्षण संस्था, न्यायसंस्था इ. संस्था ह्या समाजाच्या संरचनेचा आणि त्याच्या विकासाचा सर्वात महत्वपूर्ण घटक आहे. सामाजिक संस्था म्हणजे औपचारिक आणि अनौपचारिक नियम, मानदंड आणि दृष्टीकोन यांचा एक कार्य समुह होय जो समाजाच्या क्रियाकलाप आणि वैयक्तिक व्यक्तिमत्त्वाच्या विविध क्षेत्रांवर नियंत्रण ठेवतो. सामाजिक संस्थांचा उद्देश एखाद्या व्यक्तीच्या आणि संपूर्ण समाजाच्या विशिष्ट आणि विशेषत: महत्त्वाच्या गरजा पूर्ण करणे आहे.

औपचारिक आणि अनौपचारिक संस्था

संस्था ह्या सतत विकसित होत असलेल्या प्रक्रियेचे प्रतिनिधित्व करीत असतात. काही संस्थांचे अस्तित्व अल्पकाळात संपुष्टात येते, तर काही संस्थांची पुनर्बांधणी केली जाते तर काही संस्थाचे अस्तित्व हे दीर्घकाळपर्यंत टीकुन राहते. राजकीय आणि आर्थिक स्वरूपाच्या संस्थांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल असतात.

सामाजिक संस्थांची वैशिष्ट्ये :

सामाजिक संस्थांची अनेक मूलभूत सामाजिक वैशिष्ट्ये आहेत ती पुढीलप्रमाणे:-

1. संस्था ह्या व्यक्तींना बाह्य वास्तव म्हणून समजतात. कोणतीही संस्थेला व्यक्तीप्रमाणे विचार, भावना किंवा कल्पनांच्या वास्तविकतेशिवाय अस्तित्वात असलेले बाह्य स्वरूप आहे. या वैशिष्ट्यानुसार, संस्था ही बाह्य वास्तविकतेच्या इतर घटकांसारखी दिसते, जसे की झाडे किंवा टेबल इ.
2. संस्था ह्या व्यक्तींना वस्तुनिष्ठ वास्तव म्हणून देखील समजतात.
3. संस्थांना एक शक्ती प्राप्त झालेली असते. एखाद्या व्यक्तीवर संस्थेची मूलभूत शक्ती तंतोतंत तसेच वस्तुनिष्ठपणे अस्तित्वात असते. व्यक्तीच्या इच्छेनुसार ती नाहीशी होऊ शकत नाही.
4. व्यक्तीला आवडले किंवा न आवडले, स्वेच्छेने किंवा अनिच्छेने, जाणीवपूर्वक किंवा नकळत, परंतु तरीही व्यक्तीला आपल्या जीवनात सामाजिक संस्थांच्या नियमांचे पालन करावे लागते.
5. सामाजिक संस्थांना एक नैतिक व कायदेशीर अधिकार असतो म्हणजेच संस्थांना केवळ अपराध्याला केवळ शिक्षा करण्याचाच नाही तर नैतिक नापसंती व्यक्त करण्याचा देखील अधिकार असतो.
6. संस्थेला ऐतिहासिक दर्जा प्राप्त झालेला असतो. व्यक्तीच्या जन्मापूर्वी संस्था अस्तित्वात होत्या आणि त्याच्या मृत्यूनंतर देखील त्या अस्तित्वात राहतील. संस्था भूतकाळापासुन आपली मुल्ये जोपासत असतात.

आर्थिक विकासात संस्थांची महत्त्वाची भूमिका

प्रत्येक देशाच्या आर्थिक विकासात सामाजिक संस्थांची भूमिका महत्त्वाची असते अशा पध्दतीचे पहिले सैद्धांतिक अध्ययन डग्लस नॉर्थ यांनी केले आहे. त्यांनी ऐतिहासिक, सामाजिक आणि राजकीय

परिस्थितीच्या संदर्भात व्यापक स्वरूपात आर्थिक विकासाचा विचार केलेला आहे. या आ अध्ययनाकडे फार कमी अर्थशास्त्रज्ञांचे लक्ष वेधले होते. रॉबर्ट थॉमस यांच्याबरोबर केलेल्या संयुक्त कार्यात, डग्लस नॉर्थने असे नमूद केले आहे की, भांडवल संचय, शैक्षणिक पातळीतील वाढ, तांत्रिक नवकल्पना इ. घटक सामान्यतः आर्थिक वाढीची कारणे नाहीत तर ती अर्थव्यवस्थेला सामाजिक जीवनाच्या इतर क्षेत्रांशी जोडणारी उत्पादन प्रणाली आहे.

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेवर सामाजिक संस्थांच्या प्रभावाच्या संदर्भात काही माध्यमांचा विचार करता, हे नमूद केले पाहिजे की आर्थिक विकास निर्धारित करणाऱ्या आणि आर्थिक विकाससला हातभार लावणारी मूलभूत आणि सर्वात प्रभावशाली संस्था म्हणजे बाजार संस्था होय. बाजार ही एक सामाजिक संस्था म्हणून सामाजिक कार्याच्या विशेष संस्थेचे प्रतिनिधित्व करते जे वर्तणूकीचे नियम आणि लोकांच्या परस्पर संबंधांचे नियमन करते.

बाजार ही एक कायदेशीर प्रणाली आहे, जी बाजाराचे कायदेशीर पध्दतीने नियमन करते. याचा अर्थ असा आहे की बाजारातील सर्व घटकांसाठी वर्तणूकीचे समान नियम स्थापित केले जातात. शासकीय अधिकारी बाजारातील व्यवहारांमध्ये भाग घेणाऱ्या लोकांचे संरक्षण करतात आणि कायदेशीर नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्यांना शिक्षा देखील करतात. बाजार संस्थांमध्ये राज्य नियंत्रण किंवा निरीक्षण संस्था देखील समाविष्ट आहेत जसे- स्वच्छताविषयक, पर्यावरणीय आणि महामारी नियंत्रण संस्था, कर अधिकारी आणि वित्तीय संस्था, अशा प्रकारे आधुनिक बाजारपेठेमध्ये या संस्थांच्या कार्याचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे बाजार संस्थांमध्ये विविध संघटना, ग्राहक संघटना, कर्मचारी आणि नियोक्ता संघटना यांचा देखील समावेश होतो. या संघटना, विक्रेते आणि खरेदीदार यांच्या वर्तनाची कार्यक्षमता आणि सभ्यता वाढवतात.

सोबतच विपणन इन्फ्रास्ट्रक्चर ही देखील एक बाजार संस्था म्हणून मानली जाऊ शकते ज्यामध्ये व्यापारी उपक्रम, कमोडिटी आणि स्टॉक एक्सचेंज, बँका, राज्य बजेट संस्था इ. चा समावेश होतो. अशाप्रकारे, बाजार हा विविध संस्थांच्या जोडणीचा एकच संच आहे आहे असे देखील म्हणता येते. विपणनाला आर्थिक कायद्यांच्या आधारे स्वयं-नियमन करण्याची क्षमता नवीन गुणवत्तेसह प्रदान करते.

स्पर्धा ही देखील एक मूलभूत संस्था आहे जी आर्थिक विकास ठरविण्यात आणि आर्थिक वाढीस हातभार लावते. आर्थिक कार्यात सामाजिक संघटनेचा एक प्रकार म्हणून बाजाराच्या प्रभावशीलतेसाठी स्पर्धा ही सर्वात महत्वाची अट आहे. स्पर्धेची संस्था ही समाजाच्या विकासात आणि समाजामध्ये संसाधनांचे प्रभावी वाटप करण्यात महत्वपूर्ण योगदान देते.

तसेच उद्योजकता ही देखील एक सामाजिक आर्थिक संस्था म्हणून कार्य करते. उद्योजकता ही एक विशेष कार्यशैली, जीवनशैली आणि सर्व वैशिष्ट्यपूर्ण एक विशेष उपसंस्कृती आहे. उद्योजक हा एक सामाजिक समुह आहे जो समाजशास्त्रातील संरचनात्मक आणि कार्यात्मक दृष्टिकोनानुसार, काही सामाजिक कार्ये करीत असतो. समाजातील विविध घटकांना त्यांच्या विविध प्रकारच्या गरजा पूर्ण करण्याची संधी उपलब्ध करून देतो, त्यांच्या सार्वजनिक जीवनाची स्थिरता निश्चित करतो तसेच त्यांच्या अपेक्षा, आकांक्षा, कार्य आणि त्यांच्यामधील असलेल्या नातेसंबंधांची जोपासणी करतो. त्याचप्रमाणे व्यक्तींची आणि समुहाची अंतर्गत एकता निर्धारीत करतो.

निष्कर्ष:-

सामाजिक संस्था ही एक औपचारिक किंवा अनौपचारिक स्वरूपाचे एक महत्त्वपूर्ण संघटनांचे आहे जी समाजातील लोकांचा दृष्टीकोन, त्यांचे विचार आणि त्यांची सामाजिक वर्तणूक ठरवित असते. कोणत्याही सामाजिक-आर्थिक व्यवस्थेत, संपत्ती विषयक संस्था मूलभूत समजली जाते. साधन संपत्ती हे प्रत्यक्ष समाजातील लोकांच्या आवडीनिवडी आणि गरजांशी संबंधित आहे, हे एक शक्तिशाली साधन आहे जे लोकांना कार्य करण्यासाठी प्रेरीत करीत असते.

सामाजिक संस्था ह्या राष्ट्रीय स्तरावरील अर्थव्यवस्थेतील स्पर्धात्मकता, लोकसंख्या, व्यवसाय आणि राज्य यांच्यामधील परस्पर विश्वास आणि प्रामाणिकता निश्चित करतात. सोबतच अर्थव्यवस्थेकडे समाजाची एक कार्यात्मक उपप्रणाली म्हणून देखील पाहिले जाते त्यामुळे आर्थिक विकासाचे कार्य सतत सुरू असते.

संदर्भ:-

1) https://study.com/learn/lesson/social-institutions-functions-examples
2) https://www.egyankosh.ac.in/handle/
3) https://socialwelfare.vikaspedia.in/viewcontent/social-welfare/Social_Awareness/93893e92
4) https://www.studycircleonline.com
5) https://worldpolicyhub.com/social-institutions-and-economic-development/
6) https://www.e-ir.info/2012/09/19/the-importance-of-institutions-to-economic-development/
7) https://www.econlib.org/library/Topics/HighSchool/EconomicInstitutions.html

स्त्री लेखन की परंपरा में कृष्णा सोबती का योगदान

प्रमोद पब्बर यादव

सहायक प्राध्यापक (तदर्थ)

गुरु नानक महाविद्यालय (स्वायत्त) –मुंबई.

सारांश-

कृष्णा सोबती हिंदी में अपनी मौजूदगी को स्त्री लेखन में दर्ज करती हैं। वे ख़ासकर स्त्री-लेखन के शांत-शीतल तालाब में ऐसे पत्थर की तरह आईं, जिसने पूरे तालाब को हलचलों से भर दिया. बेशक, उनके पहले की नायिकाएं भी स्वतंत्र और स्वाभिमानी दिखती थीं, अपने व्यक्तित्व को खोजती थीं, लेकिन वे बड़ी सुघड़ गुड़ियाओं की तरह थीं, जो अच्छी तो लगती हैं, लेकिन जो ऐसी जीवंत नहीं हैं कि हमें परेशान कर डालें. कृष्णा सोबती ने सर्वप्रथम कार्य यही किया कि इन गुड़ियाओं को हाड़-मांस की औरतों में बदला और फिर वह ज़ुबान दी जो मर्दवाद के कान में शीशे की तरह पड़ती थी. उन दिनों के हिंदी संसार में अपनी देह से घबराई-सकुचाई, उसे छुपाने और उसकी कामनाओं को न दिखाने के लाख जतन करती नायिकाओं ने कृष्णा सोबती के उपन्यास 'मित्रो मरजानी', के प्रकाशन के बाद अचानक पाया कि उनके बीच एक मित्रो खड़ी है जो अपनी दैहिकता को लेकर कहीं भी संकोची नहीं है, वह अपने पति से पिट भी जाती है, लेकिन उसके व्यक्तित्व की जो चमक है, उसमें जो संघर्ष का माद्दा है, वह जैसे ख़त्म होता ही नहीं। आने वाले तमाम बरसों में कृष्णा सोबती इस जीवट को बार-बार लिखती और जीती रहीं. 'डार से बिछड़ी', 'जिंदगीनामा', 'सूरजमुखी अंधेरे के", 'दिलो दानिश', 'समय सरगम' जैसी ढेर सारी कृतियां हैं जो अलग-अलग किरदारों और कहानियों में ढल कर बार-बार कृष्णा सोबती की अपनी जीवन दृष्टि के बेबाक बयान की तरह सामने आती रहीं. वे बहुत घनघोर अर्थों में स्त्रीवादी नहीं थीं, शायद खुद को ऐसे किसी विशेषण में ढाले जाने में संकोच भी करती थीं, लेकिन उनके उपन्यासों ने हिंदी लेखन की वह खिड़की खोली, हिंदी भाषी समाज को वह दुनिया दिखाई जिसमें स्त्री होने का मतलब देवी या दासी होना नहीं, हाड़-मांस की वे लड़कियां होना भी होता है जिनकी अपनी इच्छाएं होती हैं, जिनकी अपनी हताशाएं होती हैं, जिनकी अपनी विफलताएं होती हैं, लेकिन इन सबके बावजूद जिनके भीतर लड़ने और जीने का अपना माद्दा भी होता है. आज अगर हिंदी का स्त्री लेखन ने अपनी एक अलग जगह-ज़मीन और दृष्टि बनाई है तो इसमें कुछ योगदान कृष्णा सोबती के लेखन का भी है.

प्रस्तावना:-

कृष्णा सोबती के लेखन में जो जीवंतता दिखाई देती है, वही उनके जीवन में भी नज़र आता रहा. बेशक बाद के वर्षों में उनकी कृतियों में बीमारी और बुढ़ापे की छाया दिखती है, लेकिन बेबसी की नहीं. इस उत्तरकाल में वे 'समय सरगम' जैसा उपन्यास हिंदी साहित्य में आता है और उसके बाद भी दो दशक से ज्यादा समय तक सक्रिय रहती हैं. इस सक्रियता के कई आयाम हैं. लगभग दो बरस पहले उनका आत्मकथात्मक उपन्यास 'गुजरात पाकिस्तान से गुजरात हिंदुस्तान' आता है, जिसमें वे विभाजन की त्रासदी के बीच एक छोटी सी रियासत की कहानी कहती हैं और इस बात की तरफ़ ध्यान खींचती हैं कि सरहदों के आरपार चल रही सियासत कितनी तरह के वहशत पैदा करती है, उसने कैसे-कैसे बंटवारे कर दिए हैं. शायद यह जीवट ही था जिसने कृष्णा जी को लगातार वैचारिक तौर पर सक्रिय बनाए रखा. कुछ वर्ष पहले जब हिंदी के बौद्धिकों ने

समाज में बढ़ती असहिष्णुता के ख़िलाफ़ मुहिम चलाई और एक कार्यक्रम रखा तो वहां वे व्हीलचेयर पर पहुंची और उन्होंने 'बाबरी से दादरी तक' की घटनाओं को रेखांकित किया. दुनियावी यथार्थ की दो परिभाषाएँ हैं- व्यक्तिगत यथार्थ और सामाजिक यथार्थ। असल में यथार्थ वस्तुगत होता है और वह हमेशा अपनी प्रतिछवियों में आलोकित होता रहता है। गौरतलब है कि प्रत्येक का व्यक्तिगत यथार्थ किसी अन्य के यथार्थ से भिन्न हो सकता है। समाज में विद्यमान तमाम समस्याओं जैसे- राजनीतिक, आर्थिक, धार्मिक एवं सांस्कृतिक से जहाँ समाज हमेशा प्रभावित होता है वहीं प्रत्येक व्यक्ति का जीवन भी। कहने का अर्थ यह है कि व्यक्ति भी समाज से इतना ही प्रभावित रहता है जितना कि वह व्यक्ति स्वयं समाज को प्रभावित करता है। यथार्थ का मतलब वास्तविक जीवन में घटित हो रहे सुख-दुख से है। जीवन में शुभ-अशुभ, अच्छा-बुरा, सुख-दुख, न्याय--अन्याय, धर्म-अधर्म, पाप-पुण्य जैसे तमाम तत्त्व घुले-मिले रहते हैं। इन्हें सिर्फ अच्छा-अच्छा, न्याय--न्याय से नहीं देखा जा सकता।

ध्यातव्य है कि यथार्थवाद का जन्म एक वाद के रूप में पुनर्जागरण काल में हुआ था। इसकी वैचारिक पृष्ठभूमि के पीछे देकार्त और लॉक का दर्शन है। पुनर्जागरण ने चर्च के सामने ईश्वर की सत्ता को चुनौती दी। यथार्थवादी ईश्वर और स्वर्ग-नर्क जैसी कल्पनाओं को स्वीकार नहीं करते हैं। अट्ठारहवीं शताब्दी तक आते - आते वैज्ञानिक प्रगति ने अधिकांशतः सारी पूर्वनिर्मित संरचनाओं- मान्यताओं को बदल कर रख दिया। 'समाजवादी, यथार्थवादी और हिन्दी कथा साहित्य' में डॉ. प्रेमलता जैन ने लिखा है कि, "आधुनिक यथार्थवाद मध्ययुगीन महान विचारकों के ईश्वर, विज्ञान की पूर्व संकल्पनाओं, अंधविश्वासों को खण्डित करता है। वह जानता है कि सामान्यों को ईश्वर अथवा किसी भी ऐसे अन्य मनस की अपेक्षा नहीं है जो उनको यथार्थता प्रदान करे।" स्पष्टतः डॉ. प्रेमलता जैन ने यथार्थवाद की अवधारणा पर बात करते हुए उसके उन रूपों की तरफ संकेत किया है जिसने अव्यक्त सत्ता को चुनौती दी। फ्रांस की राज्य क्रांति (1789) ने यथार्थवाद को एक नया मोड़ दिया। रुसों का कहना था कि, "आम आदमी ही मानव जाति का निर्माता है, जो आम आदमी नहीं है वह मुश्किल से विचारणीय है।" इस तरह इतिहास में पहली आम आदमी को इतना महत्त्व दिया गया। यह एक क्रांतिकारी विचारधारा थी जिसने सम्राट, राजकुल, सामंतजन, धर्म, पुरोहितों एवं महाजनों की सत्ता का बहिष्कार किया था। फ्रांसीसी क्रांति ने दासत्व एवं गुलामी को समाप्त करने की विचारधारा को वास्तविकता में लागू किया, जिसे अन्य देशों में भी व्यवहार में लाने की प्रक्रिया शुरू हो गई। इसी समय जे. एस. मिल ने 'पराधीन स्त्री' नामक किताब लिखकर स्त्री के शोषित होने के खिलाफ पहली बार आवाज़ उठाई। इस परम्परा को 'सिमोन द बोउवार' जैसी नारीवादियों ने आगे बढ़ाया और आज भी यह परम्परा विभिन्न रूपों में जारी है।

विश्लेषण:

हिन्दी साहित्य में स्त्री चेतना का पहला उदाहरण 'सीमंतनी उपदेश' नामक पुस्तक में दिखता है। विद्वानों ने इसे स्त्री जागरण की पहली रचना माना है। जिसमें एक अज्ञात विधवा स्त्री ने अपने दुखों को बताया है। यह रचना अपने आप में क्रांतिकारी है। क्योंकि अज्ञात लेखिका ने पितृसत्तात्मक समाज के दोहरे मापदंडों का यथार्थता के साथ खुलासा किया है। पतिव्रता तथा सतीत्व संबंधी भ्रामक विचारों का खंडन करते हुए, उन्होंने पुरुषों के दोहरे मापदंड की सीमतनी उपदेश में पोल खोली है और धर्म के नाम पर स्त्री की गुलामी के लिए फैलाए गए जाल को, तर्क की कसौटी पर कसकर छिन्न-भिन्न किया है,। सीमंतनी उपदेश के प्रत्येक पन्ने से हिन्दू स्त्री की गुलामी की पीड़ा से पैदा हुई चीख सुनाई पड़ती है. और आज़ादी की दूर दूर तक गूंजने

वाली पुकार भी। स्त्री चेतना कीअगली कड़ी 'स्त्री-दर्पण' (1909 ई.) नामक पत्रिका का प्रकाशन है। यह पत्रिका प्रयाग से निकलती थी, जिसकी सम्पादिका रामेश्वरी देवी नेहरु थीं। इस पत्रिका की विशेषता थी कि इसमें स्त्रियाँ स्वयं अपनी समस्याओं के बारे में लिखती थीं। पहली बार स्त्री अपनी आज़ादी को लेकर सजग दिखाई देती है और लेखन को अपनी आज़ादी के माध्यम के रूप में चुनती है। इस लक्ष्य की प्राप्ति दो प्रकार से हो सकती है- एक तो स्त्रियों के प्रति पुरुषों के विचारों के परिवर्तित होने से दूसरे स्वयं स्त्री जाति की जागृति से। इस दौर में'आर्य महिला', 'स्त्री-धर्म-शिक्षक' तथा 'गृहलक्ष्मी' जैसी पत्रिकाएँ भी स्त्री केन्द्रित थी। इसके अलावा 'सरस्वती', 'प्रभा', 'मर्यादा' और 'चाँद' जैसी पत्रिकाएँ भी स्त्री की समस्याओं से जुड़ी हुई थीं। ये पत्रिकाएँ समाज को जागरूक एवं संवेदनशील बनाने का कार्य भी कर रही थीं।

स्त्री लेखन की अगली कड़ी महादेवी वर्मा का 'श्रृंखला की कड़ियाँ' नामक निबंध संग्रह है जो 1942 ई. में प्रकाशित हुआ। भारतीय संदर्भ में 'श्रृंखला की कड़ियाँ' का प्रकाशन स्त्रीवादी चिंतन की दिशा में एक महत्त्वपूर्ण रचना है। परंतु इस रचना का सही मूल्यांकन नहीं हो पाया है, यह हमेशा उपेक्षा का शिकार रही है। प्रो. मैनेजर पाण्डेय लिखते हैं कि, "जो समाज और साहित्य में स्त्री की स्वतंत्रता की बात सुनकर बिदकते हैं, वे यदि 'श्रृंखला की कड़ियाँ' की उपेक्षा करें तो कोई आश्चर्य नहीं, परंतु जो स्त्री की स्वाधीनता का समर्थन करते हैं, उसके लिए आंदोलन चलाते हैं, वे भी जब 'श्रृंखला की कड़ियाँ' को याद नहीं करते तब आश्चर्य और क्षोभ होता है।

हिन्दी साहित्य के आधुनिक काल के रचनाकारों में कृष्णा सोबती जी का स्थान अति महत्वपूर्ण है। इनके द्वारा रचित कहानियों एवं उपन्यासों में हमें यह देखने को मिलता है कि रचनाकार न केवल सामाजिक रूप से सजग है, बल्कि तात्कालीन परिस्थितियों से भली-भांति अवगत भी है। यही बातें इनकी रचनाओं के पात्रों को अधिक सशक्त एवं अमर बनाती हैं। कृष्णा सोबती के रचनाकाल में जहाँ एक ओर देश विभाजन, विभाजन से उत्पन्न समस्याएँ, राजनीति से मोहभंग की स्थिति, राजनीति का अपराधीकरण, शाहबानू प्रकरण, बाबरी मस्जिद विवाद, साम्प्रदायिक राजनीति का उभार एवं गुजरात दंगों जैसी घटनाएँ घट रही थी, वहीं दूसरी ओर साहित्य जगत में अनेक नए विमर्श एवं धारणाएँ जैसे अस्तित्ववाद, प्रयोगवाद, दलित, नारी, आदिवासी विमर्शों का उभार हो रहा था। किसी भी रचनाकार, कलाकार या साहित्यकार की सृजन प्रक्रिया को समझने के लिए उसके परिवेश और पृष्ठभूमि, समय काल परिस्थितियों आदि का अत्याधिक महत्त्व होता है। रचनाकार इन तमाम विश्लेषण, आयामों से अपने अनुभवों एवं अनुभूतियों के आधार पर यथार्थ का बिश्लेषण करते हुए अपनी कृति को आधार देता है। कृष्णा सोबती का परिवेश पंजाब की संस्कृति से लेकर महानगरीय संस्कृति तक रहा है। यही कारण है कि उनकी रचनाओं में जहाँ एक ओर खुलेपन की संस्कृति अभिव्यक्ति पाती है वहीं दूसरी ओर महानगरीय सभ्यता के आडम्बर बेनकाब होते हैं। कृष्णा जी के शब्दों में, "एक ओर खेतिहर वर्ग से जुड़ी हूँ जो अपने मिजाज के खुलेपन से आपको कुछ भी कर सकने की जुर्रत देता है, दूसरी ओर उस सफेदपोश वर्ग की भी उपज हूँ जिसकी सफेदपोशी उसकी भंगिमा की पर्याय बन चुकी है। खुले दिल से स्वीकार करना चाहूँगी कि इस वर्ग का तथाकथिन व्यवहार, साज-सँवार और उनके नीचे पतली कुंठाओं से कहीं गहरी और पुख्ता मान्यताओं को मैंने इसी ढाँचे में जिया है और आत्मसात किया है। इसी वर्ग की कोर से टँकी एक खास तरह की सुधरी व्यवस्था और संयम को भी जाना है जिसका सीधा संबंध पैसे की बहुतायत से नहीं।

कृष्णा सोबती अपने समय से बहुत आगे की सोच रखने वाली लेखिका थीं। उन्होंने स्त्री जीवन से जुड़े हुए मुद्दे उस समय साहित्य में उठाया जब स्त्रीवादी लेखन अपने लिए जगह की तलाश कर रहा था। कृष्णा सोबती जी का रचनाकाल लगभग सात दशकों तक फैला है। इस दौरान उन्होंने एक से बढ़कर एक कई कालजयी रचनाएँ दी। 1944 ई. में 'नफीसा' नामक कहानी के साथ उन्होंने कहानी लेखन शुरू किया। उनका पहला उपन्यास 'डार से बिछुड़ी' 1958 ई. में प्रकाशित हुआ। उनकी रचनाओं में 'जिंदगीनामा' जैसा विशाल काव्यात्मक उपन्यास है तो वहीं दूसरी तरफ 'मित्रो मरजानी' और 'ऐ लड़की' जैसी रचनाएँ भी हैं। शुरुआती दौर की रचना 'डार से बिछुड़ी' (1958) से लेकर 'समय सरगम' (2000) तक कृष्णा जी के रचनाकार व्यक्तित्व ने एक लंबा सफर तय किया है। राजेंद्र यादव के शब्दों में, "ऊपर से देखने पर उनकी हर रचना के बीच चाहे जितना अंतर और अंतराल लगे, लेकिन जरा गहराई में जाकर देखने पर मुझे लगता है कि उनके पास एक निश्चित थीम है जो हर रचना में विकसित हुई है. आगे बढी है।... वह है, नारी का क्रमशः स्वतंत्र होता हुआ व्यक्तित्व उस चीज से व्यक्ति और फिर व्यक्तित्व बनना।"

स्त्री को लेकर समाज में एक ही समय में अलग-अलग धारणाएँ प्रचलित रही हैं। कभी उसे देवी, शक्ति, विदुषी माना जाता है, कभी पत्नी, पुत्री, माँ के रूप में देखा जाता है, तो कभी नीच, कुलटा, माया, वेश्या के नाम से संबोधित किया जाता रहा है। स्त्री की छवि गढ़ने में हमारे धर्मग्रन्थों की त्व महत्वपूर्ण भूमिका रही है। 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवता' देवता' कहने क वाले भारतवर्ष में शायद ही स्त्री को कभी सामान्य मानवीय मूल्यों के आधार पर रख के समझने का प्रयास किया गया है। शायद ही कभी स्त्री को समाज में उचित स्थान प्राप्त हुआ हो। धर्मग्रन्थों ने नारी के स्वतंत्र अस्तित्त्व के खिलाफ सबसे अधिक सचेत किया है। धर्मसूत्र में कहा गया- "पिता रक्षति कौमारे भूती रक्षति यौवने, रक्षन्ति स्थविरे पुत्राः न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति।"* अर्थात् कुँवारी लड़की की रक्षा उसके पिता द्वारा किया जाए, यौवन काल में स्त्री की रक्षा पति करेगा और वृद्धावस्था में पुत्र द्वारा स्त्री की रक्षा होगी, क्योंकि स्त्री स्वतंत्र होने के योग्य नहीं है।

महिला कथाकारों के संदर्भ में कृष्णा सोबती जी का सृजनात्मक कार्य अधिक बेबाक और निर्भीक है। कृष्णा सोबती जी के इसी बेबाकपन के कारण कई आलोचकों ने उन पर मांसलता का आरोप लगाया है। सच तो यह है कि कृष्णा जी ने अपनी रचनाओं के माध्यम से समाज में व्याप्त उन मान्यताओं का बड़ी बेबाकी से पर्दाफाश कर दिया है जिसको तथाकथित सभ्य समाज अपने भीतर बड़े खूबसूरती से छिपाए हुए सभ्य होने का डंका पीटता रहता है। सभ्यता की इस खूबसूरत चादर के अंदर स्त्री का जीवन क्या है, न तो यह समाज इस पर बात करना चाहता है और ना ही स्त्री के प्रति हो रही उन अमानीवयताओं पर उठ रहे सवालों का जवाब देना चाहता है, बल्कि सभ्यता, संस्कृति, लज्जा, सम्मान के नाम पर स्त्री के अधिकारों एवं उसके मानवीय मूल्यों से जुड़े हुए प्रश्नों को निर्दयतापूर्वक कुचल देना चाहता है। विजय मोहन सिंह ने अपनी पुस्तक 'बीसवीं शताब्दी का हिन्दी साहित्य' में कृष्णा सोबती जी की रचनाओं के विषय में कहा है कि सोबती जी के कथा लेखन की विशेषता को समझने के लिए उसका बारीकी से अध्ययन करने की जरूरत है वरना उनकी कहानियों की रचनात्मक बुनावट इतनी सघन है कि प्रायः आसानी से सरलीकृत निष्कर्ष निकाल लिए जाते हैं। स्वयं कृष्णा सोबती जी अपने लेखन के विषय में कहती है कि वह ऐसे ही लिखने के लिए नहीं बैठ पाती। जब कोई घटना, वस्तु, विचार उन्हें आंदोलित करता है तब वह उसे अपने अंदर आत्मसात करती हैं और तब किसी रचना का जन्म होता है। तब उस कृति के साथ उनका आत्मिक, निजी संबंध बन जाता है।"

आजादी के बाद भारत में लोकतंत्र की स्थापना हुई। हमारे संविधान में सभी नागरिक को समान अधिकार प्राप्त हैं, अर्थात् किसी के साथ लिंग, जाति, धर्म, भाषा एवं सम्प्रदाय के आधार पर राज्य भेदभाव नहीं करेगा। इसके बावजूद आज भी स्त्री इस तथाकथित सभ्य एवं आधुनिक समाज में शोषित एवं पीड़ित है। इसकी सबसे बड़ी वजह स्त्री का पुरुष पर आर्थिक रूप से निर्भर होने को माना जाता है। साथ ही इसके मूल में उन सामाजिक शिक्षाओं को भी देखा जा सकता है, जिसके अनुसार स्त्री को समाज में सम्मान तभी प्राप्त हो सकता है, जब वह माँ, पत्नी, बेटी, बहन की भूमिका में हो। स्त्री के स्वतंत्र अस्तित्व की परिकल्पना की भी इन सामाजिक शिक्षाओं में मनाही है। यह सामाजिक शिक्षा स्त्री और पुरुष दोनों को बचपन से समान रूप से दी जाती है। इसी 'कंडिशनिंग' को स्पष्ट करते हुए सीमोन द बोउवार ने 'द सेकेंड सेक्स' में लिखा है कि "स्त्री पैदा नहीं होती बल्कि उसे बना दिया जाता है।" सीमोन द बोउवार अपनी पुस्तक 'द सेकेंड सेक्स' (1949) में आधी दुनिया की गुलामी का सवाल उठाती हैं। इससे पहले स्टुअर्ट मिल, दिदरशे, मेरी बोलसटन, फ्राफ्ट, चेनीव्सकी, मार्क्स,एंगेल्स, बेबल आदि विद्वानों ने भी स्वी की गुलामी का सवाल और समाज में उसकी सहभागिता और समानता का सवाल उठा चुके हैं। कहने का तात्पर्य यह है कि नारी की अस्मिता से जुड़े विभिन्न संदर्भों में उसकी पहचान ही ऐसा प्रमुख मुद्दा है जो उसकी दुखद एवं संघर्षपूर्ण जिंदगी के विभिन्न रूपों की प्रतिक्रिया में जन्मा है। उसकी पहचान ही उसके 'स्व' की खोज है और उसी खोज का परिणाम आज की नारी का बदलता रूप है। स्त्री का यह बदलला हुआ रूप ही उसे उसके होने के प्रति सजग करता हुआ प्रतीत होता है। बदलते हुए सामाजिक परिदृश्य ने वह जमीन तैयार की जिसमें पाशो से लेकर मित्रों, रत्ती, महक और आरण्या तक का सफर कृष्णा सोबती जी की कलम ने तय किया। कृष्णा सोबती के नारी पात्र जिस जमीन पर रह कर संघर्ष करते हैं. यह जमीन उनकी अपनी है। कृष्णा सोबती के नारी पात्र इस मायने में समकालीन स्त्री-लेखन के स्त्री पात्रों से अलग दिख पड़ते हैं कि जहाँ आज का स्त्री-लेखन, नारीत्व से मुक्ति के सिद्धान्त पर चलता दिख रहा है, वहीं सोबती जी के यहाँ नारीत्त्व से मुक्ति नहीं, बल्कि सदियों से स्त्री को शोषित करते आ रहे पुरुष-आधिपत्य से मुक्ति का प्रश्न प्रमुख होकर उभरा है।

वर्तमान समय में जहाँ परिवर्तन अनवरत एवं तीव्र गति से जारी है। ऐसे समय में भी यह एक दुखद एवं विचलित कर देने वाली अवस्था है कि स्त्री का स्त्री होना आज भी उसके लिए एक विडम्बनापूर्ण स्थिति है। इस पर यदि वह स्त्री स्वयं लेखिका भी हो तो समस्या और जटिल हो जाती है। सृजनात्म्क कार्य से जुड़ा हुआ कोई भी व्यक्ति या यूँ कहे की कलाकार, साहित्यकार जिस समय, समाज एवं परिस्थितियों में जी रहा होता है वह उस समाज में घट रही घटनाओं एवं महत्वपूर्ण प्रस्थान बिंदुओं का यथार्थ एवं कलात्मक चित्रण करने का प्रयास करता है। रचनाक्रम की इन दशाओं को देखते हुए यह कहा जा सकता है कि किसी भी लेखिका के लिए लेखन कार्य और भी जटिल हो जाता है। लेखिकाओं के लेखन कार्य में आने वाली जटिलताओं के बारे में अश्क जी कहते हैं, "पहला कारण तो यह है कि अपनी तमाम आजादी के बावजूद हमारी लेखिकायें घर से, परिवार में, माँ, भाई, पिता, पति, श्वसुर व बच्चों से बंधी हैं और जिंदगी का कटु यथार्थ अपनी अभिव्यक्ति के लिये लेखक से निर्भयता या साहस की माँग करता है जो उनके यहाँ नहीं है... वे ऐसा तभी कर सकती है जब वे परिवार से कटने और उसके बाद टूट न पाने की शक्ति रखती है।"

निष्कर्ष:-

कृष्णा सोबती जी की रचनाओं पर विभिन्न आलोचकों ने समय-समय पर विवाद उपस्थित किया है। इन आलोचकों का यह मानना है कि इनकी रचनाओं में अत्यधिक मांसलता है। इनकी रचनाओं में जितनी मांसलता हमें दिखाई देती है, उस तरह का साहित्य जिस समय कृष्णा जी लिख रही थी अन्य किसी लेखिका के लेखन में नहीं दिखाई देता। दूसरे शब्दों में कहे तो कृष्णा जी के अतिरिक्त अन्य किसी लेखिका में यह साहस नहीं दिखता। कृष्णा सोबती जी के सृजनात्मक साहित्य में मांसल चित्रण ही एक पक्ष नहीं है, बल्कि इससे अधिक महत्त्वपूर्ण पहलू स्त्री जीवन की बेहद निजी समस्याओं को उद्घाटित करना है। पितृसत्तात्मक समाज में पुरुष स्त्री पर अपने वर्चस्व के लिए केवल भौतिक साधनों के दबाव का ही प्रयोग नहीं करता, बल्कि पितृसत्तात्मक मूल्यों के निर्वाहन का दायित्व भी स्त्री को ही सौंप दिया जाता है और स्त्री से उम्मीद की जाती है कि वह चुपचाप इन उत्तरदायित्वों का निर्वाहन पूरी निष्ठा से करती रहे। इस प्रकार के सामाजिक एवं सांस्कृतिक माहौल में स्त्री का लिखना पुरुष सत्ता द्वारा बनायी गयी तथाकथित मर्यादा को लांघना है। मर्यादा को लांघने के लिए अदम्य साहस और अपने अंदर सारे विरोधों को सह लेने के साथ-साथ न टूट पाने की क्षमता होनी चाहिए। मृणाल पाण्डे ने लिखा है, "स्त्री की विरासत का अर्थ पुरुष समाज द्वारा बनायें गये पारम्परिक स्त्री मिथक से और भी चिपक कर स्त्रियोजित बनना नहीं बल्कि अनूठें शारीरिक अनुभवों और एक लम्बी कैद के गहरें अलिखित इतिहास से जुड़कर भी उसे विवेचनात्मक तटस्थता और भावनात्मक लगाव दोनों से समझा और व्यक्त कर पाना है।"

संदर्भ ग्रंथ:-

1. औरों के बहाने-राजेंद्र यादव-अक्षर प्रकाशन दिल्ली
2. सोबती एक सोहबत-कृष्णा सोबती-राजकमल प्रकाशन दिल्ली
3. अनभै सांचा-मैनेजर पांडेय-पूर्वोदय प्रकाशन नई दिल्ली
4. समाजवादी यथार्थवाद एवं हिंदी कथा साहित्य-प्रेमलता जैन-नवचिंतन प्रकाशन दिल्ली
5. आलोचनात्मक यथार्थवाद और प्रेमचंद-सत्यकाम-राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली
6. बीसवीं शताब्दी का हिंदी साहित्य-विजय मोहन सिंह-राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली.
7. स्त्री उपेक्षिता (सीमोन द बोउवार) अनुवाद -प्रभा खेतान- हिंदी पॉकेट बुक्स दिल्ली.

e-वाहन एक प्रदूषण नियंत्रना चा उपाय

श्री रंगराव बाजीराव साळुंके

सहशिक्षक

छत्रपती शिवाजी विद्यालय दांडेगाव ता. कळमनुरी जि.हिंगोली.

वाढतं प्रदूषण एक गंभीर समस्या आहे, ज्यामुळे वातावरणातील हवेचं गुणवत्ता घटतं आहे आणि पर्यावरणीय समस्या वाढत आहेत. विशेषतः मोठ्या शहरांमध्ये कार्बन डायऑक्साईड आणि अन्य प्रदूषक वायूंचा उत्सर्जन अधिक आहे. यामुळे हवामान बदल, ग्लोबल वॉर्मिंग, आणि आरोग्य समस्याही वाढत आहेत. e-वाहन (इलेक्ट्रिक वाहन) यांचा वापर वाढवण्याचे एक महत्त्वपूर्ण उपाय आहे. इलेक्ट्रिक वाहने पारंपरिक पेट्रोल किंवा डिझेल वाहानांच्या तुलनेत प्रदूषण कमी करतात. कारण त्यात गॅस किंवा इंधन जाळले जात नाही, त्यामुळे वायू प्रदूषण कमी होते. याशिवाय, इलेक्ट्रिक वाहनांचा वापर केल्याने तेल आणि इतर नैतिक संसाधनांचे वाचवले जातात, तसेच दीर्घकालीन इंधन खर्च कमी होतो. कोरोना काळामध्ये लॉक डाऊन मुळं जगातील सर्व रहदारी ठप्प झाली होती अर्थात वाहनांमुळे होणारे प्रदूषण कमी झालं होतं आणि त्यामुळेच नैनीताल पासून शंभर किलोमीटरवर असलेलं हिमालय नैनितालच्या लोकांना कधीही दिसलं नव्हतं पण या लॉकडाऊन च्या काळात दिसले. प्रदूषण कमी झाल्यामुळे वातावरण स्वच्छ झाल्यामुळे हिमालयाचं दर्शन झालं याचाच अर्थ देशात आणि जगात प्रदूषण वाढिसाठी वाहन हा घटक फार मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत आहे. जर ई-वाहन वापरण्यासाठी शासनाने प्रोत्साहन दिले तर नक्कीच प्रदूषण कमी होईल यात शंका नाही.

वाढतं प्रदूषण आणि इलेक्ट्रिक वाहनांचा (e-वाहन) वापर हे एकमेकांशी घनिष्ठपणे संबंधित आहेत. प्रदूषणाच्या वाढत्या समस्येवर मात करण्यासाठी इलेक्ट्रिक वाहनांचा वापर एक प्रभावी उपाय ठरू शकतो. खाली, वाढतं प्रदूषण आणि e-वाहन वापराचे फायदे दिले आहेत:

1) वायू प्रदूषण कमी होणे

- पारंपरिक इंधन (पेट्रोल, डिझेल) वापरणाऱ्या वाहनांमुळे कार्बन डायऑक्साईड (CO_2), नायट्रस ऑक्साईड (NO_x), आणि पार्टिक्युलेट मॅटर (PM) यांसारख्या हानिकारक वायूंचा उत्सर्जन होतो. इलेक्ट्रिक वाहने शून्य उत्सर्जन करणारी असतात, कारण त्यात इंधन जाळलं जात नाही.
- यामुळे वातावरणात हवेचं प्रदूषण कमी होऊन हवेची गुणवत्ता सुधारते.

2) हवामान बदलांवर नियंत्रण

- इलेक्ट्रिक वाहनांच्या वापरामुळे ग्रीनहाऊस वायूंचं उत्सर्जन कमी होऊन ग्लोबल वॉर्मिंगवर नियंत्रण मिळवता येते.
- कमी कार्बन उत्सर्जनामुळे हवामान परिवर्तनाची गती मंदावते, ज्यामुळे प्रलयकारी हवामान परिस्थिती टाळता येते.

3) आर्थिक फायदा

- इलेक्ट्रिक वाहनांचे ऑपरेशन पेट्रोल आणि डिझेल वाहनांच्या तुलनेत खूपच स्वस्त असते. चार्जिंग खर्च कमी असतो आणि इंधनाच्या तुलनेत देखभाल खर्चही कमी असतो.

- दीर्घकाळात, इंधनावर खर्च कमी होऊन वाचवलेली रक्कम वापरकर्त्याला फायदेशीर ठरते.

4) शांतता आणि आवाज प्रदूषण कमी होणे

- इलेक्ट्रिक वाहने कमी आवाज करतात, ज्यामुळे शहरी भागांमध्ये आवाज प्रदूषण कमी होतो.
- यातून शांततेची स्थिती निर्माण होऊन, रस्त्यांवर चालणाऱ्यांसाठी आरामदायक वातावरण निर्माण होतो.

5) ऊर्जा कार्यक्षमता

- इलेक्ट्रिक वाहनांची ऊर्जा कार्यक्षमता पेट्रोल आणि डिझेल वाहनांच्या तुलनेत अधिक असते. एका युनिट वीजेपासून अधिक किलोमीटर चालवता येतात.
- यामुळे ऊर्जा वाचवली जाते आणि इंधनाचे प्रभावी वापर सुनिश्चित होते.

6) नैतिक संसाधनांची बचत

- पारंपरिक इंधन (पेट्रोल, डिझेल) हे नैतिक संसाधनांवर आधारित आहेत, जे कमी होणारे आहेत. इलेक्ट्रिक वाहनांचा वापर अशा संसाधनांची मागणी कमी करतो.
- यामुळे ऊर्जा स्रोतांच्या दीर्घकालीन टिकावाला मदत मिळते.

7) स्मार्ट तंत्रज्ञान आणि शाश्वत वाहतूक

- इलेक्ट्रिक वाहने स्मार्ट तंत्रज्ञानाशी जोडलेली असतात, ज्यामुळे वापरकर्त्यांना अधिक आरामदायक, सुरक्षित आणि इंटेलिजंट प्रवासाचा अनुभव मिळतो.
- इ-वाहनांचा वापर शाश्वत वाहतूक व्यवस्थेची निर्मिती करण्यात मदत करतो, जे पर्यावरणाच्या दृष्टीने फायदेशीर आहे.

8) पारंपरिक इंधनावर अवलंबित्व कमी करणे

- इलेक्ट्रिक वाहनांचा वापर वाढविल्यामुळे देशांमध्ये तेल आणि इतर इंधनांच्या आयातीवर अवलंबित्व कमी होईल, आणि ऊर्जा स्वावलंबन वाढेल.
- यामुळे देशांच्या ऊर्जा धोरणात स्थिरता आणि आत्मनिर्भरता येईल.

9) ग्लोबल वार्मिंग कमी होईल

ई- वाहनाच्या वापरामुळे जगाला भेडसावणारी ग्लोबल वार्मिंग कमी होईल कारण ग्लोबल वार्मिंग साठी कारणीभूत असलेला हरितगृह वायू उत्सर्जित फक्त वाहनांमधून उत्सर्जित होत असतो आणि ई वाहनांमधून असा कोणताही हरितगृह वायू उत्सर्जन होत नाही म्हणून ग्लोबल वार्मिंग सारखा मोठा धोका केवळ ई वाहनामुळे टळू शकतो.

10) इ वाहनासाठी सौर ऊर्जेचा वापर

ई वाहनासाठी विजेची गरज असते आणि वीज तयार करण्यासाठी जलविद्युत निर्मिती केंद्रामध्ये पाण्याचा वापर होतो, अणुऊर्जा केंद्रामध्ये अनुचा वापर होतो, औष्णिक विद्युत निर्मित केंद्रामध्ये कोळशाचा उपयोग होतो . कोळसा जाळल्याने प्रदूषण होते अणुऊर्जेमुळे ही अनेक घातक प्रदूषण होतात पण इ वाहनांच्या प्रभारीकरणासाठी सौर ऊर्जेचा वापर करून आपण ही घातक प्रदूषण टाळू शकतो. भविष्यात घरातील सर्व विजेची कमतरता सौर ऊर्जेपासून भागवली जाईल आणि याच विजेपासून ई वाहनासाठी प्रभारीकरण केले जाईल परिणामी प्रदूषणाचा प्रश्नच उरणार नाही.

निष्कर्ष:

वाढत्या प्रदूषणाच्या समस्येवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी आणि पर्यावरणास शाश्वत बनवण्यासाठी इलेक्ट्रिक वाहनांचा वापर एक महत्त्वाचा टप्पा ठरू शकतो. यामुळे प्रदूषण कमी होईल, ऊर्जा कार्यक्षमता वाढेल, आणि दीर्घकालीन पर्यावरणीय फायदे मिळू शकतात.

मानवोय सवदना आर साहित्य

Dr. P.M.R. JAYANTHI
Pradhyapak in Hindi
SKR & SKR Govt. College for Women (A)
Kadapa.

मनष्य एक सामाजिक एव सवदनशोल प्राणो ह। उसका सवदना हो उस अन्य प्राणो या स अलग करतो ह, एसो बात नहीं ह कि सवदना कवल मानवा म हो पाइ जातो ह पर अन्या को तलना म मनष्य सवाधिक बद्धिमान एव सहृदय पाया गया ह। सवदना रहित मनष्य समाज स कटकर रह जाता ह। सवदना एक पवित्र भावना ह। अन्य व्यक्ति चाह वह परिचित हा या अपरिचित, को पोडा या दःख दखकर सवदनाशोल मनष्य क हृदय म सहानभति उपजतो ह यहो सहानभति सवदना का प्रारभिक रूप हाता ह।

दःखो मनष्य जब किसो को सहानभति का पात्र बनता ह तब उसका हृदय आर आधिक भाव विह्वल एव करुण हा उठता ह, जिसस वह अपन दःख क सवच्च स्थिति का प्राप्त हाता ह एव कछ अवधि क पश्चात उसक मन को टोस कम हातो ह आर वह हल्का महसस करता ह। अतः कहा जा सकता ह करातिकर व्यक्ति क दिल म प्रवत्ति का भो कम अधिक प्रमाण म सवदना पाइ जातो ह। तब हो ता दष्ट प्रवत्ति का मानव भो पिघलता ह। सवदना मन को एक अवस्था ह।

डां. मकन्द द्विवदो क अनसार ''समाज आर साहित्य का बडा हो घनिष्ठ सबध हाता ह। साहित्य म हो जोवन प्रतिबिम्बित हाता ह। साहित्यकार सवदनाशोल मनष्य हाता ह, वह समाज म रहता ह। सामाजिक परिस्थितियां उस प्रभावित करतो

ह अतः वह अपनो अभिव्यक्ति क लिए साहित्य को किसो भो विधा का क्या न चन, उसम यगचतना क स्वर उभर हो जात ह। किसो यग - विशष को चतना म भो कइ धाराय पाइ जातो ह। इसका कारण यह ह कि एक हो यग म भिन्न - भिन्न व्यक्तिया द्वारा वह उनको निजो सवदना क अनरूप गहण को जातो ह। सवदना क स्तरा म विविध स्तर हान क भो कइ कारण ह जिनम सामाजिक, आथिक, धामिक एव सास्कतिक परिस्थितियां प्रमख ह। लखक को अपनो एक अलग सवदना हातो ह, जिसक द्वारा वह साहित्य म अपन का अभिव्यक्त करता ह।''

सवद ना का अथ

सवदना तत्सम शब्द ह। जिसका अथ ह सख-दःख का अनभव, ज्ञान, बाध, प्रतोति आदि। 'सवदन' पल्लिग शब्द ह। इसम 'आ' प्रत्यय लगान स 'सवदना' स्त्रो लिग शब्द बना ह। साधारणतः किसो क प्रति विशष सहानभति का सवदना कहा जाता ह। सवदना शब्द को सरचना 'वदना' शब्द क पव 'सम' उपसग लगान स हइ ह। यह 'वदना' शब्द 'विद' धात स बना ह। सस्कत भाषा म विद धात का अथ पोडा या सताप क अलावा ज्ञान स भो हाता ह। विद धात म 'ध ल्यट आर 'टाप' प्रत्यय लगान स वदना शब्द बनता ह। इस वदना शब्द क पव 'सम' उपसग जाडन स 'सवदना' शब्द बना ह। सम का अथ ह - सम्यक रूप स, समान रूप स अथवा प्रत्यक्ष रूप स। इस प्रकार सवदना का शाब्दिक अथ पोडा या ज्ञान का प्रत्यक्ष रूप स बाध करान स हाता ह।

''सवदना शब्द म 'सम' उपसग ह। सम उपसग जडन पर 'सवद' सवदन, आर सवदना शब्द बनत ह। जिसका सामान्य अथ कमशः ह - अनभव या वदना अनभव या प्रतोत करना आर सहानभति।''

''साधारणतः सवदना शब्द का अथ हाता ह अनभव करना, सख - दःख आदि को प्रतोति करना, ज्ञान अथवा अनभति विदित हाना। सवदना शब्द क मल म 'वद' शब्द ह। वद स वदना आर सवदना शब्द बन ह। हिन्दो म यह शब्द प्रायः सहदयता, सहानभति (सह+अनभति) क यथाथ क रूप म प्रचलित ह।

सवदना कलिए अगजो म सिमपथो (Sympathy), सन्सिटिविटो (Sensitivity), सन्सशन (Sensation), फोलिग (Feeling) आदि शब्दा का प्रयाग किया जाता ह। मलतः सवदना का अथ ज्ञानद्रिया द्वारा प्राप्त अनभव या ज्ञान। इस शब्द का प्रयाग सहानभति क अथ म अधिक हान लगा ह। मनाविज्ञान म इस शब्द का प्रयाग इसक मल अथ म हा किया जाता ह आर उस अथ म यह किसो बाह्य उत्तजना क प्रति शरोर - अग को सवप्रथम सचतन प्रतिकिया हातो ह। इसो क फलस्वरूप व्यक्ति अपन परिवश क सबध म ज्ञान प्राप्त कर पाता ह।

साहित्य म सवदना शब्द का प्रयाग व्यापक अथ म 'अनभति' क भो रूप म किया जाता ह।

सवदना किसो क प्रति उपजो करुणा या दःख का अनभव ह। एसो अनभति दसरा का दःखो आर सखो दखकर हा सकतो ह। गण, प्रवत्ति, स्वभाव आदि को पारस्परिक समानता क अवसर पर सहृदय मनष्य क मन म वसो हो वदना या अनभति हातो ह जसो साहित्य का गहरा सबध साहित्यकार को सवदनाआ स हाता ह। किसो भो अनभति का स्वरूप वास्तव म प्रत्यक रचनाकार क मानसिक स्तर पर निभर करता ह आर यह निभरता हो साहित्य म समचित भावा का उत्पन्न करन म सहायक सिद्ध हातो ह।

वदना या अनभति अपन किसो आत्मोय अथवा समोपस्य व्यक्ति का हातो ह।

हिन्दो म सवदना क स्थान पर फारसो क 'हमददो' शब्द का प्रयाग हाता ह। साहित्यिक सदभ म 'सवदनशोलता' मन को प्रतिकिया को शक्ति हो ह, जिसक द्वारा सवदनाशोल व्यक्ति दसर किसो व्यक्ति क सख-दःख का समझकर उसस अपना तादात्म्य स्थापित करता ह।

सवद ना का काशगत अथ

सवदना मनष्य क मस्तिष्क को एक विशष अवस्था ह जिसक कारण वह स्वय क साथ - साथ दसरा को अनभतिया का महसस करन को क्षमता रखता ह। मानवोय सवदना अनक स्वरूपा म पाइ जातो ह। कभो करुणा स ता कभो सहानभति स या प्रम एव काध द्वारा भो सवदना प्रकट हातो ह। सवदना का अनभति या सहानभति भो कहा जाता ह। सवदना द्वारा जोवन का व्यापक अनभव दष्टव्य हाता ह। सवदना का अथ निम्नवत दशाया गया ह -

''सस्कत शब्दाथ कास्तभम'' म सवदना क अथ का इस प्रकार विश्लषित किया गया ह। सम + विद + यच (प्रत्यय) वदना शब्दम सम उपसग लगान स सवदना शब्द को सरचना हइ।

1. बहत हिन्दो काश म सवदना का अथ इस प्रकार दिया गया ह - ''सवदना (पल्लिग) सवदना (स्त्रोलिग) ज्ञान, अनभति जताना, सचित करना, प्रकट करना इत्यादि।''

2. बहत हिन्दो काश क अनसार, ''अनभति, सहानभति, दःख या सवदना प्रकट करन को किया या भाव दःख को अनभति। समस्त ज्ञान को प्राप्ति सवदना स हो हातो ह। सवदना म किसो पदाथ या वस्त का अनभव करन को गहराइ हातो ह।''

3. हिन्दो - सस्कत काश क अनसार ''सवदनम अनभवः सख - दःखादि प्रतोति।''

4. मानक हिन्दो काश क अनसार ''किसो क प्रति विशष सहानभति का सवदना कहत ह। किसो भो प्राणो क प्रति हमार मन म जा भो सहानभति क विचार या कति हातो ह उस हो सवदना कहत ह।

5. नालदा विशाल शब्द सागर क अनसार - ''मन म हानवाल शाध या अनभव आर किसो का प्रकट म दखकर हानवाला दःख सहानभति।''

6. सक्षिप्त हिन्दो शब्द काश क अनसार - ''सवदना अथात सम-वदना का द्यातक ह।''

7. ''किसो क दःखादि स दःखो हाना सहानभति कहलाता ह''

8. दिनमान हिन्दो शब्द काश क अनसर - ''सवदना का अथ अनभव, अनभति ह।''

9. शब्दाथ विचार काश क अनसार - ''गण, प्रवत्ति, स्वभाव आदि को पारस्परिक समानता क अवसर पर हृदय म या मनष्य क मन म वसो हो वदना अनभति हातो ह जसो वदना या अनभति अपन किसो आत्मोय व्यक्ति का हातो ह।''

10. शब्दाथ विचार काश क अनसार ''सनसनो (सन्सशन) मलतः वह शरोरिक स्थिति ह जिसम आश्चय, भय आदि क कारण एसा जान पडता ह कि सवदन सत्रा म रक्त का सचार कछ तोवता पवक हान लगा ह। परत अपन परवतो एव बह प्रचलित अथ म इसस मानसिक स्थिति सचित हातो ह। जा किसो आकस्मिक एव बहत हो विलक्षण घटना घटित हान पर उत्पन्न हातो ह आर मानव मन को मनावगा का शद्ध करतो ह।

शब्दाथ विचार काश म सवदना एव सहानभति का पयाय क रूप म हो स्वोकत किया गया ह - ''इस वग क शब्दा का प्रयाग किसो आत्मोय या परिचित का विशष कष्ट या विपत्ति म दखकर उस धय दिलान या शात करन का प्रयास म हाता ह उसम दःख स दःखो ह आर दःख का कम करन को सहायक का भाव हाता ह।

11. मानविको पारिभाषिक काश क अनसार - ''आजकल सामान्यतः सवदना शब्द का प्रयाग सहानभति क अथ म हान लगा ह। साहित्य म इसका प्रयाग 'स्वायाविक सवदनाआ को अपक्षा मनागत सवदना कलिए हो अधिक हाता ह... सवदनाशोल व्यक्ति दसर किसो भो व्यक्ति क सख - दःख का समझकर उस म अपना तादात्म्य स्थापित कर लता ह।

निष्कष

अतः कहा जा सकता ह कि किसो क मन स उपजो विशष सहानभति का सवदना कहत ह। सवदना ज्ञानद्रिया को अनभति ह। मनष्य उत्तजित हाकर प्रतिकिया व्यक्त करता ह वहो सवदना कहलातो ह। सवदना क विविध रूप पाए

जात ह। साहित्य आर सवदना का अटट रिश्ता हाता ह। सवदना क कारण हो साहित्य म जान आतो ह। मनष्य को सवदना का सामाजिक, आथिक, धामिक एव सास्कतिक विविधता बल प्रदान करत ह। साहित्य म सवदना अनक रूपा म चित्रित हातो ह। वास्तव म लखक को सवदना हो साहित्य म महत्वपण भमिका निभातो ह।

साहित्यकार अति सवदनाशील प्राणो हाता ह। सामाजिक परिस्थितियां उस निरतर प्रभावित करतो रहतो ह। यग चतना क स्वर उसक कतिया म अनिवाय रुप स दिखाइ पडत ह। वह यगोन यथाथ का अपनो सवदना एव व्यक्तित्व क सांच म ढालकर एक नया रूप दता ह। साहित्यकार समाज म रहता ह परत सवाददाता क भाति मात्र तथ्या का सकलन आर प्रस्ततोकरण नहीं करता। बल्कि तथ्या का दखता, समझता, परखता आर उनको जड तक पहंच विश्लषण द्वारा सार प्रस्तति करता ह। उस पाठका तक पहंचाता ह। साहित्यकार अपनो रचना क माध्यम स पाठक सवदनाआ का झिझाडन का सामथ्य रखता ह।